

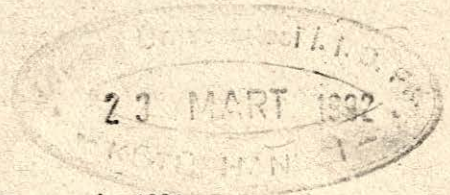
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

MART-KASIM : 1990
GİLT : XI SAYI : 1 - 2

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**MART - KASIM: 1990
CİLT: XI SAYI: 1-2**

Uludağ Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Adına Sahibi

Prof. Dr. Yüksel İŞYAR

YAYIN KOMİSYONU :

Prof. Dr. Yüksel İŞYAR

Doç. Dr. Yalçın ACAR

Doç. Dr. Adem ÇABUK

Doç. Dr. Ercan EREN

YAYIN YÖNETMENİ :

Doç. Dr. Ercan EREN

YAZIŞMA ADRESİ :

Uludağ Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

16059 Görükle – BURSA

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAYIN NO.: 3 – 060 – 0216

Üniversiteler ülkelerin geleceklerini yönlendiren eğitim-araştırma ve bilim yuvalarıdır. Bugün dünya politikasını yönlendirenler eğitim gördükleri üniversitelerin ismini sık sık belirtmekten gurur duymaktadırlar. Nitekim batı ülkelerinde bazı üniversitelerin adları o ülkelerin adları ile özdeşleşmiştir. Ancak bu olay pek kolay gerçekleşmemiştir. Yılların birikimi ve deneyimi her geçen gün bu üniversitelerin adlarını biraz daha kökleştirmekte ve tüm dünya ülkelerine mal etmektedir. Çok yakın geçmişte ülkemizde sayıları tek basamaklı olan üniversiteler son 10 yılda büyük artış göstererek 29'a ulaşmıştır. Bizim üniversitemizin yaşı da henüz 15 olmasına rağmen özellikle son yıllarda çok önemli fiziksel ve bilimsel gelişmeler göstermiştir. Halen ulaşılan düzey küçümsenmeyecek bir düzey olmasına rağmen bilim ve teknolojinin son derece hızla geliştiği çağımızda batı üniversiteleri ile boy ölçüşerek adını uluslararası kurumlar arasında ilelebet duyurabilmesi için daha katedilecek pek çok mesafe vardır. Zamanı durdurmak mümkün olmadığı gibi bilimsel ve teknolojik gelişmeleri durdurmak da mümkün değildir. Bu nedenle, üniversitelerin bugün ulaştığı düzey ne kadar ileri olursa olsun her gün daha ileri gitmeyi hedef seçmeleri gerekir. Gelişme ve rekabet ancak böyle mümkün olur.

Ülkemizin pek çok sorunu Üniversitemizde verilen eğitim ile pek yakından ilişkilidir. Örneğin, ekonomik gelişme, kalkınma, toplumsal ve siyasal gelişme, bilimsel ve teknolojik gelişme, istihdam sorunu, nüfus sorunu, dış açılma ve dünya ile bütünleşme çabaları gibi konular eğitim ile büyük ölçüde çözülebilecek sorunlardır. Bu bakımdan, Üniversitemizimizin gelecek yıllar için hedefi, laik, demokratik ve fonksiyonel bir eğitimi gerçekleştirmek ve genç kuşaklara ülke sorunlarıyla yakından ilgilenecek, dünyada olup bitenleri daha yakından izleyecek, olaylara geniş bir perspektifle ve çağdaş bir yaklaşımla bakacak bir eğitim düzeyi verebilmektir. Tüm bunların gerçekleşebilmesi için de Üniversitemize gerekli kaynak ve desteğin sağlanması gerekir.

Prof. Dr. Yüksel İŞYAR

DEKAN

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

15. YIL ÖZEL SAYISI

CİLT: XI

SAYI: 1-2

YIL: 1990

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Enflasyon-Tasarruf İlişkileri <i>Muammer TEKEOĞLU</i>	1
Latin Amerika'da Kronik Enflasyon ve Enflasyonun Yapısal Analizi <i>Nalan ÖLMEZOĞULLARI</i>	11
Türk Vergi Sisteminde Matrah Belirleme Yöntemleri <i>Metin ERDEM</i>	21
Avrupa Topluluğunun Finansmanı: Bütçe ve Problemleri <i>İsmail TATLIOĞLU</i>	27
Sosyal Güvenlik ve Halkla İlişkiler <i>Yusuf ALPER / Pir Ali KAYA</i>	41
Nümerik Kontrol ve Bilgisayar Destekli Tasarım Kullanımı <i>F. Odman ÇELİKÇAPA</i>	55
Fiziksel Çevre Stresörleri ve İşgörenler Üzerine Bir Uygulama <i>Ferda K. ERDEM</i>	63
Finansman Bonolarının Hukuki Niteliği <i>Mustafa ÇEKER</i>	69
Avrupa Topluluklarına Tam Üyeliğimiz Halinde Egemenlik Yetkilerinin Devri Sorunu <i>Mehmet GENÇ</i>	81

Ortadoğu Krizi ve Türkiye	
<i>Mediha AKARSLAN</i>	93
Morton A. Kaplan ve Uluslararası Politikada Sistem Yaklaşımı	
<i>Tayyar ARI</i>	103
Regresyon Modellerinde Kukla Değişkenlerin Rolü	
<i>Mustafa SEVKTEKİN</i>	119
Eşanlı Ekonometrik Yöntemlerde Sapmazlık	
<i>ŞenayÇDOğRUK</i>	141
İktisatçılar ve İnsanlar	
<i>Ercan EREN</i>	153

ENFLASYON TASARRUF İLİŞKİLERİ

Muammer TEKEOĞLU*

ÖZET

Enflasyonun kaynak kullanımını bozmasının yanısıra, tasarruflar üzerinde de olumsuz tesirlerinin olduğu söylenir. Fakat bu, kesin olarak kanıtlanamamış bir görüştür. Makale, bu konuyu irdelemekte ve değişik görüşler açısından enflasyon tasarruf ilişkisini ele almaktadır.

1. ENFLASYONUN TASARRUFLAR ÜZERİNE ETKİSİ

Enflasyon-tasarruf ilişkisi, ağırlıklı olarak 1970'li yılların gündeme getirdiği bir konudur. Zira bu yıllardan sonra enflasyonun yaygın olarak dünya ekonomisini sarstığı görülmektedir. Ancak enflasyonun tasarruflar üzerinde azaltıcı mı yoksa yükseltici mi bir etki gösterdiği tartışmalara sebep olmuştur. Çünkü bu yıllarda bazı batı ekonomilerinde enflasyonla beraber tasarruf oranlarında bir yükselmenin ortaya çıktığı gözlenmiştir. Aynı olgu az gelişmiş ülkelerde de değişkenlik göstermiştir (U.N. 1981, s. 19).

Sözü edilen yetersizliğin genellikle, hanehalkının tasarruf davranışları konusunda yapılan kesit analizlerinde enflasyon değişkenini kapsayan karşılaştırmalı çalışmaların olmamasından kaynaklandığı söylenebilmektedir. Bu alanda yalnızca normalde önemsiz sonuçlara sahip aşırı derecede sınırlı çok az zaman serisi çalışmasının bulunduğu belirtilmektedir (Thirlwall, 1974, s. 202).

* Doç. Dr.; Ç.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Adana.

Bu çalışmalardan bir tanesi altı Asya ülkesini kapsayan ve Williamson tarafından yapılan çalışmadır (Williamson, 1968, s. 194-210). Belirtilen ülkelerde, tasarruflar açısından enflasyon değişkeninin katsayısı genellikle negatif, nadiren de önemli bulunmuştur. Katsayı sadece Filipinler için yüksek derecede pozitif bulunmuştur.

Bu durumun Filipinler'de reel ücretleri önemli bir aşınmaya uğratmasına karşın, enflasyonun tasarrufları yükselttiğini ortaya koyan Treadgold'un çalışmasıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Landau'nun Latin Amerika için yaptığı çalışmada ise, ilişki yine negatif çıkmaktadır (Thirlwall, 1974, s. 202).

Bazı gelişmiş ülkeler için yapılmış çalışmalar da konunun güçlüğüne ortaya koymaktadır. Bunlardan bir kısım OECD ülkesi için yapı araştırmalarının tablolar halinde sunulduğu aşağıda olduğu gibidir (Hakim-Wallich, 1986, s. 342-343).

Tablo: 1
Bazı OECD Ülkelerinde Enflasyon-Tasarruf İlişkisi

	Doaton 1977	Howard 1978	Shiba 1979	Koskela -Viron 1980	Hendri- Steinberg 1980
1. Enflasyonun Tasarruflar Üzerine Etkisi	Pozitif	Pozitif(*)	Pozitif	Pozitif	Pozitif(**)
2. Tahmin Denkleminin	Tasarruf Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tüketim Fonk.
3. Enflasyon Oranı	Cari	Beklenen	Cari	Cari	(**)
4. Tahmin Metodu (1)	OLS	OLS	OLS	OLS	OLS
5. Verilerin Cinsi	1/4 Yıllık	1/4 Yıllık	Yıllık	1/4 Yıllık ve Yıllık	1/4 Yıllık
6. Ülkeler	İngiltere	Kanada Japonya Almanya İngiltere	Japonya	Finlandiya	İngiltere
7. Örnek Dönemi	1955-74	Belirsiz	1966-75	1959-76	1964-76

(*) Bu etkiler öncelikle yazarlar tarafından belirsizliğe atfedilmiştir.

(**) Regresyon denkleminde açıkça tanımlanan enflasyon değişkeni mevcut değil. Fakat mali servetteki enflasyonun azaltıcı etkisi yönüyle düzeltilmiş gelir ölçüsü açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır.

(1) OLS: En küçük kareler (Ordinary least squares)

ABD'de Enflasyon Tasarruf İlişkisi

	Broinson Klevorick 1969	Juster -Watchel 1972	Deaton 1977	Baskin 1978	Hawrey- Hymans 1978	Glyfason 1981
1. Enflasyonun Tasarruflar Üzerine Etkisi	Negatif	Negatif Pozitif (*)	Pozitif(*)	Pozitif(*)	Negatif	Negatif
2. Tahmin Denklemi	Tüketim Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tüketim Fonk.	Tasarruf Fonk.	Tüketim Fonk.
3. Enflasyon Oranı	Cari	Cari- Beklenen	Cari	Beklenen	Beklenen	Cari- Beklenen
4. Tahmin Metodu(1)	OLS/INST	OLS	OLS	OLS- INST(2)	OLS	OLS (2)
5. Verilerin Cinsi	1/4 Yıllık	1/4 Yıllık	1/4 Yıllık	Yıllık	Yıllık	1/4 Yıllık
6. Örnek Dönem	1955-65	1953-71	1954-74	1929-69	1951-74	1952-78

(*) Bu etkiler öncelikle yazarlar tarafından belirsizliğe atfedilmiştir.

(1) OLS: En Küçük Kareler (Ordinary least squares)

INST: Araç Değişkenler (Instrumental variables)

(2) Cochran-Orcutt otokorelasyon düzeltmesi

Belirsizliklerine rağmen yine de, az gelişmiş ülkelerdeki iç tasarruf yetersizliği bazı iktisatçıların enflasyon yoluyla kaynak yaratılabileceği tezini ileri sürmelerine engel olmamaktadır. Bu iddialara karşılık, uzun vadede enflasyonun ekonominin kaynak dengesini bozarak tasarruf davranışlarını olumsuz yönde etkileyeceği görüşleri de ileriye sürülmektedir. Ancak tezlerin her ikisinin de istatistikî anlamda tam olarak test edilmemesi lehte ve aleyhteki görüşlerin çoğunlukla teorik düzeyde kalmasına neden olmaktadır. Yalnız burada kabul edilebilir bir enflasyon düzeyi üzerinde tartışmaların yapıldığını da belirtmekte fayda vardır.

1.1. Enflasyon Yoluyla Tasarruf Oluşturma

Öteden beri zorunlu tasarruf (forced saving) ların gelişen bir ülkenin kaynak birikiminde belirli bir rol üstlenebileceği ileri sürülür. Bunlardan birisi de enflasyondur. Ancak, bu yolla yaratılacak tasarrufların mutedil bir enflasyonla düşünülmesi gerekmektedir. Yüksek enflasyon oranlarının tasarrufları arttırmak yerine azaltmasının yanısıra kaynak dağılımını bozma, ekonomide ve toplum hayatında çöküntü gibi çok zararlı tesirleri vardır.

Enflasyonun hanehalkının tasarruf davranışları üzerindeki muhtemel artış etkilerini şöylece özetlemek mümkündür. İlk olarak, enflasyon döneminde ekonomik ortamın belirsizlik taşıdığı ve bu yüzden hanehalkının tasarruflarını özel bir çabayla arttırmaya çalışacakları ileriye sürülebilmektedir. Belirsizliğin rolü,

reel gelirin önceki dönemdekinden farklı olduğu takdirde, hanehalkı reel tüketimini azaltacak ve böylece tasarruflar artmış olacaktır. Bu sonuç tüketici davranışlarında ortaya çıktığı kabul edilen "gecikmeli karar mekanizması" yüzündendir (U.N., 1981, s. 20).

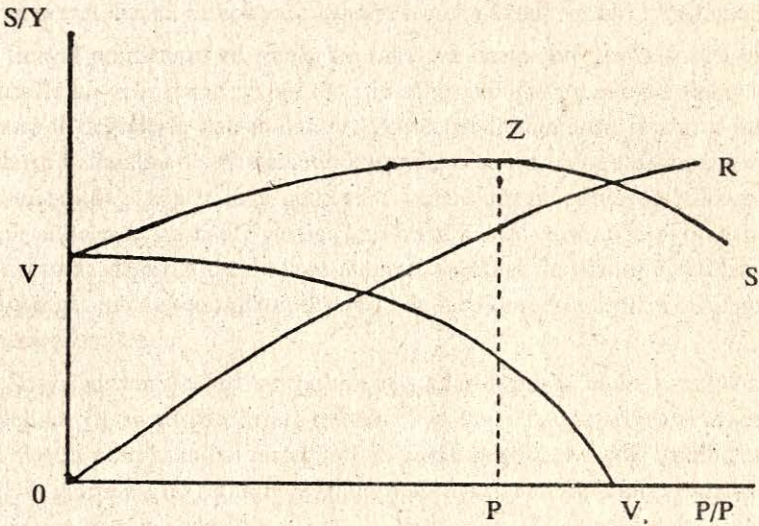
Enflasyon dönemlerinde tasarruflara diğer bir katkı ise, mutlak fiyat-nisbi fiyat ilişkisinden doğmaktadır. Bu yaklaşıma göre tüm fiyatlar aynı yönde hareket etmektedirler. Fakat tüketiciler eğer aldıkları bir malın fiyatının yükseldiğini görünce, bunu tüm fiyatların aynı oranda yükseldiği şeklinde algılayabilmekte ve dolayısıyla tüm mallar için talebinde aynı ölçüde kısıtlamaya gitmektedir. Dolayısıyla bu etki yüzünden ek bir tasarruf imkanı doğacaktır. Ayrıca gelecek için reel gelir tahminindeki güçlüğü de, hanehalkını kötümser bekleyişlerle daha fazla tasarrufa iteceği belirtilmektedir (U.N., 1981, s. 20).

Makro olarak enflasyonun tasarrufları çoğaltma etkisinin basit olarak kaynak yaratma mekanizması belli grupların tüketimlerini kısıtmaya ve bir kısım fonları, tasarruf eğilimlerinin daha yüksek olduğu kabul edilen gruplara yöneltmeye ve hatta bu gruplardan vergi yoluyla fonların bir bölümünün devlete aktarılmasına dayanır. Belirtilen mekanizma içerisinde, sahne devletin para arzını arttırmasıyla açılmaktadır. Kullanılabilir fonların artışıyla bir taraftan fon elde etmenin maliyeti ucuzlayacak, bir taraftan da fiyatlar yukarı doğru harekete geçecektir.

Tam istihdam varsayımı altında, bu durum faktör fiyatlarını özellikle de ücretleri arttıracaktır. Yine yatırım kararlarının devletçe kontrol veya teşvik edildiği varsayımı altında, faktör talebindeki genişleme tüketim malları sanayiinden yatırım malları sanayiine doğru bir faktör akışına neden olacaktır. Sözkonusu gelişme, bir taraftan tüketim malları arzında azalmalara, bir taraftanda tüketim malları fiyatlarında yükselmelere neden olacaktır. Belirtilen fiyat artışlarının, ücret artışlarını aştığı bir safhada tüketim malları talebinde bir kısılma ortaya çıkacak ve böylece üretim artışları ile tüketim azalışları nihai olarak tasarruf-yatırım dengesini kurmuş olacaktır.

Ancak belirtilen sonuç bir noktadan sonra enflasyonun durmasını, yüksek gelir gruplarının tasarruf eğilimlerinin ortalama toplumsal tasarruflardan yüksek olmasını ve de ücret geliri elde edenlerin para aldanmasına kapılmamalarını gerektirmektedir (Bruton, 1965, s. 164).

Benzer şekilde enflasyonun tasarrufları uyaracağı yönündeki düşünceleri ortaya koyan teorik bir çalışma, Thirwall tarafından 1974 yılında yapılmıştır (Thirwall, 1974; s. 204-206). Buna göre enflasyon döneminde tasarruflar açısından kısa vadeli olarak üç artış imkanı vardır. Bunlar gelirin yeniden dağıtımı, zorunlu tasarruflar ve reel balans etkisidir. Thirwall'in teklif ettiği yöntem aşağıdaki şekil yardımıyla açıklanmaktadır (Thirwall, 1974, s. 205).

Şekil: 1

Şekildeki OR eğrisi gelirin yeniden dağıtılması sonucu ortaya çıkacak tasarruf oranındaki yükselmeyi (yüksek gelirli grupların marjinal tasarruf eğilimlerinin yüksek olduğu varsayımı ile) göstermektedir. VU gönüllü tasarruflarla enflasyon arasındaki tersine ilişkiyi ifade etmektedir. VS ise, belirtilen iki fonksiyonun bileşimi olarak toplam yurtiçi tasarruf oranındaki değişmeyi göstermektedir.

Sonuç olarak, bu durumda tasarruf ve enflasyon arasında önemli bir ilişki yoktur. Öte yandan grafik hesaplanabilecek bir optimum enflasyon haddini teklif etmektedir ki bu oran tasarruf oranını maksimum yapan bir oran olup, şekilde Z noktasının izdüşümünü gösteren P düzeyine denk gelen OP enflasyon seviyesidir. Bu konuda bazı gözlemciler enflasyon oranının % 5 ile 10 düzeyinde olması gerektiğini ileriye sürmüşlerdir.

Bütün bu açıklamalar toplu olarak, özellikle azgelişmiş ülkeler açısından şu sonuçları ortaya koymaktadır. Enflasyonun toplam tasarrufları arttırabilmesinin ilk şartı, büyük ölçüde gelir bölüşümünü kâr geliri elde edenlerin lehine değiştirmekle mümkün olmaktadır. Kâr geliri elde edenlerin tasarruf eğilimlerinin, ücret geliri elde edenlere nazaran daha yüksek olduğuna dair çeşitli görüşlerin doğru olduğu kabul edilirse bu doğrudur. O halde bir ekonomide yaşanan enflasyon, kaynakları tüketim alanından yatırıma kaydırarak azgelişmiş ülkelerdeki fert başına gelirin düşük olmasından kaynaklanan tasarruf yetersizliğini önemli ölçüde karşılayacaktır (Karacan, 1971, s. 256).

Enflasyonun tasarrufları arttırmasının diğer bir şartı da, milli gelirin

önemli bir kısmının para ile ifade edilmesi ve buna bağlı olarak fiyat artışlarının parasal gelirin satınalma gücünü düşürmesidir (Karacan, 1971, s. 261). Fakat bu açıdan az gelişmiş ekonomilerin yeterli bir ekonomik homojeniteye sahip olmadığı söylenebilir.

Bir başka açıdan da sebebi ne olursa olsun fiyat yükselişlerini vergi benzeri bir olgu olarak görmekte mümkündür. Çünkü fiyat artışları, gelirini aynı oranda artırmayan gelir gruplarının reel satınalma güçlerinde azalmalara neden olmaktadır. Ancak, ortaya çıkan bu zorunlu tasarruf, hükümetler tarafından ortaya konulan politikalar yüzünden olabildiği gibi, banka sisteminin kredi hacminde de yarattığı bir genişlemeden ve paranın değişim hızındaki aniden ortaya çıkan artıştan da kaynaklanabilmektedir.

Bu kadar çok varsayım dayalı olarak gelişen ülkelerde, enflasyona güvenerek kaynak biriktirilebileceğini sanmak oldukça yanlıştır. Bir defa, bu ülkelerin çoğunda enflasyonun seyri yükseklerde dolaşmaktadır. Öte yandan, yoğun bir işsizlik vardır. Yüksek gelir gruplarının tasarruf eğilimlerinin yükseleceği yada tasarruflarının yatırımlara kanalize edileceği şüphelidir. Netice olarak, asıl sorun enflasyonun toplumun tasarruf davranışlarını olumsuz yönden etkileyeceğidir. Devletin, farkı telafi edecek etkin vergi politikası uygulamasına gidebileceği düşüncesinde güven verici bir yol olarak gözükmemektedir (Chelliah, 1969, s. 12).

1.2. Enflasyonun Tasarrufları Azaltıcı Etkisi

Enflasyonun seyirindeki yükseklik, ciddi gelir dağılımı farklılaşması yaratan, ekonomik sektörlerde önemli farklılaşmalara yol açan ve paranın değer ölçüsü olma fonksiyonunu kısmen kaybettiren bir özelliği sergiler.

Tasarruflar açısından da hızlı enflasyonun etkisi negatiftir. Tasarruf sahiplerinin tasarruflarının değer kaybetmesi ve ortaya çıkan negatif faiz hadleri sebebiyle kayba uğramaları, normal olarak bunun farkına varan sahiplerini fon arzından caydıracak, daha cazip plasman alanlarına yönelmelerine yol açacaktır. Eğer bu ortamda ekonomide kontrollü bir faiz politikası uygulanıyorsa, fon talebinin artması beklenebilir. Çünkü enflasyonun zaman içerisindeki etkinliği alınan fonların maliyetini düşürecek ve belkide bu negatif reel faiz ödenmesine bile sebep olabilecektir (Şener, 1980, s. 121).

Anlaşıyorki, enflasyon tasarrufların nakit ve mevduat olarak tutulmasını engelleyecek özelliktedir. Eğer aksi durum sözkonusu olursa, tasarruf sahiplerinden borç alanlara doğru ekstra bir fon akışı doğacaktır. Klasik muhasebe sistemi ve esnek olmayan vergileme sözkonusu ise, bu ekstra maksimum düzeye çıkacaktır. Sonuçta, fon kullanıcıları, bankalar ve hükümetler enflasyon vergisi denilen bir kazanç ortak olacaklardır. Tabii olarak böyle bir durum ilelebet süremez. En nihayet tasarruf sahipleri, tasarruflarını gayrimenkul, altın, dayanıklı tüketim

mallarına yönelteceklerdir. Bu durumda banka sisteminin orta ve uzun vadeli kredilerinde bir daralma beklemek normaldir. Ve yine buna bağlı olarak finansal aracı kuruluşların iş hacminde bir düşüş, dolayısıyla de ülkedeki uzun vadeli fon arzında bir azalış beklenebilir.

Diğer bir konu ise, finansal sektörlerin enflasyon ortamında karar güçlüğü içerisine düşmesi ve yatırımlar açısından yön tayin edememesidir. Doğru yöndeki hedeflerin belirlenememesi, ekonominin optimal kaynak kullanımını engelliyerek, tasarrufların verimsiz alanlara kaymasına neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde dahi, bu problem çözülebilmüş değildir. Oldukça grift ve gelişmiş bir finansal yapıya rağmen, beklenmedik ve değişken enflasyon oranlarının ekonomik etkinlikte birarada götürülüp götürülemediği tartışmalıdır (Ackley, 1979, s. 46).

2. TASARRUFLARIN ENFLASYONA KARŞI KORUNMASI

Enflasyonun nedenini parasal faktörlere dayandıran görüşler çerçevesinde, para mekanizmasının aksamıyla, gerek paranın kendi satınalma gücünün azalması gerekse diğer makro-ekonomik büyüklüklerde ortaya çıkan olumsuzlukları ortadan kaldırmak başlıca ücret, faiz, sermaye, kâr gibi nominal değerlerin yerine, bunları gerçek değerleri üzerinden ifade ederek satınalma güçlerini arttırmak, başka bir deyişle değer ölçüsü ve ödeme aracı fonksiyonunu kaybetmiş bir para biriminden bağımsız bir hesap birimi tespit etmek ve bu yolla enflasyonun olumsuz sonuçlarını gidererek onunla birlikte yaşamak endeksleme metodunun teorik cephesini oluşturur. Anılan çerçevede, parasal düzeltme yöntemini ise, ekonomideki başlıca parametrelerin nominal ya da parasal değerlerinin temel bir fiyat endeksindeki değişimlere dayanarak gerçek değerlerinin belirlenmesi olarak tanımlamak mümkündür (Aydın, 1979, s. 41-42).

Endekslemede temel endeks seçimi önemli bir problemdir. Yani endekslemede toptan eşya endeksini, geçinme endeksi mi döviz endeksi mi ya da milli gelir deflatörü mü kullanılacaktır sorusu vardır. Fakat çoğunlukla kullanılan temel endeksin, geçinme endeksi olduğu görülmektedir (Aydın, 1979, s. 42). Endekslemenin ekonomideki tüm değişkenler için kullanılmasına genel endeksleme adı verilmektedir. Öte yandan, bunun dışında ücretlerin tasarrufların, sabit gelirlili menkul değerlerin, alacak ve borçların endekslenmesini kapsayan sınırlı endeksleme yöntemleri mevcuttur.

Enflasyonist sürecin yaşandığı bir ekonomide genel endekslemeye ilişkin olumlu ve olumsuz görüşleri şu noktalar etrafında toparlamak mümkündür (Şener, 1980, s. 134).

a) Olumlu Görüşler

i) Büyük yatırımlara yönelemeyen küçük tasarruflar, endeksli tahviller

sayesinde korunabilecektir.

ii) Nisbi fiyatlar dengesini koruyabilmek açısından, faiz hadlerinin devamlı olarak fiyat yükselişleri ile paralel gitmesi sağlanarak, enflasyonun optimal kaynak kullanımı ve gelir dağılımı üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kalkacaktır.

iii) Enflasyona bağlı spekülasyon bekleyişler törpülenecek ve enflasyon bekleyişi içinde olan yatırımların dayanıklı tüketim mallarına ve stoklara kaymaları önlenecektir.

iv) Tasarrufların özendirilmesiyle tüketim eğilimleri azaltılacağından, talep yönlü enflasyonist baskılar azaltılacaktır.

v) Antienflasyonist ekonomi politikaları açısından bir baskı aracı oluşturulabilecektir. Zira, enflasyonun kontrolündeki başarısızlık, endeksli tahvil ihraç eden firma ve hükümetlerin borçlarını kabartacaktır.

vi) Üretim, para, gelir ve istihdam politikalarının uygulanması için etkin bir araç bulunmuş olacaktır.

b) Olumsuz Görüşler

i) Endekslemenin getireceği mali yük; eğer sağlam kaynaklardan karşılanacaksa, yükün ağırlığını vergi ödeyenler çekecek ve devlet tahvili alanlar korunmuş olacaktır.

ii) Böyle bir uygulama aynı zamanda hükümetlerin enflasyonu kontroldeki başarısızlıklarının zımni ifadesi olacağından enflasyonist baskı ve bekleyişleri arttırabilecektir.

iii) Yükselen tasarrufların özel yatırımlara akması halinde yatırım malları talebi tüketim malları tabelini ikâme ederek, bir başka yönden enflasyonist baskıları besleyebilecektir.

iv) Fiyat artışlarının tahmin edilenden daha fazla olması halinde, borçlanmaların maliyeti hükümetler açısından yükselecektir.

v) Enflasyondan zarar görenler üzerindeki antienflasyonist tedbirlerin etkisi azalabilecektir.

vi) Yetersiz istatistiki veriler yüzünden ve bürokratik güçlükler nedeniyle, uygulama büyük sorunlarla karşı karşıya kalabilir.

vii) Endeksleme yoluyla enflasyon tekrar azdırılabilir.

Tüm bu olumsuz görüşlere rağmen endekslemenin pozitif yönü, yine de ağır basmaktadır. En azından endeksleme tasarruf sahiplerine, özellikle tasarrufların çeşitli kullanımına başvuramayan küçük tasarruf sahiplerine tasarruflarını değerlendirilmede eşitlik sağlamaktadır. Ayrıca, endeksleme mali piyasanın genişlemesine yol açmakta ve vadelerin uzamasına imkan tanımaktadır. Böylelikle, yatırımların finansmanı için para yaratılması konusu üzerinde ortaya çıkan baskıları azaltmak imkan dahiline girmektedir (Berger, 1979, s. 178).

Tasarrufların endekslenmesiyle ise, esas olarak enflasyona karşı tasarruflarını korumak ve de enflasyonu aşağılara çekmek gayeleri güdülür. Özellikle uzun vadeli tasarrufların endekslenmesinin konumuz açısından ayrı bir önemi vardır. Bu yolla tasarrufların çoğaltılmasına ve yatırımların istikrarlı bir şekilde finansmanına imkan verilebilmektedir. Endeksleme hem likit fonların dondurulmasına hem de enflasyonun oranını arttıran sebeplerden biri olan reel değerler üzerindeki spekülasyon hareketi, yani gayrimenkul, altın ve döviz v.b. alımını önleyen pratik bir yoldur (Aydın, 1979, s. 98).

Anlaşıyor ki, tasarruf sahiplerinin, fiyat artışlarındaki belirsizlik nedeniyle azalacak tasarrufları endeksleme yoluyla belirlilik kazanmakta ve üzerindeki risk azaltılmaktadır. Daha da önemlisi endeksleme, enflasyon sebebiyle toplumda değişmekte olan gelir ve servet yapısını, geleceğe yönelik tahminlerin değiştirilmesi yoluyla, daha sosyal hale getirebilmektedir (Gürsel, 1980, s. 153).

Bu çerçevede çeşitli tasarruf araçlarından, mevduatların, menkul değerlerin, her türlü bono, tahvil ve sigorta poliçelerinin değerlerinin, para değerindeki azalmalara karşı korunması önde gelen amaçlar arasındadır. Enflasyon sürecinde küçük gelir gruplarının korunması ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü bu gruplara ait tasarrufların gayrimenkule, dayanıklı tüketim mallarına gitme ihtimali, tasarrufların çok küçük olması sebebiyle düşüktür. Bu nedenle küçük tasarruf sahiplerinin daha geniş alanda korunması için tüm tasarruf araçlarının, mesela bankalardaki tasarrufların, tasarruf bonolarının, hazine bonolarının ve devlet tahvillerinin endekslenmesi önem taşımaktadır.

Tasarrufların endekslenmesinde, metod olarak genel bir parasal düzeltme politikasının kullanılması ile, bir istikrar programı çerçevesinde tasarrufların endekslenmesini, mesela bir devlet borçlanmasının başarısını sağlamak amacıyla fiyat endeksine veya altın değerine dayalı tahvil ihracını birbirinden ayırmak lazımdır (Aydın, 1979, s. 99).

Öte yandan tasarrufların parasal düzeltilmesi tekniğinde, uygulanacak temel endeksin seçiminde tasarrufun tipinin ve süresinin bilinmesi gerekmektedir. Fakat tasarrufların süresinin ve niteliğinin fertlere göre değişik olması sebebiyle uygun endeks seçimi güçlükler yaratabilir. Mesela bir mevduat sertifikasının alımı kimileri için vadeli, kimileri için yakın tarihte tüketime yönelecek bir işlem olabilir. Bunu ayırdetmek hakikaten güçtür. Dolayısıyla, daha önce sözü edilen endekslerden hangisinin kullanılacağı tereddütler yaratabilir.

Tasarrufların endekslenmesinde endeksli tahviller ön sırayı alan tasarruf araçlarıdır. Çünkü bu tür değerler, küçük tasarruf erbabının satınalabileceği özelliğindedir. Aynı gerekçelerle, emekli sandığı ve hayat sigortası fonlarının da endeksli tahvillere yatırılmasının zorunlu olmasının gereğine işaret edilmekte ve bu tür tahvillerin tam veya kısmi vergi muafiyetine tabi tutulmasının, ayrıca satınal-

ma gücündeki değişimlere göre tazminat şartlarını (% 50-% 100 arası) içermesinin önem taşıyacağı da vurgulanmaktadır (Aydın, 1979, s. 101).

KAYNAKÇA

- Ackley, G.; "The Cost of Enflation", Economic Impact, January 1979.
- Aydın, İzzet; Enflasyonla Mücadele Modelleri, İ.Ü. İktisat Fak. Yayını, No: 445, İstanbul 1979.
- Berger, Pierre; (Çev. S. Abaç) "Fransa'da Enflasyon ve Para Politikası", Yeni Enflasyon ve Para Politikası, YKB Yayını, İstanbul 1974.
- Bruton, H.J.; Principles of Development Economics, Printice Hall, New Jersey 1965.
- Chelliah, R.J.; Fiscal Policy in Underdeveloped Countries, London 1969.
- Gürsel, H.F.; "Hızlı Enflasyona Karşı Sermaye Piyasasında Alınması Gereкли Önlemler", Türkiye'nin Ekonomik Kalkınma Süreci İçerisinde Sermaye Piyasasının Rolü Semineri, Banker Kastelli, İstanbul 1980.
- Hakim L. and Wallich, C.; "OECD Deficits, Debt and Savings Structure and Trends, 1965-81: A Survey of the Evidence", (Eds. D. Lal and M. Wolf) Stagflation, Savings and The State, The World Bank, Oxford University Press, Washington, D.C., 1986.
- Karacan, N.; "Az gelişmiş Ülkelerde Para Arzı, Enflasyon ve Büyüme", İ.Ü. İktisat Fakültesi R. Şükrü Suvla Armağanı, İstanbul 1971.
- Thirlwall, A.P.; Inflation Saving and Growth in Developing Economies, Macmillan Press Ltd., 1974.
- U. Nations; "Direct and Indirect Effects of Enflations on the Savings Behaviour of Households", Savings For Developments, New York 1981.
- Williamson, J.G.; "Personal Saving in Developing Nations: An Intertemporal Cross Section From Asia", Economic Record. Vol. 44, June 1968.

LATİN AMERİKA'DA KRONİK ENFLASYON VE ENFLASYONUN YAPISAL ANALİZİ

Nalan ÖLMEZOĞULLARI*

I- GİRİŞ

Latin Amerika ülkelerinde, 19. yüzyıldan bu yana sürekli hale gelen enflasyonun nedenlerini açıklama ve çözüm önerileri getirme çabasında olan iki karşıt düşünce akımından söz edilebilir: monetarizm ve yapısalcılık. Latin Amerika monetarizmine göre, buradaki enflasyonun nedenleri dünyanın diğer bölgelerindekilere benzer özellikler göstermektedir ve temel olarak bir talep fazlası sorunudur. Yapısalcı yaklaşım ise, bu bölgenin enflasyonist eğilimlerini bazı kurumsal özellikler ile açıklamaktadır. Enflasyonun ortaya çıkış nedenlerindeki ayrılık, iki okulun önerdikleri politikalara da yansımaktadır. Monetarist ve yapısalcılık okul arasındaki tartışma yalnız teorik düzeyde kalmamış, Latin Amerika hükümetleri, değişik zamanlarda iki tarafın önerilerini uygulama girişimlerinde bulunmuşlardır.

Enflasyonun yapısalcılık analizi ilk kez Latin Amerika ülkelerinde yaşanan sürekli fiyat yükselişleri ve uygulanan IMF kökenli monetarist istikrar politikalarının başarısızlığı karşısında geliştirilmiştir. Bununla birlikte sonraları, diğer gelişmekte olan ülkelerdeki enflasyonist eğilimleri de bu yaklaşım ile açıklama girişimleri olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde, genel bir piyasa karşıtı görüş olarak yapısalcılık okulunun ortaya çıkışı ve az gelişmiş ülkelerde serbest piyasa mekanizmasının

* Dr.; Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Görevlisi.

etkinliğine ilişkin kuşkuları ele alınacaktır. Özellikle Latin Amerika ülkeleri bağlamında enflasyonun ortaya çıkış nedenleri konusunda yapısalci yaklaşım üçüncü bölümde, enflasyona karşı uygulanması önerilen politikalar ise dördüncü bölümde açıklanmaya çalışılacaktır.

II- PİYASA MEKANİZMASININ YAPISALCI ELEŞTİRİSİ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, neoklasik yaklaşımın varsayımlarının geçerliliği ve az gelişmiş ülkelere uygulanabilirliği, kalkınma ekonomisinin başlıca tartışma konularından birini oluşturdu. Neoklasik yaklaşım, belirli varsayımlar altında serbest piyasa ekonomisinin maksimum etkinliği ve kaynakların optimal dağılımını sağlayacağını göstermeye yöneliktir. Piyasa mekanizmasının işleyişi içinde, bireylerin rasyonel kararlarının toplamının, toplumsal olarak da rasyonele ulaşılmasını sağlayacağını ifade eder. Uluslararası alanda ise, karşılaştırmalı üstünlükler kuramına dayanan serbest ticaretin, katılan tüm ülkelerin yararına olacağı savunulur.

Bu yaklaşıma 1950'ler ve 1960'larda getirilen yoğun eleştiriler ile birlikte yapısalci kalkınma ekonomisinin temelleri oluşturuldu. Yapısalci hipotezler ilk olarak, P. Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, W.A. Lewis, P. Prebisch gibi iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Çalışmaların çoğundaki ortak tema, fiyat sisteminin kararlı bir büyüme ve gelir dağılımında adaleti sağlamada başarısız olduğudur¹. Neoklasik teorinin ekonomik geri kalmışlığın aşılmasında yetersiz kaldığı ve uluslararası serbest ticaretin birincil mallarda uzmanlaşan az gelişmiş ülkelerin sömürüsüne yolaçtığı düşüncesinde etkili olan gelişmeleri Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllara kadar götürmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerde, ekonomik alanda da bağımsızlık, temel amaç olarak ortaya çıkmıştır². 1929 dünya ekonomik bunalımı yıllarında ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine keskin düşüşler göstermesi ile birlikte uluslararası serbest ticarete duyulan güven azaldı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise, dünya ticaretindeki daralma ve gerek gelişmiş gerekse az gelişmiş ülkelerin büyüme hızlarındaki gerileme milliyetçi ve müdahaleci politikalara yönelimi arttırdı. Kapitalist dünyada yaşanan ekonomik bunalım ve daralma yıllarında Sovyetler Birliği, devlet kontrolünde merkezi planlama ile hızlı bir sanayileşmeyi gerçekleştiriyordu. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni sosyalist ülkeler, sosyalizmin az gelişmiş ülkelerde yayılmakta olduğu kaygısına yol açmaktaydı.

1 Hollis, B. Chenery (1975), s. 310.

2 Fikret Şenses (1984), s. 111.

19. ve 20. yüzyılda kapitalist sistemin işleyişine yönelik eleştiriler başlıca iki noktada yoğunluk kazanmıştır. Birincisi, adaletsiz ve sömürüye açık olduğu, ikincisi, istikrarsız, krizlere eğilimli ve yıkılmaya mahkum olduğu biçimindedir. Yapısalcı yaklaşım ise kapitalizmi temel mekanizması olan piyasanın işleyişi ve fiyat sistemi çerçevesinde eleştirmektedir³.

Piyasa mekanizmasının yetersizliklerine ilişkin yapısalcı yaklaşım, kuşkusuz Keynezyen düşünceden de etkilenmiştir⁴. Buna göre, yüksek gelir düzeyindeki bir ekonomi, toplam talebin yetersiz oluşu nedeniyle eksik istihdam koşullarında dengeye gelebilir ve toplam talebi arttırmak için devlet müdahalesi gereklidir. Bu yaklaşım, mevcut kaynakların fiyat mekanizması ile dağılımına önem veren neoklasik düşünceye bir karşı çıkıştır. Yapısalcı düşünce ise daha çok az gelişmiş ülkelerin toplumsal yapıları üzerinde durmakta ve bu yapıların, neoklasik teorinin varsaydığı gibi esnek olmadığına dikkat çekmektedir.

Piyasa mekanizmasının kaynakların optimal dağılımını sağlayabilmesi, fiyatların doğru bilgi vermesine ve ekonomik birimlerin fiyat değişikliklerine uygun tepki göstermelerine bağlıdır. Oysa özellikle az gelişmiş ülkelerde fiyatlar yanlış bilgi verebilir, üretim faktörleri fiyat hareketlerine hatalı hatta ters karşılık verebilirler ve doğru yanıt verecek olsalar bile üretim faktörleri akışkan olmayabilir. Fiyatların yanlış bilgi vermelerinin nedeni, girişimcilik haberleşme ve iletişim alanındaki yetersizliklerdir. Ekonomik birimlerin hatalı yanıtlar verebilecekleri düşüncesi, ekonomik (rasyonel) insan modeline karşı çıkış olarak da yorumlanabilir. Buna göre, geleneksel toplumlarda insanlar ekonomik güdülerle hareket etmezler. Üretim faktörlerinin akışkanlığı ile ilgili eleştiri ise, fiyat sisteminin etkinliğinin daha genel ve doğrudan sorgulanmasının bir parçası olarak 1930'lar ve 1940'ların başlarında ortaya çıkmıştır⁵.

Tipik bir az gelişmiş ülkenin yapısal özelliklerine ilişkin şu varsayımlar yapılmaktadır⁶.

a. Üretim yapısı, sermaye ile emek ve yerli-yabancı kaynaklar arasındaki ikame olanaklarının azlığına bağlı olarak esnek değildir. Bunun bir sonucu olarak göreceli faktör fiyatlarında bir değişme etkin olmayabilecektir.

b. Entegre olmamış bir ekonomik yapı nedeniyle fiyat mekanizması yanlış sinyaller verir ve kaynakların toplumsal alternatif maliyetini yanlış yansıtır.

c. Tasarruf oranının düşük olmasından kaynaklanan sermaye yetersizliği büyümenin önündeki başlıca engel oluşturur.

3 H.W. Arndt (1985), s. 151.

4 Bu konuda bkz. Arndt (1985), Öniş (1987) ve Şenses (1984).

5 H.W. Arndt (1985), s. 152.

6 Birçok yapısalcı iktisatçının çalışmasında vurgulanan bu özellikler için Seers (1962) ve Öriş (1987) ye bakılabilir.

d. Ortodoks teörinin beklentilerinin tersine dışsal ekonomilerin ve ölçüğe göre artan getirinin varlığı güçlü bir eğilimdir.

e. İhracat az sayıda birkaç üründen ibarettir ve gelişmiş ülkelerde bu mallara olan talebin gelir esnekliği düşüktür.

f. İmalat sanayii üretiminde çeşitlilik çok azdır. Bu nedenle ithalatın önemli bir kısmını oluşturur.

g. Toprakların dağılımı büyük ölçüde eşitsizdir, kentlere doğru nüfus göçü vardır.

h. Emek gücü içinde nitelikli işgücü oranı çok düşüktür ve gizli işsizlik yaygındır.

ı. Özellikle doğrudan vergilerin toplanmasında kamu yönetiminin etkinliği sınırlıdır.

j. Nüfus ve nüfusun gereksinimlerindeki artış hızı yüksektir, zevkler hızla değişmektedir.

Bu özellikler, piyasa mekanizmasının eksikliklerini gidermek için sistematik devlet müdahalesinin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

III- ENFLASYONUN YAPISAL ANALİZİ

Az gelişmiş ülkelerde ve özellikle Latin Amerika ülkelerinde yüksek düzeyde, kronik enflasyona karşı sürekli uygulanan istikrar politikalarındaki başarısızlık monetarist olmayan yaklaşımlara olan ilgiyi arttırdı. Bununla birlikte yapısalci doktrinin etkisinin hâlâ sınırlı oluşu, gerek teori gerekse uygulama açısından monetarist yöntemin enflasyona karşı reçetelerinin açıklığının tersine yapısalci yöntemin görece karmaşık olmasından kaynaklanıyor olabilir⁷.

IMF nin az gelişmiş ülkelere sürekli olarak monetarist görüşe dayanan istikrar önlemleri önermesine karşılık Birleşmiş Milletler Latin Amerika İçin Ekonomik Komisyonu (UN ECLA) yapısal enflasyon görüşünü benimsemiştir.

Monetarist yaklaşımda enflasyonun sorumlusu talep fazlasıdır. Parasal bir olay olan enflasyon, çoğunlukla para arzı artışları ile finanse edilen bütçe açıkları ve merkez bankasının halka ve ticari bankalara borçlarındaki gereksiz genişlemeden kaynaklanır. Monetarist enflasyon teorisinin bir diğer önemli unsuru büyüme ile enflasyon arasındaki çelişkidir. Para yanılsaması (money illusion) nedeniyle ücretler fiyat artışlarının gerisinde kalıyorsa ve kâr geliri elde edenlerin reel gelir artışları yatırımlara yöneliyorsa, enflasyon sürecinde ekonomik büyüme

7 Julio H.G. Olivera (1964), s. 321.

gerçekleşebilir. Fakat monetaristlere göre bu durum ancak kısa dönemde söz konusu olabilir, para yanılması uzun dönemde devam edemez⁸.

Enflasyon, artan ekonomik belirsizlik demektir, belirsizlik ise yatırımların ve ekonomik büyümenin yavaşlaması sonucunu yaratacaktır. Ayrıca, hükümetlerin enflasyona karşı geleneksel tepkisi fiyat kontrolleri biçiminde olmaktadır. Monetarist yaklaşımda fiyat kontrolleri ancak ekonomide etkisizlikler ve yavaş büyüme pahasına uygulanabilir. Örneğin, faiz oranlarının kontrollü olması, yatırım fonlarında azalmaya ve bunların yanlış dağılımına yol açar⁹. Dolayısı ile enflasyon, büyümenin en önemli engellerinden biridir ve uygulanacak istikrar programları ile kısa sürede durdurulmalıdır.

Enflasyonu yalnızca parasal bir olay olarak ele alan monetarist yaklaşıma karşı yapısal enflasyon teorisi ilk kez Meksikalı ekonomist J. Noyola Vazquez tarafından ifade edilmiştir. 1956 yılında yayınladığı makalede enflasyonun nedeninin, özellikle az gelişmiş ülkelerde parasal bir olgu değil, yapısal esneklikler ve parasal genişleme ile desteklenen, toplumsal gruplar arası gelir rekabeti olduğunu öne sürmüştür¹⁰. Bu başlangıçtan sonra yapısal enflasyon teorisi ECLA'da ve Şili Üniversitesi ekonomi enstitüsünde gelişti. Özellikle Şili'deki yaklaşık yüz yıllık enflasyon ve 1955 de IMF tarafından desteklenen enflasyonu önleme programının başarısızlığından etkilendi¹¹. Bununla birlikte, yapısal yaklaşım, genel olarak Latin Amerika enflasyonunu açıklamaya yöneliktir.

Yapısal yaklaşım, parasal genişlemenin enflasyonu hızlandırıcı bir etken olduğunu kabul etmekle birlikte daha çok yapısal bazı esneklikler ve darboğazlar üzerinde durur. Özellikle tarım ve dış ticaret sektörlerinin zayıflığına bağlı olarak, gıda maddeleri arzında, ekonominin ithalat kapasitesinde ve devlet gelirlerini arttırmada karşılaşılan darboğazlar bunların başlıcalarıdır.

Latin Amerika tarımında toprakların büyük çoğunluğu latifundia ve minifundia biçimindedir. Her ikisi de geri tarımsal yapılardır. Büyük topraklarda (latifundialar) üretim genellikle kâr maksimizasyonuna yönelik olarak yapılmamaktadır. Toprak, sahibine bir statü kazandırdığı için elde tutulmaktadır. Verimliliği arttırıcı harcamalara ayrılan kaynaklar son derece sınırlıdır. Öte yandan minifundialar, etkin bir tarımsal üretim yapılamayacak kadar küçük işletmelerdir. Tarımda büyük ölçüde geri toprak kullanımı sistemlerinden kaynaklanan yavaş verimlilik artışı, büyüme sürecinde artan tarımsal mallar talebi karşısında arzın yeterince esnek olamayışına yol açmaktadır.

Nüfusun büyük bölümü kırsal kesimde yaşayarak gıda maddelerinde ken-

8 Susan M. Wachter (1976), s. 2.

9 A.g.e., aynı yerde.

10 H.W. Arndt (1985), s. 151.

11 Susan M. Wachter (1976), s. 2.

dilerine yeterli üretimde buldukları ve üretime açılabilir toprakların sınırına ulaşmadığı sürece, tarımda yavaş verimlilik artışı sorununun enflasyon üzerindeki etkisi önemsiz olabilecektir. Ancak, sanayileşme ve kentleşme olgusu ile birlikte tarım kesimi artan talebe yanıt veremez duruma gelmektedir. Bu konuda bir diğer görüş ise, tarımsal verimlilikteki yavaş artışın yalnızca toprak kullanım sistemine bağlanamayacağıdır. Bir neden de sanayileşmeyi tarımsal gelişmeden fedakârlık pahasına destekleyen hükümet politikaları olarak görülmektedir¹².

Tarımsal maddeler arzında ortaya çıkan yetersizlik, gıda maddeleri ithalatı ile karşılanabilir. Oysa yapısalcılara göre dış ticaret sektörü, tarımsal darboğazları azaltabilecek durumda değildir. Latin Amerika ekonomilerinde ihracat birkaç temel ürüne dayalıdır. Gelir ve fiyat esneklikleri çok düşük olan ve sentetik ikameleri geliştirilen bu mallara karşı sanayileşmiş ülkelerdeki talep çok yavaş artmaktadır¹³. Öte yandan sanayileşme süresince sermaye malları ve ara girdilere duyulan gereksinim nedeniyle ithalatın gelir esnekliği yüksektir¹⁴. Bu nedenle dış ticaret hadleri aleyhte gelişme eğilimindedir.

Yapısalcı yaklaşımın diğer iki önemli hipotezi, ekonomide tarım dışı sektörlerde fiyatların aşağı doğru esnek olmadığı ve toplumsal gruplar arası gelir rekabetidir. Bunlar, tarım kesiminde başlayan fiyat yükselişlerini ekonominin tümüne yayarak enflasyonu hızlandırıcı etkide bulunmaktadır.

Ekonomik gelişme sürecinde talep yapısında değişmelerin ortaya çıkması doğaldır. Latin Amerika ülkelerinde de ABD kökenli filmler, TV ve radyo programları ile ekonomik istekler hızla artmakta, çeşitlenmektedir. Toplam harcamaların miktarı değişmeksizin, dağılımı değiştiğinde (bazı mallar daha az, bazıları daha fazla talep edildiğinde), talebi artan malların fiyatı yükselirken, azalan malların fiyatları düşüyorsa, genel fiyat düzeyi değişmeyecektir. Ancak yapısalcılara göre, özellikle tarım dışı sektörlerde fiyatlar aşağı doğru esnek değildir. Ya da fiyatlardaki düşme eğilimi, yükselme yönündeki eğilimden daha azdır¹⁵. Bu durumda, talep yapısındaki bir değişiklik, fiyatlar genel düzeyini yükseltecektir. Benzer bir ilişki arzadaki değişiklikler için de geçerlidir.

Toplumsal gruplar arasındaki gelir rekabeti ise enflasyonu bir kısır dönüğe dönüştürmektedir. Demokrasi ile yönetilen ülkelerde siyasal iktidarlar toplumsal grupların baskılarına karşı koyamayarak para arzını arttırmakta ve enflasyonun şiddetlenmesine olanak vermektedir.

12 G. Maynard (1961), s. 185.

13 Dudley Seers (1962), s. 190 ve G. Maynard (1961), s. 185.

14 Susan, M. Wachter (1976), s. 8.

15 Julio H.G. Olivera (1964), s. 324.

IV- YAPISALCI İSTİKRAR POLİTİKALARI

Monetarist yaklaşımda enflasyonun büyüme için bir engel olarak görülmesi ve bu nedenle kısa sürede, şok önlemleri ile durdurulması gerektiği düşüncesine karşılık yapısalci enflasyon görüşünde, büyüme sürecinde enflasyonun ortaya çıkması doğaldır. Arzın yeterince esnek olmadığı koşullarda enflasyonun kısa sürede, yalnızca parasal önlemler ile durdurulması, işsizliğe ve durgunluğa yol açacaktır. Bu nedenle yapısalci istikrar politikaları, enflasyonun tedrici olarak, uzun dönemli önlemler ile düşürülmesini önerir. Ekonomideki yapısal darboğazların aşılabilmesi için, toprak reformu, vergi reformları ve ekonominin çeşitli alanlarına devlet müdahalesi gibi köklü reformlar gerekli görülür¹⁶.

Şili (1956-58), Arjantin (1959-62), Bolivya (1956), Peru (1959) ve Uruguay (1959-62) gibi Latin Amerika ülkelerinde enflasyona karşı uygulanan IMF kökenli monetarist istikrar politikalarının kısa dönemli sonuçları, yapısalci yaklaşımın öngörülerini doğrular nitelikteydi. Kısa dönemde enflasyon oranı düşerken üretim de azalmış, ücretler düşmüştür¹⁷.

1960'lar ve 1970'lerin başları, yapısal istikrar politikalarının uygulandığı bir dönem olmuştur. Bunun iyi bir örneği Şili deneyimidir. Yapısalci istikrar politikaları, dış ticarete ithal ikamesi, politik sistemde ise popülist yönetimler ile birlikte yürütülmüştür. Toprak reformu, konut, sağlık ve eğitim harcamalarında artışlar ve yüksek ücret politikası uygulanmıştır. Altı yıllık bir uygulamanın sonucu; enflasyonun % 30'lar dolayında istikrar kazanması, büyüme oranında artış ve ulusal gelir içinde ücretlerin payının yükselmesidir¹⁸.

Ancak, kısa süren bir başarı döneminin ardından dengesizlik yeniden ortaya çıktı. Petrol fiyatlarında birbirini izleyen artışlar, tüm dünyada yükselen enflasyon oranları ve gelişmiş ülkelerde artan korumacılık ile birlikte uluslararası para sistemi çöktü. Bu dış şoklar, özellikle petrol ihracatçısı olmayan az gelişmiş ülkeler üzerinde olumsuz etkiler yarattı¹⁹. 1973-74 yıllarında enflasyon yalnızca enflasyonist bir geleneği olan Latin Amerika'da değil tüm kıtalarda yükseldi. Tüm bu gelişmeler sonucunda neoklasik yaklaşım yeniden canlanma dönemine girdi.

Popülist deneyimin başarısızlığı yalnızca ekonomik politikalarda köklü bir değişim ile değil, demokratik siyasal sistemde bir kesinti ile sonuçlandı²⁰. Önceki

16 Köklü yapısal reformların gerekliliğine ilişkin bu düşünce, siyasal düzlemde popülist uygulamaları gündeme getirmektedir.

17 Alejandro Foxley (1981), s. 194.

18 A.g.e., s. 195.

19 Fikret Şenses (1984), s. 121.

20 Alejandro Foxley (1981), s. 196.

döneme bir tepki olarak hükümetler monetarist yaklaşımdan etkilenen ortodoks politikalar uyguladılar. Çalışanların ekonomik ve politik yaşama katılımının azaltılması ve hükümetlerin toplumsal baskılarından görece bağımsızlığı, politikaların başarısının önemli bir koşulu olarak görüldü. İthal ikameci sanayileşme politikaları ve korumacılık eğilimleri yerini ihracata yönelik sanayileşmeye bıraktı. Neoklasik yaklaşımın bu yeniden canlanışında yeni sanayileşen ülkeler olarak adlandırılan dört Güney Asya ülkesinin deneyimleri de etkili olmuştur²¹. İmalat sanayi ürünlerinde büyük bir ihracat artışı gösteren bu ülkeler (Güney Kore, Tayvan, Hong-Kong, Singapur) bir dizi özgül ve tüm gelişmekte olan ülkelere genellenemeyecek özelliklere sahiptirler. Yeni sanayileşen ülkelerin ortaya çıktığı uluslararası konjonktür ve gerçekleştirdikleri ihracat performansı ayrı bir çalışmaya konu olabilecek özellikler taşımaktadır.

V- SONUÇ

Yapısalcı yaklaşımın ortodoks neoklasik düşünceden köklü bir kopuş olduğu, kalkınma ekonomisinde yaygın kabul gören bir düşüncedir. Piyasa mekanizmasının etkinliği, enflasyonun ortaya çıkış ve şiddetlenme nedenlerinin açıklanması ve uygulanacak istikrar politikaları açısından bu farklılıkları açıklamaya çalıştık. Ancak, yapısalcı ve neoklasik yaklaşımlar çarpıcı benzerlikler de göstermektedir²².

Kalkınmanın tüm topluma yayılacağı biçimindeki neoklasik iyimserlik, yapısalcı düşüncede de vardır. Gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere sermaye akımı ve teknik yardım ile az gelişmiş ülkelerde refahın nüfusun tüm kesimlerine yaygınlaştırılabileceği düşünülmektedir. Enflasyonu önleme konusunda ise yapısalcı görüş tedrici dönüşümleri içeren uzun dönemli politikaları savunurken monetaristler daha çok ani (şok) önlemler ile enflasyonun durdurulması gerektiği düşüncesindedirler. Ancak, Latin Amerika ülkelerinde 1970'li yıllarda uygulanan "yeni" istikrar politikalarında ekonomide köklü dönüşümlerin gerekliliği vurgulanmıştır²³. Kamu kesiminin ağırlığının azaltılması, artığın özel kesim içinde yeniden dağıtımı, özel sermaye piyasalarının oluşturulması gibi yapısal değişiklikler yeni istikrar programlarında yer almaktadır. Bir bakıma Latin Amerika'da uygulanan bu yeni istikrar programlarının ortodoks aletleri kullanan bir yapısalcılık olduğu söylenebilir.

21 Ziya Öniş (1987), s. 187.

22 Fikret Şenses (1984), s. 117.

23 Alejandro Foxley (1981), s. 197.

KAYNAKLAR

- Arndt, H.W. (1985);** "The Origins of Structuralism" World Development Vol. 13, No. 2, ss. 151-159.
- Chenery, Hollis B. (1975);** "The Structuralist Approach to Development Policy", The American Economic Review, Vol. 65, No. 2, ss. 310-316.
- Foxley, Alejandro (1981);** "Stabilization Policies and Their Effects on Employment and Income Distribution: A Latin American Perspective" in Economic Stabilization in Developing Countries, William R. Cline and Sidney Weintraub (eds), The Brooking Institution, Washington ss. 191-233.
- Maynard, G. (1961);** "Inflation and Growth: Some Lessons to be Drawn from Latin American Experience", Oxford Economic Paper, Vol. 13, No. 2, ss. 184-202.
- Olivera, Julio H.G. (1964);** "On Structural Inflation and Latin American Structuralism", Oxford Economic Papers, Vol. 16, No: 3, ss. 321-332.
- Öniş, Ziya (1987);** "Markets and Planning in Development Teory: An Interpretation and an Assessment", ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt 14, No. 2, ss. 179-201.
- Seers, Dudley (1962);** "A Theory of Inflation and Growth in Under-Developed Economics Based on the Experience of Latin America", Oxford Economic Papers, Vol. 14, No. 2, ss. 173-196.
- Şenses, Fikret (1984);** "Development Economic at a Crossroad", ODTÜ Gelişme Dergisi, Cilt 11, No: 1-2, ss. 109-150.
- Wachter, Susan M. (1976);** Latin American Inflation, Lexington Books, Massachusetts. Toronto.

TÜRK VERGİ SİSTEMİNDE MATRAH BELİRLEME YÖNTEMLERİ

Metin ERDEM*

1. GENEL OLARAK MATRAH BELİRLEME YÖNTEMLERİ

Verginin tarhi, verginin hesaplanarak ortaya çıkarılması işlemidir. Verginin hesaplanması, vergi matrahı ve vergi oranları yardımı ile yapılır. Bu bakımdan verginin matrahının belirlenmesinde kullanılan değişik yöntemler vardır. Zaman süreci içerisinde verginin hesaplanmasına esas oluşturan matrahların belirlenmesi yöntemlerinin bir kısmı etkinliğini kaybetmiş, bir kısmı ise halen geçerliliğini korumaktadır. Bu yöntemler başlıca;

- İdarece takdir yöntemi
- Karine veya dış belirtiler yöntemi
- Beyan yöntemi

olmak üzere üç grupta toplanır.

A. İdarece Takdir Yöntemi

Vergi matrahlarının vergi idaresi tarafından saptanması, ya tüm yükümlüler için sistemli bir biçimde yapılır ya da özellikle beyana dayanan vergilerde sadece kendi bildirim görevini yerine getirmeyen yükümlülerin vergi matrahı için tamamlayıcı, denetleyici bir işlem olarak yerine getirilir¹. Vergi matrahlarının idarece saptanması, belirli kurallar içerisinde her yükümlü için bireysel olarak gerçekleştirilebileceği gibi yükümlü grupları itibarıyla toplu olarak da yapılabilir. Bu ikinci durumda vergi matrahlarının götürü yöntem ile belirlenmesi sözkonusu olmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İ.İ.B.F. Maliye Bölümü.

1 Bulutoğlu (1978:20).

İdarece takdir yöntemi, özellikle yükümlüler açısından bazı sakıncalar yaratabilmektedir. Matrahlarla ilişkin olarak yapılan takdirlerin objektif esaslardan çok subjektif değer yargılarına dayanması ve bu takdirleri yapacak kişilerin daha çok vergi idaresinin çıkarlarını ön planda tutma eğilimi içerisinde bulunmaları, matrahların yüksek düzeyde saptanması sonucunu ortaya çıkarabilir. Diğer taraftan, idarece saptanan matrahların tam anlamıyla gerçeğe yakın olabilmesi için yükümlülerin bir takım özelliklerinin araştırılması, hatta kişisel ve gizli nitelikteki belgelerin incelenmesi zorunluluğu psikolojik açıdan olumsuz etkilerin doğmasına neden olabilir. Nihayet, bu yöntemin özellikle ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan istenilen düzeye ulaşmamış ülkelerde politik baskıların aracı durumuna getirilmesi sözkonusu olabilmektedir². Bu şekilde saptanan matrahlar ve hesaplanan vergilere karşı yükümlülerin hoşgörülü olmasını beklemek pek kolay olmayacaktır. Vergi idaresi gerek bireysel, gerekse toplu (götürü) matrah saptaması yaparken subjektif değer yargılarından uzak kalmalı, ödeme gücünü en iyi bir biçimde kavrayacak ölçütleri kullanmalıdır.

B. Karine veya Dış Belirtiler Yöntemi

Dış belirtiler yönteminin esası, verginin hesaplanmasının yani vergi borcunun belirlenmesi işleminin, vergi konusunun birtakım dış belirtilerine dayanarak ortaya çıkarılmasıdır³. Bu yöntemde yükümlülerden kazançlarının miktarı hakkında herhangi bir bilgi istenmez. Ancak kazançlarının ne düzeyde olabileceğine ışık tutan bazı dış belirtiler hakkında bilgi alınarak bunlara göre vergi alınması yoluna gidilir⁴. Örneğin; bir binanın iradı yerine kapı, pencere sayısı; arazinin değeri veya iradı yerine yüzölçümü vb. üzerinden vergi hesaplanabilir. Bu şekilde doğru ve tam olarak belirlenmesi zor olan vergi konusu, bunu aksettirdiği varsayılan ve hesaplanması veya belirlenmesi çok daha kolay olan bir matrah üzerinden vergilendirilmek istenmektedir⁵.

Vergi matrahlarının bu şekilde kolayca saptanabilmesi, vergi idaresinin beyanları kontrol bakımından uzman personele gereksinimi olmaması ve detaylı hesapların yapılmasına gerek olmaması, bu yöntemin yararlarını gösterirken; verginin ödeme gücü ile orantılı olmaması ve vergi adaletini gerçekleştirilmede yetersiz kalması bakımlarından sakıncalı yönler taşımaktadır.

C. Beyan Yöntemi

Vergi yasaları ile saptanan esaslar içerisinde kalınmak koşulu ile vergi matrahının yükümlüler tarafından belirlenerek vergi idaresine bildirilmesi beyan

2 Turhan (1977:93).

3 Nadaroğlu (1983:291).

4 Fazıl (1934:131)

5 Dikmen (1969:131).

sisteminin esasını oluşturmaktadır⁶. Gelirin beyan edilmesi ya da beyanname düzenlenmesi, yükümlüleri ve vergi ile uğraşanları çok yakından ilgilendirmektedir. Çünkü yükümlülerin, özellikle beyana dayanan vergiler karşısındaki durumunu nihai olarak gösteren belge düzenlenen beyannameler olmaktadır⁷.

Beyanname yönteminde yükümlüler verginin hesaplanmasına esas oluşturacak bütün bilgileri bildirmek zorundadır. Bu bilgiler arasında doğrudan doğruya vergi matrahı ile ilgili konulardan başka, uygulanacak vergi oranları ya da vergi tarifesi ile ilgili bilgiler ve özellikle subjektif dolaysız vergi beyannamelerinde yükümlülerin kişisel, ailevi hatta bir dereceye kadar mali durumları dahi bildirilir. Bunlardan başka bazı ülkelerde yükümlüler vergi matrahı ve vergi borcu hesaplarını da yapmakla zorunludur⁸.

Matrah belirleme yöntemlerinden en yaygın olarak kullanılan beyan yöntemi, verginin ödeme gücüne göre ayarlanmasını en fazla sağlayabilen ve dolayısıyla vergilemede adalet ilkesinin en iyi bir biçimde gerçekleştirilmesini sağlayan yöntemdir. Bu yöntemde ödeme gücü ile kişisel vergi borcu arasında diğer tarh yöntemlerinde olduğu gibi idarenin takdiri, dış belirtiler ve götürü tahmin gibi dolaylı bir ilişki olmadığı, aksine yükümlünün vergi ödeme gücü doğrudan doğruya matraha ve dolayısıyla vergi borcuna yansıdığı için verginin verimli olma olanağı daha fazladır. Özellikle değer esasına dayanan vergilerde matrahların konjunktürel gelişmeye paralel olarak seyretmesi ve böylece verimi otomatik bir biçimde arttırması beyan yöntemi ile mümkündür⁹. Bu tür ideal bir uygulama vergilemenin etkinliği üzerinde olumlu yönde etkiler yaparak vergi gelirlerini arttırıcı bir rol oynar.

Beyan esasına dayanan bir vergi sisteminin başarısı, yükümlülerin vergi bilinci ve vergi yasaları kadar vergi idaresinin, vergi yargısının ve vergi denetiminin etkinliğine bağlı olmaktadır. Çünkü beyan yöntemi, yükümlülerin vergilenebilir gerçek kazanç miktarını en iyi kendilerinin bildiği varsayımına dayanmaktadır. Ancak gerçek kazancını bilmekle bu kazancını beyan etmek arasında çok büyük bir fark olduğu gerçeğini gözönünde tutmak gerekir¹⁰. Yasal olarak beyan yönteminin yükümlünün kendi bildirimine dayanması özgürlük ve keyfilik anlamına gelmez. Yükümlünün verdiği beyannameler olanaklar ölçüsünde vergi idaresince bir denetimden geçer¹¹. Bu bakımdan beyan yönteminin başarısı geniş ölçüde vergi denetiminin etkinliği ile yakından ilişkili bulunmaktadır.

6 Akbay (1982:3)

7 Şamlıoğlu (1979:19).

8 Dikmen (1969:140).

9 Turhan (1977:100).

10 İdil (1967:82).

11 Tuncer (1984:182-183).

2. TÜRK VERGİ SİSTEMİNDEKİ DURUM

Türk Vergi Sisteminde genel olarak beyan yöntemi benimsenmiştir. Nitekim GVK'nun 83. maddesinde, "aksine bir hüküm olmadıkça Gelir Vergisi yükümlünün veya vergi sorumlusunun beyanı üzerine tarh olunur" denmektedir. Yine GVK'nun 85. maddesinde yükümlülerin, GVK'nun 2. maddesinde yazılı kaynaklardan bir takvim yılı içinde elde ettikleri kazanç ve iratları için aksine bir hüküm olmadıkça yıllık beyanname vermeye, kazanç ve iratlarını yıllık beyannamelerinde toplamaya zorunlu oldukları belirtilmektedir.

Ancak, yükümlüler tarafından yapılan gelir beyanlarının gerçek gelirlerini ne ölçüde doğru yansıttığı tartışma götürülen bir konudur. Şüphesiz yapılan beyanların yüzde yüz doğru olduğunu kabul etmek çok aşırı bir iyimserlik olur. Bu yüzden yükümlüler tarafından yapılan gelir beyanları denetim örgütleri tarafından denetlenir. Denetleme sonucunda herhangi bir matrah farkı bulunduğu anda, bu matrah farkı üzerinden vergi idaresi tarafından cezalı olarak vergi tarh edilir. Görüldüğü gibi Türk Vergi Sisteminde beyan yönteminin yanında, vergi idaresince takdir yöntemlerine de yer verilmektedir. Vergi idaresi tarafından belirlenen matrah ya da matrah farkları üzerinden ikmalen, re'sen ya da idarece vergi tarh edilir.

VUK'nun 29. maddesine göre ikmalen vergi tarhi, her ne şekilde olursa olsun bir vergi tarh edildikten sonra bu vergiye ilişkin olarak ortaya çıkan ve defter, kayıt ve belgelere veya yasal ölçülere dayanılarak miktarı belirlenen bir matrah veya matrah farkı üzerinden alınacak verginin tarh edilmesidir.

Madde hükmünden anlaşıldığı gibi ikmalen vergi tarhiyatı tamamlayıcı nitelikte olup, bu tür tarhiyatın yapılabilmesi için iki koşulun varlığı gereklidir. Bu koşullar;

- a) Daha önce bir verginin tarh edilmiş olması
- b) Ek vergi alınmasını gerektiren matrah veya matrah farkının defter, kayıt ve belgelere veya yasal ölçülere göre belirlenmiş olmasıdır.

Böylece, daha önce bir vergi tarhiyatı sözkonusu değilse defter, kayıt ve belgelere veya yasal ölçülere dayandırılabilen bir matrah farkı bulunmuş olsa dahi ikmalen vergi tarhiyatı yapılamaz. Sözü edilen defter, kayıt ve belgeler, ileri sürülen iddiaları doğrulayıcı nitelikte olan ve hukuk düzeninde aksi kanıtlanmadığı sürece doğruluğu kabul edilen belgelerdir. Yasal ölçüler ise; amortisman oranları, ortalama kâr hadleri ve değerlendirme ölçüleridir¹².

Re'sen vergi tarhi ise VUK'nun 30. maddesinde belirlenmiştir. Sözü edilen madde hükmüne göre vergi matrahının tamamen veya kısmen defter kayıt ve

12 Akdoğan-Kızılot ve Eyüpgiller (1987:22-23).

belgelere veya yasal ölçülere dayanılarak belirlenmesine olanak bulunmayan durumlarda, takdir komisyonları tarafından takdir edilen veya vergi incelemesi yapmaya yetkili olanlarca düzenlenmiş vergi inceleme raporlarında belirtilen matrah veya matrah kısmı üzerinden vergi tarh edilmesine re'sen tarh adı verilir. Aynı maddenin diğer bentlerinde ise hangi durumlarda vergi matrahının tamamen veya kısmen defter, kayıt ve belgelere ya da yasal ölçülere dayanılarak belirlenmesinin olanaksız olduğu gösterilmektedir.

a) Vergi beyannamesi yasal sürenin sonundan başlayarak 15 gün geçtiği halde verilmemiş ise;

b) Vergi beyannamesi yasal veya ek süreler içinde verilmekle birlikte, beyannamede vergi matrahına ilişkin bilgiler gösterilmemiş ise;

c) Vergi Usul Kanunu'na göre tutulması zorunlu olan defterlerin hepsi veya bir kısmı tutulmamış veya onaylatılmamış veya vergi incelemesi yapmaya yetkili olanlara herhangi bir nedenle ibraz edilmez ise;

d) Defter kayıtları ve bunlarla ilgili belgeler, vergi matrahının doğru ve kesin olarak belirlenmesine olanak vermeyecek derecede eksik, usulsüz ve karışık olması dolayısıyla şüphe yaratıcı ise;

e) Vergi incelemeleri sırasında zirai kazanç elde eden yükümlüler beyan ettikleri hasılatın elde edilmesi için yaptıkları giderleri belgeleyemezler ise;

f) Tutulması zorunlu olan defterlerin veya verilen beyannamelerin gerçek durumu yansıtmadığına dair kanıt bulunur ise.

Yukarıda (b) bendinde belirtilen durum ortaya çıkarsa, yükümlüye Takdir Komisyonu tarafından 15 günden az olmamak üzere bir süre verilir. Yükümlü, bu süre içinde vergi matrahına ilişkin bilgileri vermeye ve tutmakla zorunlu olduğu defterleri ibraz etmeye davet edilir. Bunun üzerine yükümlü istenilen bilgileri verir ve tutmakla zorunlu olduğu defterleri ibraz ederse, defter ve belgeler şüpheye meydan vermemek koşuluyla yükümlüye takdir olunacak matrah defter, belge ve kayıtlara göre belirlenecek miktardan fazla olamaz.

Vergi beyannamelerini ek süre geçtikten sonra vermiş olanlara bu beyannamelerinde gösterdikleri matrah üzerinden gerekli tarhiyat yapılır. Yükümlünün beyanından fazla bir matrah hesaplandığı takdirde bu matrah farkı için re'sen vergi tarh edilir.

Re'sen vergi tarhını gerektiren bir neden yanında ikmalen vergi tarhı da sözkonusu ise re'sen takdir sonucu beklenmeksizin gerekli ikmalen tarh yapılır. Re'sen takdir sırasında ikmalen tarhiyata dayanak olan matrah farkı dikkate alınmışsa vergi tarhı sırasında önceden tarh edilmiş olan vergi indirilir.

Yine, VUK'nun mükerrer 30. maddesinde verginin idarece tarhının tanımlanması yapılmaktadır. 29. ve 30. maddeler dışında kalan durumlarda, yükümlülerin

verginin tarhi için vergi yasaları ile belirlenen zamanlarda başvuramaları veya aynı yasalarla kendilerine düşen yükümlülükleri yerine getirmemeleri nedeniyle zamanında tarh edilemeyen verginin yasal olarak belirli matrahlar üzerinden idarece tarh edilmesi verginin idarece tarhi demektir.

Günümüzde Türk Vergi Sisteminde uygulanmakta olan "Hayat Standardı Esası", ticari ve serbest meslek kazancını elde eden yükümlülerin vergilendirildikleri yöntemlere ve sahip oldukları servet unsurlarına göre elde etmiş saydıkları gelir miktarını esas aldığından dış belirtilere göre matrah saptanmasına örnek olmaktadır.

Diğer taraftan, kısa bir süre uygulandıktan sonra yürürlükten kaldırılan "peşin ödeme sistemi" idarece matrah belirlenmesi ve buna göre vergi hesaplamasının bir örneğini oluşturmaktadır. Yine günümüzde uygulanan geçici vergi (gelir vergisi yükümlüleri için bir önceki yıl hesaplanan gelir vergisinin % 30'u, kurumlar vergisi yükümlüleri için bir önceki yıl hesaplanan kurumlar vergisinin % 50'si) bu kapsamda düşünülebilir.

Türkiye'de gerçek usulde vergilendirmenin idarece ve dış belirtilere dayanılarak matrah belirleme yöntemleri ile desteklenmeye çalışılması beyan yöntemi ile vergi toplamının pek başarılı olarak yürütülemediğini göstermektedir¹³.

KAYNAKLAR

- Akbay, M.; "Vergiciliğimizin Örgütlenme Sorunları." *Vergi Dünyası*, 5, Ocak 1982, s. 3.
- Akdoğan, A.-Kızılot, Ş.-Eyüpgiller, S.; *Türk Vergi Sistemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987.
- Bulutoğlu, K.; *Türk Vergi Sistemi*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1978.
- Dikmen, O.; *Maliye Derleri*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.
- Fazıl, İ.; *Maliye İlmî*, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1934.
- İdil, G.; "Gelir Vergisinde Beyan ve İlk Tarhiyat Esası", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, 13, 1967, s. 82.
- Nadaroğlu, H.; *Kamu Maliyesi Teorisi*, İstanbul: Met/Er Matbaası, 1983.
- Şamlioğlu, S.; "Uygulamada Gelirin Toplanması ve Doğurduğu Sonuçlar", *Vergi Sorunları*, 2, 1979, s. 19.
- Tuncer, S.; *Vergi Uygulamaları*, İstanbul: Güryay Matbaası, 1984.
- Turhan, S.; *Vergi Teorisi*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1977.

13 Bulutoğlu (1978:214).

AVRUPA TOPLULUĞUNUN FİNANSMANI: BÜTÇE VE PROBLEMLERİ

İsmail TATLIOĞLU*

I. GİRİŞ

Avrupa Topluluğunun nihai amacı üye ülkeler arasında politik ve ekonomik bir Avrupa Birliği oluşturmaktır. Özellikle de pazarın bütünleşmesi ve genişlemesinde karşılaşılabilecek ekonomik sorunlara piyasa mantıklı çözümlerle yaklaşılması esas teşkil etmektedir. Entegrasyon süreci içerisinde piyasa mekanizması üzerinde ısrarla durulması, AT'nun ekonomik politika uygulamalarından tamamen kaçındığı anlamına gelmez. Aksine, entegrasyon işlevi ortak bir politik amacı topluluğun hedefi haline getirip, katılımcı ülkeler arasında paylaşılması gereken maliyet ve faydalar ortaya çıkardığında, politikaların teşekkülü için merkezi otoritenin aktif katılımı gerekir¹.

Bu çerçeveden bakıldığında bütçe, milli ekonomiler seviyesinde olduğu kadar, AT içinde önemli bir ekonomik politika aracıdır. Asıl olarak AT gibi ekonomik entegrasyon amacına da yöneliktir. Organizasyonların temel başarı şartlarından birisi, şüphesiz merkezi yönetimin kendi bütçesi ile hangi gelirleri toplayacağı ve bunları nasıl harcayacağını belirleme gücüne sahip olmasıdır.

Bütçe veya diğer bir tabirle AT'nun finansmanı meselesi, gerek üyelerin kendi aralarında ve gerekse topluluğun kurumları arasında uzun dönemli bir politik tartışma ve anlaşmazlık nedenini teşkil etmiştir. Bu konudaki problemlerin temel kaynağını, bütçenin boyutu, harcama kalemleri arasındaki nisbi den-

* Dr.; Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü.

1 Hitiris (1988:45).

gesizlik ve asıl olarak da üye ülkelerin bütçe için yaptıkları katılım ile bütçe harcamalarından aldıkları paylar arasındaki farklar oluşturur. Diğer yandan yetki ve bunun kullanımı meselesinde, konu çerçevesi içerisinde, topluluk kurumları arasındaki anlaşmazlıkları nedenlemektedir.

Avrupa Topluluğunun finansmanı konusunun bütçe çerçevesinde değerlendirileceği bu çalışmada, bütçe işlevi, gelişim, prosedür, gelir ve harcama yapısı, etkileri ve ilgili problemler ele alınmaya çalışılacaktır.

II. TOPLULUK BÜTÇESİNİN GELİŞİMİ

Avrupa Topluluğunun finansmanına yönelik bütçe, başlangıçtan itibaren, topluluğun gelişim süreci paralelinde değişiklikler göstermiştir. 1951 yılında yapılan Paris Anlaşması uyarınca Avrupa Kömür ve Çelik Birliğinin kendi bütçesine sahip olması öngörülmüştür. Bu bütçe, Kömür ve Çelik üretimi üzerinden yapılacak bir kesinti ve borçlanma gibi gelir kaynaklarına sahipti. Ayrıca Avrupa Atom Enerjisi Birliği, üye devletlerin katılımları ile finansmanı yapılan bir bütçeye sahip kılındı. Daha sonra 1957 tarihinde imzalanan ve Avrupa Topluluğunun kutsal kitabı olarak tanımlanan Roma Anlaşması uyarınca², Avrupa Ekonomik Topluluğu Komisyonuna bir operasyonel bütçe verilip, Sosyal ve Tarım Fonlarının yönetimi yüklenmiştir. 1967 yılında ise, Birleşme Anlaşmasına takiben üç ayrı topluluğun bütçesi bir tek genel topluluk bütçesi şeklinde birleştirildiği görülmektedir.

Başlangıç olarak, gelirlerin sağlanması ve harcamaların dağılımı taraflarca ortaklaşa alınan kararlara uygun olarak gerçekleşiyordu. Spesifik olan bütçe'de gelirler üye devletler tarafından yapılan sabit katılımlardan sağlanırken, harcamalar açıkça belirlenmiş faaliyetlere yönelikti. Ayrıca denk bütçe prensibinden hareketle, gelir ve giderlerin eşitliği esastı (Madde 199-209). Bu haliyle sözkonusu bütçenin, genelde Avrupa Topluluğununkinden çok daha yumuşak amaçlara sahip diğer uluslararası organizasyon bütçelerinden temelli bir farklılığı bulunmadığını söylemek mümkündür.

1970 yılında, üye ülkelerin sabit katılımları yerine Topluluğun kendine özgü gelir kaynaklarıyla finanse edilmesini öngören Lüksemburg Anlaşması imzalandı. Bu gelişmeyle, topluluk bir taraftan bağımsız gelir kaynakları kazanıp üye devletlere olan finansal bağımlılığını kaybederken, diğer yandan ise bütçenin hazırlanması ve uygulanması hususlarında Parlamentonun yetkileri genişlemiştir³. En son olarak 1988'de üye ülkelerin GSMH üzerine kurulan yeni bir gelir kay-

2 Leonard (1987:23).

3 Bozkurt (1988:27-33).

nağı devreye girdi. Yukarıda belirtilen son anlaşmalar paralelinde yapılan düzenlemeler, Avrupa Entegrasyonunun bugünkü safhasında, bütçeye hakim kuralları oluşturmaktadır.

III. BÜTÇELEME PROSEDÜRÜ

Yönetiminden Parlamento ve Konseyin sorumlu olduğu Topluluk bütçesi bir takvim yılı için hazırlanmakta olup, ihtiyaç halinde yıl içerisinde ek bütçeler ilave edilebilir. Hem yıllık ve hemde ek bütçe aynı sürece tabidir. Bütçenin hazırlık safhası, Topluluk kurumlarının gider tahminlerini Komisyona bildirmeleriyle başlar. Komisyon ise bu tahminleri birleştirerek ön bütçe taslağını hazırlayıp 1 Eylül tarihine kadar Konseye sunar. Bütün kurumların bir sonraki yıla ait gelir ve gider tahminlerini kapsayan sözkonusu taslağın hesaplanmasında ekonomik atmosfer, Topluluğun mevcut ve geçmiş taahhütleri ve yeni faaliyet alanları için yapılan teklifler dikkate alınır⁴. Konsey çoğunluğun kararları doğrultusunda hazırladığı bütçe taslağını 5 Ekim tarihine kadar Parlamento'ya sunmak zorundadır. Parlamento ise, bütçe taslağını benimser, tadil veya red eder. Taslak tadil veya red durumunda Konseye geri gönderilir. Bütçenin nihai kabulü Avrupa Parlamento Başkanlığı yetkisindedir.

Kısa anlatım yalnlığına rağmen, bütçeleme prosedürünün oldukça karmaşık ve güçlüklerle dolu olduğunu belirtmek gerekir. Bu karışıklığın temel nedenini Topluluğun Anayasası sayılan, yukarıda bahsedilen, anlaşmaların açık olmayışdır. Bir diğer güçlük ise harcamaların zorunlu ve zorunlu olmayan şeklinde sınıflandırılmasından kaynaklanır. Zorunlu harcamalar; anlaşmalar ve/veya bunlara uygun olarak kabul edilen yasalar gereği yapılması gereken harcamalar olup, toplam içersindeki payı % 85 civarındadır. Parlamentonun bütçeleme işlevi içersinde sadece zorunlu olmayan harcamaları değiştirme yetkisi vardır. Ancak bu yetki de belirli sınırlamalara tabidir. Şöyleki; Parlamento bu tür harcamaları, Topluluk GSMH artışı üzerinden hesaplanan maksimum bir orandan daha fazla arttıramaz. Zorunlu harcamalar konusunda Parlamento öneride bulunabilmesine rağmen, bunlar zorunlu harcamalarda nihai otorite olan Konsey tarafından rededilebilir.

Bütçenin kabulünden sonra, uygulama Komisyonun vazifesi dahilindedir. Bununla beraber, bu görevini ifada Konsey ve Parlamento'ya karşı sorumludur. Bütçe yılı bitiminden sonra görev sırası dördüncü Topluluk kurumu olan Denetçiler Kurulundur. Avrupa Topluluğunun bu en az bilinen kurumu, bütçeyi ve dolayısıyla diğer kurumların harcama ve gelirlerini denetler. Denetim sonucu, fi-

4 Freestone and Davidson (1988:18).

nansman yönetiminin yasal ve düzenli olup olmadığına karar verilir⁵. Nihai olarak, Parlamento Denetçiler Kurulunun raporunu inceleyip, Konseyin tavsiyelerini değerlendirir ve Komisyonun bütçe yönetiminin teyit konusundaki yetkisini kullanır.

IV. BÜTÇE GELİRLERİ

Topluluk bütçesinin gelir yapısı, daha önce değinildiği gibi, zaman içerisinde değişikliğe uğrayarak, bağımsız kaynaklara kavuşmuştur. Söz konusu gelir kaynaklarından başlıcaları şunlardır:

a) Topluluk harici ülkelerden ithal edilen mallar üzerinden alınan gümrük vergileri. Bu vergiler, ithalatçı ülke tarafından ve bu ülkeye girişte değil, Topluğa giriş yaptığı noktada o ülke gümrüğü tarafından alınır. Topluluk politikası işlerinden kaynaklanan böyle bir gelirin, Topluluk kasasına gitmesi haklılık kazanır.

b) Ortak Tarım Politikası çerçevesinde yine üçüncü ülkelerden yapılan tarım ürünleri ithalatı üzerindeki değişik ithal vergileri. Bu vergilerde bir öncekine benzer şekilde Topluluğu giriş yaptığı ülkede alınır. Ancak, farklı olarak burada amaç ithal edilen tarım ürünleri fiyatları ile Topluluk içerisindeki fiyatlar arasındaki farkı eşitlemektir. Bu başlık altında diğer bir gelir kalemi olan şeker üzerinden alınan vergilerin amacı ise, topluluk içerisinde fazla şeker üretimini sınırlandırmaktır.

c) Üye ülkelerdeki Katma Değer Vergisi matrahının belli bir oranı olarak hesaplanan gelir kalemi, 1970'den itibaren Topluluğun en önemli finansman kaynağını teşkil etmektedir. Başlangıçta % 1 olan oran daha sonra 1985'de % 1.4'e yükseltilmiş ve 1992'ye kadar aynı seviyede kalması kararlaştırılmıştır. Bununla beraber, Yunanistan, Portekiz, İrlanda ve İngiltere gibi tüketimin GSMH içerisinde büyük pay aldığı ülkeleri mağdur etmemek amacıyla, 1988'de yeni bir düzenlemeye giderek, KDV Matrahının enüst limiti GSMH'nın % 55; olarak tesbit edilmiştir⁶. Buna göre bir ülkede gerçek KDV matrağı GSMH'nın % 70'i olsa da, maksimum sınır olan % 55 üzerinden ödeme yapılacaktır.

d) 1988 yılındaki finansal düzenlemelerle, GSMH'ya dayalı yeni bir gelir kaynağı devreye sokuldu. Bu şekilde sağlanan gelir, bütün üye ülkelerin GSMH toplamına uygulanan bir oranın fonksiyonudur. Söz konusu oran her yıl diğer gelirlerde gözönüne alınarak belirlenir (1989 bütçesi için % 0.0924'dür). Her üye ülke bu kaynağa kendi GSMH'sına göre diğer bir ifade ile ödeme gücüne göre

5 Leonard (1988:53)

6 Commission of the European Communities (1989:4).

katılımda bulunur. Böyle bir mekanizma, özellikle İngiltere gibi, topluluk harcamalarından aldığı payın KDV gelirlerine katılımından çok daha düşük olan, ülkelerin durumunu iyileştirme amacına hizmet eder.

Topluluk bütçesinin belli bir dönem içinde gelişimini gösteren aşağıdaki tabloya bakıldığında kolayca görülecektir; klasik finansman kaynağını oluşturan I nolu gelir kalemlerinin toplam bütçe içerisindeki payı 1984 yılı dışında azalan bir seyir izlemektedir.

Tablo: 1
AT Bütçe Gelir Kalemleri (%)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
1. Gümrük Vergileri tarımsal ürünler ve şeker üzerinden alınan vergiler	51	45	42	40	46	38	36	32
2. Katma Değer Vergisi	49	55	58	60	54	62	64	68

Kaynak: 1. Commission of the European Communities (1987), Future Financing of the Community Budget, Com (87) 101, February

2. Hitiris (1987), s. 53.

Katma Değer Vergisi geliri 1987 yılında 28.865 Milyon ECU ile toplam bütçenin üçte ikisini aşmış durumdadır. Birinci gelir kalemleri, bütçeye yapılan tahsis fonksiyonuna uygun olmayıp yıldan yıla değişmektedir. En önemlisi de, uzun dönemde uluslararası ticaretin liberalleşmesi ve Topluluk üyeleri ile üçüncü ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi paralelindeki anlaşmalarda giderek azalmaktadır. Bu durum zaten KDV'nin alternatif bir gelir kalemi olarak tasarlanmış nedenidir ki zaman içerisinde doğruluğu ortaya çıkmıştır⁷.

Yukarıdaki değerlendirmelerin yanında, Topluluğun bütçe gelir tahminini gösteren Tablo 2 ele alınırsa belirtilmesi gereken ilk husus; GSMH'ya dayalı yeni kaynağın KDV gelirlerindeki azalmayı ikame edici oluşudur. 1987 yılında % 68 olan KDV nin payı 1989 bütçe tahmininde % 58.5'e düşerken, GSMH'ya dayalı kaynak % 8.7 pay almaktadır. Böylece her iki kalem yaklaşık yine aynı oranlara ulaşmaktadır. Bu durumun bir başka açıklaması da, diğer gelir kalemlerinde önemli bir değişikliğin olmadığı şeklindedir.

Eğer gelirler üye ülkeler bazında ele alınırsa, üyelere Almanya, Fransa ve İngiltere üçlüsünün, toplam gelirin yaklaşık % 63'ünü karşıladığı görülür (bkz. Tablo 3). Bu oran katma değer vergisi için % 65, geleneksel gelirler için % 56 olarak gerçekleşmektedir.

7 Hitiris (1988:51).

Tablo: 2
Topluluk 1989 Bütçesi Gelir Tahmini

	Milyon ECU	%
Gümrük Vergileri	9.954	22.2
Tarımsal Vergiler	2.462	5.4
KDV	26.219	58.5
GSMH Kaynaklı Gelir	3.907	8.7
Çeşitli Gelirler	274	0.6
Birönceki Finansal Yıldan Dengeleme	2.025	4.5
TOPLAM	44.841	

Kaynak: Commission of the European Communities (1989), s. 5.

Tablo: 3
Üye Ükelere Göre Topluluk Bütçesi Gelirleri, 1987 (Milyon ECU)

	GELENEKSEL KAYNAKLAR	KDV	TOPLAM
Lüksemburg	5	63	68
Danimarka	255	528	783
Almanya	2808	6.878	9.689
Fransa	1.333	5.158	6.692
Belçika	784	770	1.554
Hollanda	976	1.233	2.209
İngiltere	2.338	4.322	6.660
İtalya	1.259	3.546	4.806
İspanya	1.107	1.704	2.810
İrlanda	170	196	366
Yunanistan	123	300	423
Portekiz	158	186	344
12 Üye	11.515	24.865	36.340

Kaynak: Padoa-Schiappa and Others; (1987), s. 158.

V. HARCAMALAR

Topluluk bütçesinden yapılan harcamalar, çeşitli politikalar gereği, üye ülkelere ve topluluk dışı ülkelere yapılan direkt ödemeler ile merkezdeki idari ve benzeri masraflardan oluşur. Başlıca harcama kalemleri şunlardır;

a) Tarım: Topluluk bütçe harcamalarını yıllar itibariyle gösteren Tablo 4'den de izlenebileceği gibi, genel olarak tarım (balıkçılık dahil) en büyük harcama kalemidir. Yaklaşık olarak toplam bütçenin 2/3 üne tekabül eder. Tarım sek-

törünün bütçeden büyük bir payı emmesinin ana nedeni, önemli miktarda kamu-
sal finansman desteği gerektiren harcamaların Topluluk bütçesi vasıtasıyla yapıl-
ması prensibidir. Bu alana ayrılan payın da % 69.9'u fiyat desteklemelerine git-
mektedir⁸.

b) Bölgesel Politikalar: Topluluk bütçesinde bölgesel politika gereği bir
harcamanın 1973 yılında yer almamasına rağmen, 1987'de % 10 oranında bir
paya sahip olduğu görülür. 1975 yılında konulan Avrupa Bölgesel Kalkınma
Fon'u çerçevesinde yapılan harcamaların amacı; geri kalmış ve özellikle de dur-
gunluktan etkilenen bölgelerde kalkınma programlarına, altyapı yatırımlarına, sa-
nayi ve hizmet projelerine finansman sağlayarak yardımcı olmaktır. Bu tür harca-
manın yapılmasında, ilgili üye ülkenin bütçeye yaptığı katılım miktarı gözönüne
alınır.

c) Sosyal Politikalar: Avrupa Sosyal Fonu Vasıtasıyla yerine getirilen ve
1987 bütçesinden % 7'lik pay alan bu harcama kalemi, işsizlik oranının yüksel-
diği dönemlere rağmen, önemli bir artış göstermemiştir.

d) Araştırma, Enerji, vb.: Bu harcama kalemlerinin bütçeden aldıkları
pay toplam olarak 1987'de % 2.2 civarındadır. 1988 yılı için ise yaklaşık araştır-
ma geliştirme % 3, enerji % 0.3'dür. Bununla beraber, bu harcamaların 1992'ye
kadar iki katına çıkarılması planlanmaktadır⁹.

Tablo: 4
Topluluk Bütçe Harcamaları (%)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
1. Tarımsal Politika	73.3	65.1	63.2	68.2	64.2	73.3	65.9	64
2. Sosyal	4.7	4.7	5.2	4.2	5.3	4.8	7.2	7
3. Bölgesel	6.8	12.6	14.7	9.9	5.6	5.7	6.7	10
4. Araştırma, Enerji vb.	1.9	2.1	2.1	5.4	4.2	2.6	2.2	-
5. Kalkınma Yardımı	3.1	4.8	3.8	3.3	3.5	3.7	3.3	3
6. İdari	5.0	5.3	5.0	4.6	3.1	4.7	4.5	-
7. Üyelere Ödemeler	5.2	5.4	5.1	4.4	7.2	3.8	9.5	
8. İhtiyat Rezervleri	-	-	-	-	3.9	1.3	0.7	

Kaynak: Hitiris (1988), s. 53.

Helmand Smith (1989), s. 9.

e) Kalkınma Yardımı: Bütçe içersinde yaklaşık % 3 pay alan kalkınma
yardımı harcamalarını başlıca Akdeniz, Asya ve Latin Amerika ülkelerine yapı-

8 Leonard (1988:61)

9 Commission of the European Communities (1989:8).

lan gıda, teknik ve finansal yardımlar oluşturur. Bütçe dışında, Avrupa Kalkınma Fonu vasıtasıyla da benzer amaçlı harcamalar yapılır.

Bütçede toplam harcamaların nominal ve nisbi büyüme seyrini gösteren aşağıdaki tablo incelendiğinde; harcamaların Cari Avrupa Para Birimi olarak, üye ülke hükümet bütçelerinin ve Topluluk GSYİH'nin yüzdesi olarak artan bir seyir izlediği ortaya çıkmaktadır. Yıllar içerisinde bazı düşüşler sözkonusu olmakla beraber harcamaların her üç kritere göre 1980-88 arasında sırasıyla % 170, % 35 ve % 50 civarında arttığı gözlenmektedir. Şüphesiz artış, Topluluk ve faaliyet alanındaki genişlemenin sonucudur.

Tablo: 5
Topluluk Harcamalarında Büyüme

	Harcama Toplamı (Milyon ECU)	Üye Hükümetlerin Bütçelerin Oranı (%)	Topluluk GSYİH'nin Oranı (%)
1975	6.2*	1.8	0.55
1980	16.2	2.7	0.80
1981	18.4	2.4	0.86
1982	22.0	2.5	0.96
1983	25.1	2.7	0.98
1984	27.2	2.9	0.92
1985	28.4	2.7	0.99
1986	35.2	3.1	0.98
1987	36.2	3.1	1.2
1988	43.8	3.6	

(*) Avrupa Hesap Birimi

Kaynak: Helm and Smith (1989), s. 9.

VI. TARIMSAL HARCAMALAR VE DAĞILIM SORUNU

Bütçe bazında ele alındığında bugünkü haliyle, AT'na bir tarımsal topluluk demek mümkündür. Daha önce de vurgulandığı gibi Topluluğun en önemli faaliyet alanı tarım politikaları olup, bütçe harcamalarının 2/3'ünü kapsar. Uygulamada tarım politikası "Avrupa Tarım Yönlendirme ve Garanti Fonu" (EAGGF) çerçevesinde yürütülür. Garanti ve rehberlikten amaç, tarım sektörünün yeniden yapılanmasını hızlandırmak ve arttırmaktır. Ayrıca sözkonusu fonun toplam tarımsal harcamalar içerisindeki payı da oldukça önemli boyuttadır. Şöyle ki; 1988 yılı bütçesinde tarım politikası için ayrılan 28 milyar ECU'nun 27 milyarı bu fona tahsis edilmiştir¹⁰.

10 Helm and Smith (1989:9)

Tarımsal harcamalar, Topluluk bütçesinde sahip olduğu hacim sebebiyle, ana sorunların kaynağını oluşturur. Bilindiği gibi Topluluk bağımsız vergilendirme yetkisine sahip olmadığı gibi, borçlanma gücü de sınırlıdır. Sözkonusu kısıtlamalar nedeniyle sahip olunan kaynaklar Topluluk harcamaları için esnek olmayan bir üst sınır oluşturur. Bu durumda Topluluk tarım politikasının açık sonlu taahhüt de bulunması, ürün fiyatlarını belli bir seviyede muhafaza etmenin maliyetlerindeki yüksek belirsizlik, Dünya tarım fiyatlarındaki dalgalanma ve ECU/dolar değişim oranındaki hareketler tarım politikası harcamaları üzerinde oldukça etkili olur. Özellikle bu tür harcamaların kısa dönemli oluşu ve sözkonusu üst ümit gözönüne alındığında rasyonel bütçe tekniklerinin gelişimi ve diğer harcamaların kontrolü engellenir. Bu hususlar, aynı zamanda, Topluluğun kendini sıkça bütçe krizi içerisinde bulmasının temel nedenidir.

Topluluk bütçesi tarım politikaları ile ilişkili olarak ortaya çıkan önemli bir problemde; üye ülkelerin bütçeye katılımları ile aldıkları pay arasındaki dağılım dengesizliğidir. Toplam harcamalar içerisindeki 2/3'lük tarımın payı, nisbeten geniş tarım sektörüne sahip ülkelere emilir. Çünkü, bunlar tarımsal ürün fazlasına sahip ve ihracatçı durumdadırlar. Diğer taraftan küçük tarım sektörüne sahip ülkeler tarım ürünleri ithalatçısı olduklarından, Topluluk tarım politikası çerçevesinde, bütçeye net katılımcı olma durumundadırlar. Üye ülkelere göre Bütçe katılımı tahsis dengesini gösteren aşağıdaki tablo İngiltere ve Almanya'nın negatif sonuç veren ülkeler olduğunu ortaya koymaktadır. Almanya'nın Topluluğun finansmanında katlandığı yük, bu ülkenin daha geniş bir pazara girmesinin bedeli olarak yorumlanabilir¹¹. Ancak, 1989 yılında Topluluk bütçesine yaklaşık 1,97 milyar sterling net katılımda bulunan İngiltere için benzer bir açıklama getirilemez¹². Eğer İngiltere'nin Topluluk içerisinde Yunanistan, Portekiz ve İspanya'dan sonra fert başına milli gelir'i en düşük ülke olduğu dikkate alınır, Topluluk finansmanında yük-fayda dağılımının adil olduğunu söylemek mümkün olmaz. Hernekadar Bölgesel Kalkınma Fonu ile İngiltere'nin sözkonusu yükünün telafisi amaçlandıysa da, Tarımsal harcamaların yüksekliği nedeniyle bu fona ayrılan tahsisatın küçüklüğü böyle bir beklentiyi boşa çıkarmaktadır¹³. Yine, sözkonusu dağılım yükünü hafifletmeye yönelik olarak KDV Matrağı için getirilen % 55'lik üst limit ve GSMH'ya dayalı yeni gelir kaynağında çok önemli bir telafi unsuru olmadığını 1989 sonuçları ortaya koymuştur. Bu konuda en iyi çözüm, Topluluğun ileriye dönük projeksiyonlarında vurgulandığı gibi, tarım sektörünün payının aşağılara (% 50 civarında) çekilerek daha dengeli bir harcama dağılımının sağlanması olacaktır.

11 Helm and Smith (1989:1).

12 Burkitt and Baimbridge (1989:23).

13 Burkitt and Baimbridge (1989:24).

Tablo: 6
Topluluk Bütçesinde Katılım ve Harcama Dengesi

Net Katılım (-), Fazla Tahsisat Alımları (+)

Üye Ülkeler	1980			1981			1982		
	Toplam ¹	Fert Başına ²	GSYİH ³	Toplam ¹	Fert Başına ²	GSYİH ³	Toplam ¹	Fert Başına ²	GSYİH ³
Belçika	+ 439	+ 43	115	+ 515	+ 50	107	+ 510	+ 50	98
Lüksemburg	+ 327	64	125	+ 279	+ 55	126	+ 294	+ 57	127
Danimarka	- 1.526	- 25	126	- 1.684	- 27	123	- 2.085	- 34	124
Almanya	+ 431	+ 8	118	+ 576	+ 11	117	+ 14	+ 0,3	115
Fransa	+ 650	+ 191	51	+ 582	+ 169	54	+ 721	+ 207	59
İrlanda	+ 737	+ 13	67	+ 788	+ 14	68	+ 1.586	+ 28	70
İtalya	+ 454	+ 32	115	+ 239	+ 17	109	+ 302	+ 21	112
Hollanda	- 1.512	- 27	90	- 1.419	- 25	98	- 2.040	- 36	97
İngiltere	-	-	40	-	+ 18	42	-	+ 71	44
Yunanistan	-	-	40	-	+ 18	42	-	+ 71	44

Notlar: (1) milyon ECU

(2) ECU

(3) Avrupa Topluluğu Ortalaması

Kaynak: Hitiris ; (1988), s. 54.

VII. BÜTÇENİN BOYUTU VE SINIRLAMALAR

Topluluk bütçesi 1989 yılında toplam 44.8 milyar ECU ya ulaşmıştır. Aynı dönem içerisinde 1 ECU = 1.03 Dolar eşitliği dikkate alındığında ortaya oldukça büyük bir tablo çıkmaktadır. Bununla beraber, bütçe tutarı Topluluk ülkeleri GSMH toplamının % 1'ini ancak 1988'de aşabilmiş, 1989'da ise bu oran % 1.03 olarak gerçekleşmiştir¹⁴. Halbuki üye ülkelerin kendi bütçeleri GSYİH dan büyük pay almaktadır. Bu oran Fransa'da % 32, Almanya'da % 33, İngiltere'de % 42, İtalya'da % 43 ve Danimarka'da % 56'dır. Topluluk bütçesi, 10 üye ülke bütçeleri toplamının % 2,5'lik kısmına eşdeğerdedir. Bu haliyle Danimarka veya Yunanistan ile İrlanda bütçeleri toplamına eşittir¹⁵.

Son katılımlarla meydana gelen genişleme ve bir çok yeni-faaliyetin Brüksel tarafından üstlenilmesi, Topluluk bütçesinde büyümeyi zorunlu kılmaktadır. Bu durumda mevcut gelir kaynaklarının zorlanması kadar alternatif kaynak bulma zorunluluğu da kendini hissettirmektedir. Ayrıca kaynak darboğazını aşmak, özellikle de İngiltere'ye bütçeden düşen yükün hafifletilmesi amacıyla 1988 yılında düzenlenen yeni gelir kaynağının da belli bir rahatlık sağlamakla beraber yetersiz kaldığı açıktır. Eğer Komisyon başkanı Jacques Delors'un dediği gibi; gelecek 10 yıl içerisinde sosyal ve ekonomik düzenlemelerin % 80'inin kontrolü Brüksel'e kaydırılacaksa¹⁶, bütçenin boyutu en azından üye ülkeler GSYİH toplamının % 5'ine çıkartılmalıdır.

Bütçe boyutunun küçüklüğüyle beraber, mevcut harcamaların uygun finansmanını sağlamaya yönelik bugünkü gelir akımında da aksamalar görülmektedir. Özellikle çok taraflı ticaret anlaşmaları sonucunda gümrük vergilerinde, ülkelerin tarım ürünlerinde kendi yeterliliklerini sağlamada aşama kaydetmeleri ise tarım vergilerinde düşüşe neden olmaktadır. Ayrıca vergi toplama kapasitesinin yetersizliği KDV'nin GSMH'dan yavaş büyümesine dolayısıyla Topluluk bütçesinin bu önemli gelir kaleminin aşınmasına yol açmaktadır¹⁷.

Bütün bunlarla beraber, açıkça vurgulamak gerekirken, bütçe üzerinde yapılan bir çalışma Topluluk içerisindeki finansal operasyonların tamamını yakalayamaz. Çünkü, bir çok faaliyet bütçe dışında yürütülür. Mesela Avrupa Kalkınma Fonu, Avrupa komisyonu ve Avrupa Yatırım Bankasıncı yapılan birçok borçlanma faaliyetleri burada zikredilebilir. Üçüncü Dünya ülkelerindeki projeleri, Kömür ve Çelik Sanayinin modernizasyonu ve enerji sektöründe yenileşmeyi desteklemek, küçük ve orta ölçekli işletmeleri geliştirmek, ileri teknoloji, ha-

14 Commission of the European Communities (1989:5).

15 Hitiris (1988:50).

16 Lewis (1989:6).

17 Helvacioğlu (1988:163).

berleşme, çevre ve bölgesel bağıntılı öncelik taşıyan yatırımları gerçekleştirmek için sermaye piyasalarından finansman sağlanır. Bütün bu amaçlar için 1988 yılında başvuru borçlanma miktarı toplam 10.900 milyon ECU'dur. Bu oran ise aynı yıl bütçenin % 25'ine eşittir.

Avrupa Komisyonu ayrıca, özel sektörün kendi ihtiyaçları için finansal araçlar yaratmada oynadığı rolü arttırmaktadır. Serbest piyasanın tam teşekkülü, teknolojik gelişme, istihdam yaratma, türünden faaliyetlerin artışı ile topluluk küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimci projelerine yardımcı olmaktadır. Bunlara ilaveten, yüksek teknoloji ve önemli ulaşım altyapı projelerinin finansmanına yönelik desteklerde bulunmaktadır.

Bütçe rakamlarının ortaya koyamadığı bir husus da, Ortak Pazarın teşekkülü ve tam bir entegrasyonun, ticaret gelişimini teşvik edeceği, rekabeti ve verimliliği arttıracığıdır. Ayrıca, kıtasal güçlerin hakimiyetindeki bir dünyada, Avrupa'ya büyük bir ağırlık kazandıracaktır. Tabiki bütün bu gelişmeler, sanayi, iş kesimi ve tüketicilere, bütçe kaynaklarından sanayi, yenileşme ve araştırma politikalarınınca yapılan tahsisatlardan çok daha fazla yararlar sağlayacaktır.

SONUÇ

AT gibi ülkeler arasında çok boyutlu bir entegrasyonu amaçlayan Organizasyonların en önemli başarı şartlarından birisi, şüphesiz uygun bir bütçenin mevcudiyetidir. Topluluğun gelişimi içersinde, herne kadar, bağımsız gelir kaynakları ve bunları kullanma yetkisi açısından olumlu gelişmeler sağlanmışsa da, bu gelişmelerin yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Öncelikle, Anayasa niteliğindeki anlaşmaların yorumundaki farklılıklar, harcamaların ekseriyeti üzerinde Parlamentonun değişiklik yetkisinin olmayışı ve diğer birçok nedenden kaynaklanan açmazlar, bütçeleme prosedürünü zorlaştırmakta hatta tıkamaktadır. 1988 yılının ilk yarısında parlamento ve Konsey arasındaki anlaşmazlık nedeniyle, yeni bir bütçenin çıkarılmayışı, sözkonusu tıkanmanın en canlı örneğini teşkil edecek niteliktedir. Diğer yandan, Topluluğun genişleme ve faaliyet alanının yoğunlaşması karşısında, mevcut gelir kaynaklarının yetersiz kaldığı açıktır. Eğer tarımsal harcamalarda indirim gerçekleştirilemezse, ileride kaynak yetersizliği çok daha büyüyecektir. Çünkü, 1992'ye kadar yapısal faaliyetler, araştırma, iç piyasa ve çevre için yapılan harcamaların önemli ölçüde arttırılması planlanmaktadır. Böyle bir gelişme özellikle harcama-katılım dağılımı neticesinde ortaya çıkan mağduriyetleri arttıracaktır. Bir bakıma, İngiltere'nin fazla genişlemeye karşı çıkışının asıl nedenlerinden birisi de burada yatmaktadır. Bu çerçevede ulaşılması gereken nokta, Bütçenin global olarak en azından Topluluk GSMH'nin % 5'ine çıkarılması ve tarımsal harcamaların düşürülmesi olacaktır.

Tam bir entegrasyon durumunda ülkemizin bütçe açısından konumu ne olur sorusunun cevabı, ilgili verilere dayalı ayrı ve detaylı bir araştırma ile verilebilir. Ancak, yukarıdaki açıklamaların ışığında çok kısa olarak belirtmek gerekirse, Topluluğun bugünkü bütçe yapısı içerisinde Türkiye'nin avantajlı çıkabileceğini söylemek mümkün olur. Bunun en önemli nedeni ülkemizdeki geniş potansiyele sahip tarım sektörüdür. Topluluğun tarım politikasına yönelik harcamalarından önemli paylar alınacaktır. Ayrıca, GSMH içerisinde tüketim payı ve KDV toplama kapasitesi gözönüne alınırsa iyimser bir tablonun ortaya çıkacağı kanısındayız.

KAYNAKLAR

- Bozkurt, Ö.; *Avrupa Parlamentosu-Yetkiler ve Usuller-*, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, (1988).
- Commission of the European Communities; *The European Community Budget*, Brussels, Commission of the European Communities, (1989).
- Freestone, D.A. and Davidson, J.S.; *The Institutional Framework of the European Communities*, London, Cromn Helm., (1988).
- Helm, D. and Smith, S.; "The Assessment: Economic Integration and the Role of the European Community," *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 5, Nob2, Summer, (1989).
- Helvacıoğlu, M.; "Avrupa Topluluğunun Bütçe Kaynakları", *Avrupa Toplulukları Konusunda Araştırmalar*, Ankara, Maliye ve Gümrük Bak. Yay. (1988).
- Hitiris, T.; *European Community Economics*, New York, Harvester-Wheatsheaf, (1988).
- İktisadi Kalkınma Vakfı; *Avrupa Topluluğu ve Türkiye AT İlişkileri*, İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı, (1977).
- Leonard, D.; *Pocket Guide to the European Community*, New York, Basil Blackwell and the Economist Publications, (1988).
- Lewis, Z.; "Bruges or Brussels", *Economic Affairs*, August-September, (1989).
- Office for Official Publications of the European Communities, *The Community in 1992: A Brief for European Taxpayers*, Lüksembourg, Office for official Publications of the European Communities, (1987).
- Padoa, T. and Others; *Efficiency, Stability and Equity-A Strategy for the Evaluation of the Economic System of the European Community*; New York, Oxford University, (1987).

SOSYAL GÜVENLİK VE HALKLA İLİŞKİLER

Yusuf ALPER*
Pir Ali KAYA**

GİRİŞ

Yaşı, cinsiyeti ve statüsü ne olursa olsun, toplum içinde yaşayan her ferdi, bütün hayatı boyunca çok yakından ilgilendiren sosyal güvenliğin, fertler ve sosyal güvenlikle ilgili taraflar bakımından sahip olduğu öneme paralel şekilde bildiğini söylemek mümkün değildir. Bir başka ifade ile, sosyal güvenlik henüz yeteri kadar "farkedilmemiştir". Bir çok açıdan sosyal güvenlik yoğun bir sis perdesi altında gelişmektedir.

Fertlerin ve ilgili tarafların, kendilerini çok yakından ilgilendiren sosyal güvenlikle ilgili bilgilerinin yetersiz ve hatta yanlış olması, zaman ve kaynak israfına yol açan verimsiz tartışmalara, yanlış anlamalara ve hatalı uygulamalara yol açmaktadır. Problem tek yönlü değildir. Kurumlardan fertlere ve ilgili taraflara doğru olan bakış açısında ve bilgi akışında da problemler vardır ve bu problemler önemli hak kayıplarına yolaçabilmektedir. Bu noktada, sosyal güvenlik kurumları ile fertler ve ilgili taraflar arasındaki bilgi alışverişinin sağlıklı ve yeterli şekilde sağlanması ihtiyacı ortaya çıkmaktadır ki bu da halkla ilişkilerin ilgi alanına girmektedir.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İ.İ.B.F. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi

** Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Yüksek Lisans Programı Öğrencisi.

Bu çalışmada, sosyal güvenlik sisteminin işleyişi bakımından halkla ilişkilerin önemi, çeşitli açılardan ele alınarak vurgulanmaya çalışılacaktır. Bu şekilde, Türk sosyal güvenlik kurumlarının ve özellikle de sosyal sigortaların bu yönde eksiklikleri belirtmeye, konuya bu eksiklikleri telafi edecek şekilde yaklaşımları sağlanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, önce kısaca sosyal güvenlik, halkla ilişkiler ve kamu kesiminde halkla ilişkiler üzerinde durulacaktır. Daha sonra sosyal güvenlik sistemlerinin işleyişi ile ilgili değişik açılardan halkla ilişkiler ilişkisi üzerinde durulacaktır.

A. SOSYAL GÜVENLİK ve HALKLA İLİŞKİLER

1. Sosyal Güvenlik

Sosyal güvenlik, toplumun üyesi olan her ferdi, her tehlikenin zararlarına karşı koruma garantisine kavuşturma amacını taşır. Bu gaye ile sosyal güvenlik fertleri, yaşadıkları toplum içinde ihtiyaçlarının esiri olmaktan ve başkasına muhtaç duruma düşmekten kurtararak insan haysiyetine yaraşır bir hayat sürdürmelerini sağlamaya çalışır. Gelir kesilmesine, çalışma gücü kaybına veya her ikisine birden yol açan, veyahut da başkalarının bakımına muhtaç bırakan her tehlike, sebebi ne olursa olsun sosyal güvenlikle ilgilidir.

Sosyal güvenlik garantisi çeşitli şekillerde sağlanabilir. Ancak ne şekilde sağlansa sağlansın mutlaka bir müesseseseleşme ihtiyacı ortaya çıkar. Nihayetinde sosyal güvenliğin çeşitli seviyelerde gerçekleştirilen bir gelir transferi meselesi olması, bu transferi gerçekleştirecek kurumların da varlığını gerektirir. Sosyal güvenlik garantisi geleneksel müesseselerle sağlandığı gibi sosyal sigortalar veya sosyal refah hizmeti sunan kamu kurumları tarafından da sağlanabilir. Fertlerle sosyal güvenlik kurumları arasında çok uzun süreli bir ilişki vardır ve bu ilişki taraflar arasında sürekli, sağlıklı ve yeterli bir bilgi alış-verişini de zorunlu kılmaktadır. Sağlanan sosyal güvenlik garantisinin seviyesi ile bu bilgi akışı arasında çok sıkı bir ilişkinin olması halkla ilişkiler konusunu gündeme getirmektedir. Sosyal güvenlik garantisi sağlayan kurumlarla bu garantiden faydalananlar arasındaki çok yönlü bilgi alışverişinin sağlıklı, sürekli ve yeterli şekilde sağlanması halkla ilişkilerin alanına girmektedir.

2. Halkla İlişkiler

Halkla ilişkilerin değişik açılardan farklı tarifleri yapılmaktadır. Bir tarife göre halkla ilişkiler, kişilerin veya kuruluşların karşılıklı olarak iş yaptıkları kuruluşlar veya gruplarla ilişkiler kurması veya zaten var olan ilişkilerini geliştirmek için göstermiş oldukları çabalarıdır. Bir başka ifade ile de, fertlerin veya kuruluşların çevreleriyle olan münasebetlerini açıklığa kavuşturma veya mevcut

münasebetleri geliştirmek amacıyla yürütölen faaliyetler halkla ilişkiler olarak tanımlanmaktadır.

Halkla ilişkilerin amacı, kişi veya kuruluşlarla ilişkide buldukları kesimler arasında anlayış, uyum ve iyi niyeti gerçekleştirmek, kurumun amaçları ile toplumun ihtiyaçlarını, toplumun onayını (konsensus) alacak şekilde bütönlöştirmek ve bu yönde tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır. Bu bakımdan, bilgi verme ile tutum ve davranış değiştirmeye yönelik faaliyetler halkla ilişkiler faaliyetleri içinde birlikte yürütölür.

İki yönlü bir bilgi alışverişini ihtiva eden halkla ilişkilerin temeli haberleşmedir ve gerçeği abartmadan kamuoyuna duyurma gayesini taşır. Halkın düşünceğini etkilemek, fikrini değiştirmek ve problemleri birlikte çözmek esas alınmıştır. Yalan-yanlış haber vermek, halkı gerçek olmayan şeylere inandırmak halkla ilişkiler değildir. Halkla ilişkilerin esası haberleşme olduğu için bunu sağlayan her türlü yazılı veya sözlü haberleşme aracından etkin olarak faydalanılma yoluna gidilir. En kısa zamanda, en doğru, en güvenilir ve en etkin bilgi akışını sağlayacak her türlü haber ve bilgi, söz, yazı, resim, bülten, ilan, makale, reklam, video, film, radyo, TV ve grafik gibi araç ve metodların hepsi tek tek veya birlikte kullanılarak ilgililere aktarılmaya çalışılır.

3. Özel ve Kamu Kesimlerinde Halkla İlişkiler

Özel sektör kuruluşları için halkla ilişkilerin ayrı bir önemi vardır. Özellikle serbest piyasa ekonomisinin uygulandığı ve rekabetin esas olduğu ölkelerde, özel sektör işletmeleri ile faaliyetlerini yönettikleri kesimler ve kamuoyu arasındaki en önemli köprüyü halkla ilişkiler oluşturmaktadır. Kuruluşun kendini ve faaliyet alanını tanıtması, kamuoyunda kendi lehine bir imaj oluşturması ve başarısını sürdürmesi ile toplumla uyum içerisine girmesi ancak halkla ilişkiler sayesinde olabilmektedir. Zaman zaman işletmeler ile kamuoyu arasında ilişkileri gerginleştiren krizler yaşanabilmektedir. Üretim faaliyeti ile ilgili bir aksaklık, ürünlerin bozuk çıkması, çevreye zarar verme veya benzeri olumsuz gelişmeler işletmelerin kamuoyundaki imajını varlıklarını etkileyecek şekilde değiştirebilmektedir. Bu olumsuz imajın giderilmesi, kamuoyunun konu ile ilgili güvenilir bilgilere sahip olması ancak halkla ilişkiler faaliyetleri ile mümkün olur. Bu noktada halkla ilişkiler hem normal hem de kriz dönemlerinde önemli fonksiyonlar üstlenmiş olmaktadır.

Kamu kesiminde halkın idare ile olan ilişkilerinde ortaya çıkan her konu halkla ilişkilerin ilgi alanına girmektedir. Halkın, kamu kuruluşlarından "halkın menfaatleri doğrultusunda çalışma" yönünde bir beklentisinin olması, kamu kesiminde halkla ilişkileri etkileyen önemli bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer önemli özellik ise, bir çok kamu kuruluşunun faaliyet gösterdiği alanda tek

ve rakipsiz olması, çoğunlukla da kuruluşlar lehine işleyen bir zorunluluk unsurunun bulunmasıdır. İlk faktör kamu kuruluşlarını halkla ilişkiler konusunda daha duyarlı ve daha sorumlu davranmaya iterken, ikinci faktör bu yöndeki davranışı tersine çevirebilmekte ilgisiz veya kayıtsız kalmalarına yolaçabilmektedir. Çünkü, tek ve rakipsiz olarak faaliyet gösteren kuruluş, hizmetin veya ürünün tek üreticisi olduğu için rekabet endişesi taşımamakta, faaliyetlerinde "bürokratik anlayışın da" etkisi ile kamuoyunda kendi lehine bir imaj oluşturma ihtiyacını hissetmemektedir. Bu durumda halkla ilişkilere de önem verme anlayışından uzaklaşmaktadır.

Sosyal güvenlik garantisi de genel olarak kamu kurumları tarafından sağlanır. Bu kurumlara sigortalı olmak zorunludur. Kurumların kendi faaliyet alanlarında rekabet edecekleri başka kuruluşlar yoktur. Bu faktörler sosyal güvenlik kurumlarını halkla ilişkiler bakımından bir atalet içine sevk edebilecek özelliklerdir. Öte yandan sosyal güvenlik, insan hayatı ile yakından ilgilidir ve bütün fertleri bütün hayatları boyunca yakından ilgilendirir. Bu bakımdan ise fertlerle sosyal güvenlik kurumları arasında çok uzun süreli, çok sık ve önemli bir ilişki vardır. Bu özellik de sosyal güvenlik kurumlarının halkla ilişkiler meselesine diğer kamu kurumlarından farklı olarak daha fazla önem vermesini zorunlu kılar. Çünkü, sigortalı ile kurumlar arasındaki ilişki çift yönlü yoğun bir bilgi alışverişini zorunlu kılar.

Sosyal güvenlik kurumları ile fertler arasındaki bilgi alışverişi, yani halkla ilişkiler önemli olmasının yanında diğer kamu kurumlarının halkla ilişkiler faaliyetlerinden bazı farklılıklar da gösterir. Bu farklılıklar, sosyal güvenlik açısından halkla ilişkiler konusunun değişik başlıklar altında incelenmesine imkân hazırlar.

B. DEĞİŞİK AÇILardan SOSYAL GÜVENLİK VE HALKLA İLİŞKİLER

1. Sosyal Güvenliğin Önemi Açısından Halkla İlişkiler

Sosyal güvenlik fert ve ailesi bakımından hayati bir öneme sahiptir. Çünkü, geçinme imkanlarını kaybettikleri zaman varlıklarını sürdürmeleri sosyal güvenlik müesseseleri vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Ferdin, kendisi için bu kadar önemli olan müessese ve onun işleyişi hakkında da ayrıntılı bilgi sahibi olması gerekir.

En geniş kapsamlı sosyal dayanışma örneğini oluşturan sosyal güvenlik tek tek fertler için olduğu gibi toplum olarak da çok önemlidir. Bir anlamda sosyal güvenlik bir arada yaşamının gerektirdiği dayanışmayı fiilen gerçekleştirilmektedir. Nesil içi ve nesiller arası sıkı bir dayanışmayı sağlamakta, yarınından

emin olan ve bir arada yaşamının zevkini paylaşan huzurlu toplumlar yaratma gayesine bizzat hizmet etmektedir. Sosyal hayatta ahenk ve birlik sağlamaktadır.

Sosyal politikanın en geniş kapsamlı vasıtasını oluşturan sosyal güvenlik, nihayetinde bir gelir transferi olduğu için sahip olduğu önemle paralel olarak büyük iktisadi değerlerle çalışmaktadır. Primlerin toplanması, ivazların ödenmesi ve fonların kullanılması safhalarında kurumların sahip olduğu ekonomik değerler diğer iktisadi değişkenler üzerine olumlu veya olumsuz etkilerde bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerde gayrisafi yurtiçi hasıladan sosyal güvenliğe ayrılan payın % 20-35 arasında değiştiği de dikkate alınır, yaratılan hasılanın üçte birini kullanan sosyal güvenlik ekonomik endişelerle de incelenmesi gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal güvenliğin fert ve toplum açısından taşıdığı önem, kamu yönetimlerini, özellikle de siyasi iktidarları refahın yaygınlaştırılması projelerinde sosyal güvenliği yoğun olarak kullanma eğilimine sevk etmiştir. Bir çok bakımdan sosyal güvenliğin gelişmesi ile refahın yaygınlaşması aynı anlamda kullanılmıştır.

Yukarıda belirtilen açılardan vazgeçilmez bir öneme sahip olmalarına rağmen sosyal güvenlik kurumlarının ilgili taraflar ve özellikle de kamuoyu tarafından sahip olduğu öneme paralel şekilde bilindiğini, kamuoyunda gerçek fonksiyonlarını yansıtan bir imaj oluşturulduğunu söylemek bir çok ülke için son derece de güçtür. Büyük ticari işletmelerin kendileri ve faaliyetleri konusunda kamuoyuna yönelik olarak sürdürdükleri halkla ilişkiler çalışmalarını sosyal güvenlik kurumları gerçekleştirememiştir. Sonuçta kamuoyunda sosyal güvenliğe karşı tek ve belirgin bir tutum ortaya çıkmamıştır. Sosyal güvenlik hizmetlerini kolaylıkla kabul eden ve hatta bu yöndeki isteklerini karşılıksız olarak artırma eğiliminde olan insanlar sistemin işlemediği için gerekli maliyete katlanma konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Bu yöndeki bir eğilim de sistemin ruhuna ters düşmektedir. Yine kamuoyunda sosyal güvenlik kurumlarının ne yaptıkları, hangi fonksiyonları gerçekleştirdikleri ve toplum için vazgeçilmezlikleri yeterince bilinmemektedir. Bir başka yanlış bilgi de sistemin yüksek maliyetlerle verimsiz ve etkin olmayan bir şekilde çalıştığı, kaynakları israf eden bir işleyiş mekanizmasına sahip olduğu ile ilgilidir.

Bütün bunların ötesinde sosyal güvenlikle ilgili en büyük ön yargı da sistemin çalışmayanları besleyen, toplumda çalışanların yükünü artıran bir müessese olduğu hususu ile ilgilidir. Bir çok insan, işsizlik ödemelerini işe yaramaz verimsiz insanları beslemekten başka fonksiyonu olmamakla nitelendirmektedir. Zaman zaman aylık alan sigortalıların isteklerini artırması aynı düşüncelerle kamuoyunda ters etkiler yapabilmektedir. Bu yöndeki bir anlayışın sosyal güvenlik felsefesi bakımından son derecede zararlı olduğu kuşkusuzdur.

Gelişmiş veya gelişmekte olan bir çok ülkede sosyal güvenlik ile ilgili eği-

tim yetersizdir. Bu yetersizlik ilk ve orta eğitimde olduğu gibi yüksek öğretimde de geçerlidir. Sosyal güvenlikle ilgili araştırmalar da yetersizdir. Çok daha küçük oranda kaynak kullanan alanlarda çok sayıda araştırma ve tez çalışması yapıldığı halde sosyal güvenlik bu açıdan da kısır bir alan görünümündedir. Bütün bunlara sosyal güvenlik kurumlarının çeşitli sebeplerle halkla ilişkiler faaliyetlerine yeterince önem vermemeleri, kamuoyunda kendi faaliyetlerini tanıtıcı ve gerçek fonksiyonlarını belirleyici bir imaj oluşturma gayretlerini göstermemeleri de yol açmıştır. Bu nokta da sosyal güvenlik sahip olduğu öneme ters bir şekilde "bir sis perdesi" altında büyümekte ve gelişmektedir. Ancak, kamuoyundaki sosyal güvenlikle ilgili yanlış anlamaların ve görüntünün de sistemin işleyişini, gelişmesini ve felsefesini gelecek dönemlerde olumsuz olarak etkileyeceği de bir gerçektir.

Sosyal güvenlik kurumları özel teşebbüs kuruluşları değildir. Reklam yapma veya gerçek olmayan bir imaj yaratma ihtiyaçları yoktur. Ancak, hizmet verdikleri kesime ve kamuoyuna yönelik olarak faaliyetlerini ve konularını gerçekçi biçimde anlatacak, yanlış anlamalara yer vermeyecek ve bir anlamda da kurum olarak onların denetimine kendisini açacak bilgi akışını gerçekleştirmek zorundadır. Bu da halkla ilişkileri geliştirme manasını taşımaktadır. Bir kamu kurumu olmaları ve geniş toplum kesimlerini ilgilendiren faaliyet alanlarının olması Radyo ve TV gibi günümüzün çok etkili iki haberleşme vasıtasından faydalanmalarına imkân verir. Sürekli veya gerektiği zaman program yaptırabilirler veya kendileri hazırlayarak yayınlatabilirler. Basın organları ile, en azından üst kuruluşlar seviyesinde sağlıklı bilgi akışını sağlayacak ilişkiler geliştirilebilir. Sigortalılarla ilgili haberlerin doğru, zamanında ve ayrıntılı olarak kamuoyuna ulaşmasını bu yolla sağlayabilirler. Büyük mali kaynaklarla çalışan sosyal güvenlik kurumları aylık, üç aylık veya daha uzun süreli periyodik yayınlar gerçekleştirebilirler veya kendi faaliyetleri ile ilgili yayınlarda bulunabilirler. Bültenler, raporlar ile dergiler yayınlatabilirler.

Sosyal güvenlik kurumları sosyal güvenlikle ilgili araştırmalarla tezleri teşvik edebilirler ve destekleyebilirler. Veyahut önem verdikleri konularda araştırmalar yaptırabilirler. Bu araştırmalar tahsisi konularda olabileceği gibi, kamuoyunun kendilerine yönelik beklentilerini ile de ilgili olabilir. Sosyal güvenlik müesseseleri çeşitli seviyelerde sosyal güvenliğin önemini vurgulamaya yönelik programların müfredat içerisine konulmasını sağlayabilirler. Siyasi karar merkezlerinden bu yönde kararlar çıkartabilirler. Bütün bu faaliyetleri halkla ilişkiler çerçevesinde gerçekleştirebilirler.

2. Sosyal Güvenliğin Yaygınlaştırılması ve Kapsamı Açısından

Halkla İlişkiler

Sosyal güvenlik programları, herkesi her tehlikeye karşı koruma garanti-

sine almaya çalışır. Özellikle de sosyal sigortalar fertlere ve işletmelere tercih hakkı bırakmayan bir zorunluluk unsuru ile kapsama alma fonksiyonunu gerçekleştirmeye çalışırlar. Ancak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde teşkilatlanma yetersizliği sebebiyle kapsam konusunda idari yetersizlikler ortaya çıkar ve zorunlu sigortalılığa rağmen herkes kapsama alınamaz. Bu durumda fertlerin veya işletmelerin kapsama alma konusunda kurum yetersizliklerini gideren bir davranış içine girmeleri gerekir ki çok zaman ilave maliyet getiren böyle bir eğilimi göstermekten kaçınırlar.

Kapsama alma konusunda küçük işletmelerde çalışanlar, tarım kesiminde sürekli veya geçici olarak çalışanlarla kırsal kesimde yaşayanlar daha şanssızdırlar. Bu sektörler ve kesimler içinde kapsama alma konusunda ferdi teşebbüslerin yapılması, bunu yapacak olanlarında bu yöndeki faaliyetlerinin anlamlı olduğuna inanmaları gerekir.

Eğitim seviyelerinin farklılığı da sosyal güvenlik kurumlarının kapsama alma konusunda karşılaştıkları bir diğer problemi oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik kurumları ile ilişkiye girme belirli formların belirli aralıklarla doldurulması ve kuruma verilmesini gerektirir. Bu formların hazırlanması, eğer hedef kesimin eğitim durumları dikkate alınmamışsa, son derece zordur ve çok zaman bu işleri yapmak üzere aracı kişiler ortaya çıkar. Bu durum da kapsam konusunda bir engel olarak karşımıza çıkar.

Sosyal güvenlik kurumları, statüleri çalışan kesimlere uymayanlar için isteğe bağlı sigortalılık uygulaması gerçekleştirirler. Kapsamı genişletme konusunda büyük rahatlık sağlayan isteğe bağlı sigorta uygulamasının başarısı büyük ölçüde fertlerin isteğe bağlı sigortalılık uygulamasının önemine inanmaları ve bu işlem için gerekli formaliteleri yerine getirmeye katlanmaları gerekir.

Yukarıda sayılan faktörlerin sosyal güvenlik programlarının kapsamını olumsuz olarak etkilememesi için sosyal güvenlik kurumlarının yoğun bir halkla ilişkiler faaliyetlerini gerçekleştirmesi gerekir. Bu yöndeki faaliyetlerin temel amacı, yukarıda sayılan sebeplerle kapsam dışında kalanların kendi teşebbüsleri ile sigortalı olmaya ikna etmek ve inandırmaktır. Özel sigortaların sigortalama konusundaki faaliyetleri, sigortalanacak kişiler nerede olursa olsun yanına gidilerek konuşulması ve ikna edilmesi yöntemi oldukça başarılı sonuçlar vermiştir. Sosyal sigortaların özellikle kırsal kesim için böyle bir yöntemi benimsemesi söz konusu olabilir. Zirai faaliyetler için yapılan eğitim faaliyetleri sosyal güvenlik için de yapılabilir. Ülkemizde, köy kahveleri ve köy odaları bu faaliyet için merkez olarak seçilebilir, toplantılar düzenleme yanında afişler veya broşürler kullanılabilir.

Sigortalıların işlemleri, kendi eğitim seviyelerine uygun şekilde gerçekleştirebilmesi için formların ne şekilde ve nasıl hazırlanacağı araştırılabilir ve uy-

gun değişiklikler yapılabilir. Sosyal güvenliğin önemi konusunda, hedef kitleye yönelik kuşak programlarındaki her türlü eğitim amaçlı programdan radyo ve TV de faydalanılabilir. Bu yönde gerçekleştirecek halkla ilişkiler faaliyetlerinin odak noktası kapsam dışında kalanları kendi iradeleri ile sosyal güvenliğin faydalarına inanarak kapsama girmeye ikna etmektedir.

3. Sosyal Güvenlik Sisteminden Faydalananlar Açısından

Halkla İlişkiler

Özellikle uzun vadeli tehlikeler için sosyal güvenlik kurumları ile fertler arasında bütün bir insan hayatını kapsayan sürekli bir ilişki vardır. Bu ilişki karşılıklı hak ve yükümlülükler çerçevesinde yürütülür. Hak ve yükümlülüklerin eksiksiz olarak yerine getirilmesi, taraflar arasında sürekli ve sağlıklı bilgi alışverişini zorunlu kılar. Sigortalılar ne kadar süre ile çalışacaklarını, bu sürede ne kadar prim ödeyeceklerini, bunlar karşılığında hangi ivazları ne miktarda ve ne süre alacaklarını bilmek isterler. Eğer tercih hakları varsa bunları bilerek kullanmak isterler. Bu nokta da kurumdan fertlere doğru sürekli bir bilgi akışının sağlanması gerekir. Bu bilgiler yalnızca istenildiği anda değil sürekli olarak ve düzenli şekilde verilmelidir. Sosyal güvenlik kurumları, bu bilgilerin ulaştırılmasında da halkla ilişkiler faaliyetleri çerçevesinde çeşitli haberleşme araçlarını kullanabilirler. Her yıl sonunda sigortalılık süresini ve prim miktarlarını belirten belgeler sigortalılara verilebilir. Sigorta kurumlarında sürekli olarak broşürler bulundurulur ve bunların sigortalılara ulaşması sağlanabilir. İdari hizmet binalarında danışmanlık büroları veya kısımları oluşturabilir veya ortak sorular için radyo programları kullanılabilir. Burada da hedef kitlenin farklılığı dikkate alınarak onlara etkin olarak ulaşabilecek haberleşme vasıtasını bulmak ihtiyacı vardır.

Sosyal güvenlik kurumları dinamik bir yapıya sahip olduğu için sık sık uygulama esaslarını değiştirirler. Bu değişiklikler gelişmekte olan ülkelerde kararların politik ağırlıklı olarak alınmasına göre daha fazladır. Sosyal güvenlik alanındaki her değişiklik sigortalılar bakımından hak kayıplarına veya kazançlarına yol açabilir. Ülkemizde de çok sık görüldüğü gibi, hukuki değişikliklerde zaman unsuru önemlidir. Sigortalıların bu sürelerde hem haberdar edilmesi hem de tam olarak bilgilendirilmesi gereklidir. Sosyal güvenlik kurumları bu yönde de bilgi akışını sağlıklı olarak sağlayacak tedbirleri almak yükümlülüğündedir. Geniş kitlelere yönelik programlar yanında bizzat sigortalıların eline verilen ucuz maliyetle hazırlanacak bir kaç sayfalık broşürler çok zaman bu yöndeki bilgi akışını sağlayabilecek niteliktedir.

Sigortalılar, zaman zaman birikmiş haklarını öğrenmek isteyebilirler. Bu bilgilerle geleceğe yönelik planlarında değişiklikler yapabilirler. Bu durumda bir kaç yıllık periyodlarla bu bilgilerin verilmesi veya istenildiği zaman belirli mer-

kezden bu bilgilerin temin edilebilmesini sağlamak gereklidir. Bu yöndeki çabalar da halkla ilişkiler kapsamındaki faaliyetlere girmektedir.

4. Sosyal Güvenlik Mevzuatı Açısından Halkla İlişkiler

Sosyal güvenlik, farklı statü ve eğitim seviyelerine sahip çok sayıda ferdi aynı müessese kapsama aldığı için, mevzuatın herkes tarafından anlaşılacak sadelikte ve basitlikte olmasına özen göstermelidir. Uygulama ile ilgili tek bir hukuki düzenlemenin olmadığı durumlarda mevzuat içinden çıkılması zor ve anlaşılmaz bir yapı arzedebilir. Bu durum sigortalıları sistemden uzaklaştırır ve onları yabancılaştırır. Mevzuatın sadeleştirilmesi yönündeki çalışmalar önemli bir halkla ilişkiler faaliyetini oluşturur.

Sosyal güvenlik mevzuatındaki değişiklikler çok zaman uzun bir zaman diliminde uygulanma imkânı bulabilir. Bu sebeple, özellikle sigortalıların hak kaybına maruz kalmamaları için uzun bir geçiş dönemi tanınarak esas hükümler uygulamaya konur. Özellikle mevzuatın sık sık değiştiği ülkelerde sosyal güvenlik kurumları ile ilgili kanunlar çok sayıda geçici ve ek maddenin yer aldığı, içinden çıkılması ve anlaşılması zor bir görünüm arzederler. Bu durumda değil sigortalıların, konu ile yakından ilgilenenlerin bile takibinde güçlük çektikleri bir mevzuat ortaya çıkar. Sosyal güvenlik mevzuatını bu karmaşık ve anlaşılması zor yapıdan arındırmak ta sosyal güvenlik alanında halkla ilişkilerin kapsamına girmektedir. Bu noktada uzmanlaşmış bir kadroya ihtiyaç vardır ki ancak sosyal güvenlik üst veya koordinasyon kurumları tarafından istihdam edilebilirler.

Mevzuat değişikliklerini ve sigortalıların ne yapmalarını gösteren bir kaç sayfalık şekil ve grafiklerle süslenmiş, sade anlatımlı broşürler bu açıdan büyük kolaylıklar sağlayabilir. Dağıtımını da doğrudan veya işletmeler aracılığıyla yapılabilir. Sosyal güvenlik ivazlarının hesaplanması, bir çok ülkede anlaşılması en zor, fakat sigortalıların da en çok bilmek istedikleri hususu oluşturur. Değişik durumlardaki sigortalıların durumlarını dikkate alarak yapılan hesaplama örnekleri de aynı tür broşürler yoluyla sigortalılara ulaştırılabilir.

5. Özel Olarak Korunması Gerekenlere Yönelik Halkla İlişkiler

Sosyal güvenlik kurumlarının sağladığı sosyal güvenlik garantisinden faydalananlar arasında beden ve ruh bütünlüğü tam olmayan, insani faaliyetleri yerine getirmede güçlüklerle karşılaşan veya başkasının fiziki bakımına muhtaç olanlar bulunmaktadır. Sosyal güvenlik kurumlarının hizmetlerini sunarken bu kişilerin özel durumlarını dikkate alacak düzenlemeleri yerine getirmeye çalışmalı, en az sıkıntı ile daha etkin hizmet nasıl verilebilir bunları araştırmalıdır. Görmeyenler, tekerlekli sandalye kullananlar veya vücutlarının bazı uzuvlarını kullanamayanlar için işlemlerin yapılması esnasında ortaya çıkabilecek problemler çözümlenmelidir.

Bu yöndeki faaliyetlerin neler olabileceğini araştırmak da halkla ilişkiler faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Eğitim yetersizliği sigortalıların kurumlarla olan ilişkilerini aksatan ve bu kişiler için bazı işlemlerin basitleştirilmesini, formların sadeleştirilmesini zorunlu kılan bir durumdur. Ancak yaşadığı ülkenin lisanını tam bilemeyenlerin bulunduğu, homojen nüfus yapısının olmadığı ülkelerde bu durumda bulunanlar da sosyal güvenlik kurumları bakımından özel olarak dikkate alınması gereken kesimleri oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik kurumları bu durumda olanlar için, zaten sosyal güvenlik ihtiyaçları da kuvvetli olduğu için, ana dilleri ile bazı işlemlerin yapılabilmesine imkan veren veya onlarla kurum arasında düzenli aracılık yapacak müesseseleri geliştirmek zorundadır. Bu amaca yönelik çalışmalar halkla ilişkiler departmanlarının en çok zorlandıkları alanı teşkil etmektedir.

6. Bürokratik İşleyiş Açısından Halkla İlişkiler

Sosyal güvenlik kurumlarının çok geniş bir alanda çok sayıda kişiye hizmet vermesi onları çok sayıda kişinin çalıştığı kurumlar haline getirmekte, teşkilat genişledikçe kaçınılmaz olarak işlemlerin yavaşlaması anlamına gelen "bürokrasi" de artmaktadır. Sigortalı ile kurum arasındaki ilişkilerde hizmetin sunulmasını güçleştiren işlemlerin, safhaların ve bekleme sürelerinin araştırılması, düzeni bozmadan bunların kaldırılması çalışmaları halkla ilişkilerin içe dönük faaliyetlerini oluşturmaktadır. Kurum yöneticilerinin siyasi karar merkezlerince atandığı, verimlilik endişesi taşınmayan yönetim şekillerinde yöneticiler kendileri açısından kolay gelen uygulamaları sigortalılar aleyhine olsa bile sürdürme eğilimine girebilirler. Kamuoyunda ve sigortalılardan gelecek şikayetlere kayıtsız kalabilirler. Bu noktada halkla ilişkiler departmanlarının sigortalıların işlemler ve kurumların çalışması hakkındaki isteklerini ve şikayetlerini belirlemesi ve yönetime aktarması gerekmektedir. Bu yönde yapılacak araştırmalarla sosyal güvenlik kurumlarının ve faaliyetlerinin yeniden düzenlenmesi yönündeki çalışmalar daha başarılı sonuçlar verebilecektir.

7. Diğer Açılardan Halkla İlişkiler

Bilgisayar teknolojisinin çok yaygın bir kullanım alanı vardır ve bütün kurumlar gibi sosyal güvenlik kurumları da hizmetin çabuklaştırılması açısından bu teknolojiye etkin şekilde faydalanmaktadır. Sigortalı ile kurum arasındaki bilgi akışında bilgisayarların vazgeçilmez bir yeri vardır ve halkla ilişkiler faaliyetinin faaliyetlerini kolaylaştırmaktadır. Ancak bilgisayar kullanımı fertlerle kurumlar arasındaki ilişkiyi mekanik bir hale sokabilmekte, bilgi istenen durumlarda makineden çıkan bilgiler yeterli görülerek ilave açıklama yapılmamaktadır. Verilen cevaptan memnun olmayan sigortalı görevlilerden isteklerine uygun bilgi ala-

mayacak "makineden daha iyi mi bileceksin" sözüne muhatap olacaktır. Bu mekanik bilgi alışverişini yumuşatacak mekanizmaları devreye sokarak sigortalıları tatmin etme çabaları da halkla ilişkiler çabaları içinde yer almaktadır.

Sosyal güvenlik bir haktır. Belirli yükümlülükler yerine getirildikten sonra herkes sürekli olarak bu garantiden faydalanır. Bu noktada sosyal güvenlik kurumlarında çalışan ve sigortalılarla muhatap olan memurların önemli bir özelliğe sahip olarak yetiştirilmeleri gerekir. Bu özellik, sigortalılara hizmet verirken onların gururlarını kırmama, karşılıksız yardım veriyormuş ve sadaka alıyorlarmış duygusuna kapılmalarını önleyecek davranışlardan kaçınmadır. Çalınma hayatının dışına çıktığı veya sakat olduğu için zaten bazı problemleri olabilen pasif sigortalılar insan ilişkilerinde çok daha hassas olabilmekte, memurların yukarıda belirtilen davranış içine girmeleri bu olumsuz duygularını kuvvetlendirmektedir. Bir çok insanın hakkı olduğu halde gururu dolayısıyla sosyal güvenlik garantisi almaktan vazgeçtiği görülmektedir. Bu noktada halkla ilişkiler departmanlarının sosyal güvenlik kurumu çalışanlarını sigortalılarla ilişkiler açısından eğitmesi gerekmektedir.

Sosyal güvenlik kurumları ile olan ilişkilerinde ortaya çıkan problemlerin çözülebilmesi için sigortalıların mutlaka başvuru ve şikayet haklarının olması gerekir. Eğer ilk aşamada başvurularına ve şikayetlerine tatmin edici cevap alamamışsa, daha üst ve bağımsız mercilere başvurabilmelidir. Bu durumlarda sosyal güvenlik kurumlarının olumlu veya olumsuz olmasına bakmaksızın başvuran kişiye yazılı veya sözlü cevap verilmesi sağlanmalıdır.

Şikayet ve başvuru hakkının olması yanında nasıl kullanılacağına da fertler tarafından bilinmesi gerekir. Bu mekanizmaların ne olduğu ve nasıl işletileceğinin fertlere duyurulması da halkla ilişkiler faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Sosyal güvenlik kurumları fertlerle ilgili kişisel bilgileri saklamada özen göstermeli, ferdin rızası olmadan bu bilgilerin üçüncü kişilere verilmesini önlemelidir. Halkla ilişkiler departmanları fertlerde kendileri ile ilgili bilgilerin titizlikle saklandığı hususunda olumlu bir imaj oluşturmali, bu imajı bozacak davranışlardan kaçınılmasını sağlamalıdır.

SONUÇ

Görüldüğü gibi, diğer bir çok kamu kurumundan farklı olarak sosyal güvenlik kurumlarının halkla ilişkiler çalışmalarına büyük önem vermeleri ve kendi teşkilatları içinde ayrı ve uzmanlaşmış bir halkla ilişkiler departmanı oluşturmaları zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal güvenlik kurumlarının halkla ilişkiler departmanları bir yandan kamuoyuna yönelik dış faaliyetlerde, öte yandan ise kurumlarla sigortalılar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan problemleri

çözmeye yönelik iç faaliyetlerde bulunmaktadır.

Sosyal güvenlik kurumlarının ne olduğu, hangi vazgeçilmez fonksiyonları yerine getirdiği, nasıl çalıştığı, kaynaklarını nasıl kullandığı hususlarında kamuoyunu bilgi sahibi yapmak halkla ilişkiler faaliyetinin ilk ve genel faaliyet alanını oluşturmaktadır. Sosyal güvenlik kurumları ile menfaat ilişkileri içinde bulunan sigortalıların ve tarafların ise kurumlarla olan ilişkilerinde hak ve yükümlülüklerinin ne olduğu, sosyal güvenlik garantisi sağlarken kurumun nasıl çalıştığı, kendilerinden kesilen kaynakları nasıl ve ne amaçla kullandığı gibi soruların cevaplarını bulmaya yönelik halkla ilişkiler faaliyetleri de diğer önemli yönü oluşturmaktadır. Bu arada özellikle kişilerin geçim seviyelerini çok yakından ilgilendiren ivazların seviyesinin ne olacağı ve nasıl hesaplanacağı hususları bu alanda daha da önemli olmaktadır.

Sosyal güvenlik kurumlarının dağınık bir teşkilat ve mevzuata sahip olduğu, mevzuatın ve işleyiş esaslarının çeşitli sebeplerle sık sık değiştiği ülkelerde halkla ilişkiler faaliyetleri çok yönlü ve etkin hale getirilmek zorundadır. Bu yapılmadığı takdirde sigortalıların önemli hak kayıpları ile karşılaşmaları kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır ki toplumsal dayanışma amacıyla oluşturulan sosyal güvenliğin ruhuna ters sonuçlar doğurur.

Sosyal güvenlik işlemlerinin yürütülmesi esnasında sigortalılar, kurum ve işletmelerle diğer ilgil itaraflar arasında çok sayıda işlem yapılmaktadır. Bu işlemlerde basitleştirmeler sağlamak, zaman kaybını önlemek ve verimliliği artırmak amacıyla yapılan çalışmalar da sosyal güvenlik kurumlarının içe yönelik halkla ilişkiler faaliyetleri arasında yer almaktadır. Bir çok sigortalının makro ölçekteki meselelerle değil de kendini doğrudan ilgilendiren konularla daha çok ilgilendiği ve kararlarını bunlara göre verdiği dikkate alınırsa sosyal güvenlik kurumlarının iç işleyişine yönelik halkla ilişkiler faaliyetlerinin önemi ortaya çıkar.

Ayrı bir çalışma konusunu oluşturacak olan Türk Sosyal Güvenlik Kurumlarında halkla ilişkiler faaliyetleri için söylenebilecek şey, ayrı ve uzmanlaşmış bir halkla ilişkiler bölümü oluşturma ve yoğun bir halkla ilişkiler faaliyeti göstermek için gerekli bütün şartlar vardır. Sosyal güvenlik kurumlarımız birden fazla ve dağınıktır. Mevzuat karmaşık ve dağınık olduğu gibi çok sık değişmektedir. Her değişme önemli hak kayıpları veya kazançları getirmektedir. Kapsamda olan kişilerin eğitim seviyesi çok farklı ve genellikle sistemin işleyişini anlayamayacak kadar düşüktür. Sektörel olarak da kapsamla ilgili problemler vardır. Sigorta işlemlerinde gecikme olduğu, kurumların verimsiz ve yavaş çalıştıkları, kaynaklarını israf ettiği yolunda çok yaygın bir kanaat vardır. Bütün bu faktörler sosyal güvenlik kurumlarımızda halkla ilişkiler faaliyetlerinin şimdi olduğundan daha kapsamlı olarak yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Sosyal güvenlik kurumlarımızın önünde bu açıdan da çözülmesi gereken dinamik bir problemler yumağı vardır.

KAYNAKLAR

- Alper, Yusuf;** Yirminci Yüzyılın Son On Yılına Girerken Sosyal Güvenlikle İlgili Tartışmalar, Çimento İşveren, Mayıs-1990.
- Alper, Yusuf;** Tarım Kesiminde Sosyal Güvenlik: Özellikleri ve Problemleri, SSK Bülteni, Mart-Nisan 1990.
- Çerçi, Meral;** Halkla İlişkiler ve Kamu Yönetimindeki Rolü (Uzmanlık Tezi), DPT Kütüphanesi, Ankara.
- Ertekin, Yücel;** Halkla İlişkiler, TODAİE Yayın No: 202, Ankara, 1983.
- Mihçioğlu, Cemal;** Kamusal İlişkiler Nedir? Kamu Kuruluşlarında Halkla İlişkiler Semineri, MPM Yayınları 199. Ankara-1976.
- Pasiner, Sunuk;** Özel Sektörde Halkla İlişkiler, Halkla İlişkiler Sempozyumu, Ankara 1987.
- Richardson, J. Henry;** İktisadi ve Mali Yönüyle Sosyal Güvenlik, (Çev. Turan Yazgan), İ.Ü. Yayını, İstanbul-1970.
- Tortop, Nuri;** Kamu Kuruluşlarında Halkla İlişkiler, Ankara, 1975.
- ILO;** Into The Twenty-first Century: Social Security, Geneva 1984.
- SSK Genel Müdürlüğü 41. Genel Kurulu,** Haziran 1988, Ankara 1988.

NÜMERİK KONTROL VE BİLGİSAYAR DESTEKLİ TASARIM KULLANIMI

Feray Odman ÇELİKÇAPA*

ÖZET

Bu makalede Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren ve nümerik kontrol ve bilgisayar destekli tasarım kullanan altı işletmenin yapısal özellikleri ve bu teknolojilerin etkileri belirtilmiştir.

SUMMARY

Implementing Numeric Control and Computer Aided Design

In this article, the effects of implementing numeric control and computer aided design by six companies in the Organized District of Bursa are determined.

1. GİRİŞ

Üretim yönetimi sistemi herhangi bir ürünün tasarlanması, imalatı ve bu işlemlerle ilgili planlama, örgütlenme, yürütme ve kontrolü ile ilgili süreçlerin hepsini kapsamaktadır. Son yıllarda geliştirilen ileri üretim teknolojileri üretim yönetimi sistemini etkilemekte ve bu teknolojilerin endüstride kullanımı da bazı sorunlara neden olmaktadır.

Tasarımla ilgili geliştirilen ileri üretim teknolojileri arasında bilgisayar destekli tasarım (computer aided design/CAD) ve bilgisayar destekli mühendis-

* Yard. Doç. Dr. Uludağ Üniv. İ.İ.B.F. Üretim-Pazarlama Anabilim Dalı

lik (Computer aided engineering/CAE) sayılabilir. İmalâtla ilgili geliştirilen ileri üretim teknolojileri nümerik kontrol (Numeric control/NC), bilgisayarlı nümerik kontrol (Computerized numeric control), bilgisayar destekli üretim (Computer aided manufacturing/CAM) ve bilgisayarla bütünleşik üretim (Computer integrated manufacturing/CIM) şeklinde aşamalı bir şekilde sıralanmaktadır. Tasarım ve imalâtı destekleyici nitelikte üretim planlaması, stok kontrol, maliyet ve kalite kontrolle ilgili teknolojiler de geliştirilmektedir.

Bu makalede de; Bursa Organize Sanayi Bölgesi'ndeki işletmelerden NC ve CAD kullanan işletmelerin yapısal özellikleri ve bu teknolojilerin kullanımının etkileri incelenmiştir¹.

2. NC VE CAD KULLANAN İŞLETMELERİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren 102 işletmeden sadece altı işletme NC ve CAD kullanmaktadır. Bu teknolojileri kullanan işletmelerden biri otomotiv, biri tekstil, biri makine ve diğerleri otomotiv yan sanayiinde faaliyet göstermektedir. Otomotiv yan sanayiinde faaliyet gösteren işletmelerde oto elektrik aksami, dizel motorları için enjektör pompası, oto camı üretilmektedir. Tekstil sektöründe faaliyet gösteren işletme de iplik ve kumaş, makine sektöründe faaliyet gösteren işletme ise pres-kalıp-özel maksatlı tezgâh üretimi gerçekleştirilmektedir.

Bu işletmelerden dördü yabancı ortaklı işletmelerdir ve 1987 yılı itibarıyla sermayeleri 1 milyar TL. ile 27 milyar TL. arasında değişmektedir. Sabit varlıklarından makine ve ekipmanın bugünkü değerleri ise 3 milyar TL. ile 56 milyar TL. arasındadır. Makine ve ekipman değerinin oldukça yüksek oluşunun nedeni bu tür teknolojilerin yatırım tutarının oldukça yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Altı işletme ile ilgili bazı sayısal değerlerin yer aldığı Tablo 1'de de görüldüğü gibi bu işletmelerin kapasite kullanım oranları da oldukça yüksektir. Kapasite kullanım oranları % 80 ile % 100 arasında yer almaktadır.

Bu işletmeler çoğunlukla sipariş üzerine üretim yapmakta ve imalât şekli olarak şekillendirme ve birleştirme yöntemlerini kullanmaktadır. İşletmelerin hepsi kalite kontrol bölümlerini modern araçlarla donatmış ve bilimsel olarak faaliyet göstermektedirler. Ayrıca tüm işletmelerin ürünleri TSE garanti belgesine sahiptir.

1 Araştırma sonuçları Feray Odman Çelikçapa tarafından hazırlanan "İleri Üretim Teknolojileri, Üretim Yönetimine Etkileri ve Bir Araştırma" başlığını taşıyan yayınlanmamış doktora tezinden alınmıştır.

Tablo: 1
Bursa Organize Sanayi Bölgesi'nde NC ve CAD Kullanan
İşletmelere İlişkin Genel Bilgiler

Sektör	Kuruluş Yılı	Bugünkü Sermayesi (TL)	SABİT VARLIKLAR			Kapasite Kullanım Oranı	Toplam Çalışan Sayısı	Mamül Stoğunu Elde Tutma Oranı
			Arsa-Bina	Makine Ekipman	Diğer (TL)			
Tekstil	1952	3 Milyar	1,5 Milyar	6,9 Milyar	?	80-100	1040	40 gün
Otomotiv								
yan sanayi	1972	1,6 Milyar	764 Milyon	8,5 Milyar	634 Milyon	87	285	15 gün
" "	1972	2 Milyar	1,4 Milyar	5 Milyar	3 Milyar	92	1010	—
" "	1978	1 Milyar	?	?	?	?	138	—
Makine	?	1 Milyar	112 Milyon	3,3 Milyar	1 Milyar	90	150	30 gün
Otomotiv	1971	27,7 Milyar	9,6 Milyar	56 Milyar	3,2 Milyar	100	2938	1 gün

NC ve CAD kullanan işletmelerde teknolojinin elde edilmiş biçimi patent satın alma, lisans ile kullanım ve makine satın alımı şeklindedir. Bu teknolojilerin ülke olarak kaynağı Federal Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya gibi Avrupa ülkeleridir. Daha çok yabancı ortaklı işletmelerden oluşan bu grup teknoloji geliştirme çabalarını yabancı işletmelerle ilişki kurarak sürdürmektedir.

Altı işletmeden çoğu hammadde ve malzeme kaynağı olarak Türk mallarını tercih etmektedirler. Genel olarak bu işletmeler bir aylık hammadde ve malzeme stoğu bulundurmaktadırlar. Malzeme tedarikinde ise işletmeler kalite ve standart sorunları, teslimde gecikmeler, tedarikte belirsizlik, satıcının monopolcü durumu, aşırı fiyat dalgalanmaları gibi sorunlarla karşılaşmaktadırlar.

Bu işletmelerin ortak sorunlarından biri vasıflı eleman teminidir. Bursa Bölgesi'ndeki mesleki ve teknik okullar ile devamlı ilişki halinde bulunulmasına karşın vasıflı eleman gereksinimi her geçen gün artmaktadır. NC ve CAD teknolojilerinden daha geliştirilmiş olan ileri üretim teknolojilerinin kullanımında vasıflı eleman gereksinimi daha da artacaktır.

Mamül stoklarını elde tutma süresi bu işletmeler için 1 gün ile 40 gün arasında değişmektedir. Ayrıca pazarlama faaliyetleri pazar araştırması yapılarak, iç ve dış rakipler bilinerek bilinçli bir şekilde sürdürülmektedir.

3. NÜMERİK KONTROL VE BİLGİSAYARLI NÜMERİK KONTROL KULLANIMI

Nümerik kontrol, bir tezgâh ve makinenin sayılar, harfler veya diğer semboller içeren kodlu komut dizileri ile işletilmesi veya sembolik kodlanmış komutlar ile makinelerin belirli bir işlem dizisini gerçekleştiren otomatik kontrol işlemi olarak tanımlanmaktadır².

NC sisteminin klasik tezgâh operatör yöntemine üstünlüğü tezgâhın bir kere parçayı doğru olarak üretecek şekilde programlandığında artık aynı parçanın, aynen defalarca üretilebilmesini sağlayabilmesidir. Burada operatöre düşen tek görev ham parçayı tezgâha takıp, işlenmiş parçayı almaktır.

CNC makinelerinde ise NC'li makinelerdeki kontrol ünitesinin yerini programları depolayabilen mini bilgisayar almıştır. Bu tür makinelerde bilgi bilgisayarda depolanmakta ve bu kullanıcılara büyük kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca bilginin kaybolması, güvenilir olmayan hatalı bilginin işlemi zorlaştırması, bilginin yenilenememesi ve sistemin esnekliğinin olmaması gibi sakıncalı yönler giderilmektedir.

² Yavuz (1988:169).

NC ve CNC kullanan altı işletmede üretim sürecini olumlu yönde etkileyen bulgular şunlardır:

1. Ürün kalitesinde artış
2. Üretim süresinde azalma
3. Üretim miktarında artış
4. Parça üretim süresinde azalma
5. Kapasite artışı
6. Parça işlem sayısında azalma
7. Fire miktarında azalma
8. Makine ayar süresinde azalma
9. Verimlilik artışı
10. İşleme hazırlık süresinde azalma
11. İşgören sayısında azalma
12. Üretim maliyetlerinde azalma
13. İnsan faktöründen kaynaklanan hatalarda azalma
14. Makineleri çok amaçlı kullanabilme
15. İşlem sayısında azalma
16. Hareket esnekliği
17. Fiziksel boyut sınırları içinde sonsuz kopyalama olanağı
18. Makine hassasiyetinde %05'e ulaşabilme

Seri üretim ve çok parçalı üretim özellikleri taşıyan işletmeler bu teknolojilerin kullanımında daha başarılı olmaktadır. Özellikle CNC kullanımında program değişikliği sorunlarından dolayı çok yönlü kullanılacak makineler daha düşük kapasitede ve sınırlı olarak kullanılabilmektedir.

CNC'de mevcut üretim teknolojisi ile tam anlamda uyumlaştırma gerçekleştirilemediğinde üretim maliyetlerinde artışlar gözlenmektedir. Ayrıca voltaj düşmesi sonucu makinelerin programları kaybolmakta ve üretim fonksiyonu aksamaktadır. Hacimli olan CNC makineleri için fabrika binasını büyütme gereksinimi de ortaya çıkmaktadır.

Bu teknolojileri kullanan işletmelerin bir diğer sorunu da bakım-onarım elemanı yetersizliğidir. Altı işletmede bu gereksinimini teknolojileri satın aldıkları ülkelerin uzman teknisyenleri ile veya kendi elemanlarını yurt dışına göndererek karşılamaktadır.

4. BİLGİSAYAR DESTEKLİ TASARIM KULLANIMI

Bilgisayar destekli tasarımın tanımı; grafik terminali, geometrik model, geometrik analiz, simulasyon yöntemi, bilgisayar grafikleri ve işlemleri ile ilgili ayrıntıları içeren bir sistem şeklinde yapılabilir³. Diğer bir ifadeyle, ürün ile ilgili mühendislik analizleri, çizim ve tasarımın özel bir bilgisayar donanımı ile gerçekleştirilmesidir. CAD sisteminin en önemli çıktıları, sembolik ve görüntüsel bilgilerin yaratıldığı bilgisayar grafikleridir.

Tasarıma konu olan simge; basit, iki boyutlu, tek çizgili, çok renkli olabilir ve bu tür görüntüye uzayda bulunan cisimler gibi karalama ve gölgeler ile derinlik kazandırılabilir. Bilgisayar disklerinde tasarımlar depolanabildiği gibi bunların gözden geçirilmesi ve üzerinde düzeltmeler yapılması mümkündür. Ayrıca şeklin bir bölümü küçültülüp, büyütülerek değişik açılardan incelenebilmekte ve istenildiğinde şeklin mikrofilm ve kopyaları çekilebilmektedir⁴.

CAD kullanımı ile tasarımda çok kısa sürede çok sayıda ürün elde etme olanağı ile yüksek bir rekabet üstünlüğü sağlanmaktadır. CAD sisteminin kullanımı ile elle üç günde gerçekleştirilen işlemler bir günde sonuçlandırılmaktadır. Ayrıca hassasiyet, çoğaltma, arşiv, esneklik ve tasarımda değişime uyum sağlama da belirgin üstünlükler elde edilmektedir. CAD'i kullanan işletmelerde tasarım süresinde azalma, müşteriye teklif verme süresinde azalma, müşteriden gelen tasarım talebini karşılamada artış olmuştur.

5. SONUÇ

Endüstride NC ve CAD gibi ileri üretim teknolojilerinin kullanımı sonucu üretim miktarında artış, ürün ve tasarım kalitesinde artış, üretim ve tasarımda esneklik, işlem sayılarında azalma, tüketici talebini tatmin edici şekilde karşılama, zaman ve maliyet tasarrufu gibi oldukça önemli sonuçlara ulaşılmıştır. Bu olumlu etkiler ülke ve dünya piyasalarında rekabet üstünlüğü sağlamaktadır.

Bu teknolojilerin kullanımında olumlu etkilerin yanında bazı sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Bu sorunların başında bu teknolojilerin yatırım maliyetinin oldukça yüksek oluşu söylenebilir. Ayrıca mevcut üretim teknolojileri ile uyumlaştırma, bakım-onarım elemanı gereksinimi, bilgisayar programlarına olan gereksinim sorunları çıkmaktadır. Özetle bu teknolojilerin olumlu etkilerinden faydalanabilmek için işletmelerin bu teknolojileri kullanmadan önce ayrıntılı planlama, ön hazırlık çalışmaları yapmaları ve yeni teknolojileri mevcut işletme bünyesine uyumlaştırmaya önem vermeleri gerekmektedir.

3 Grimm (1984:74).

4 Blumental, Dray (1986:40).

KAYNAKLAR

- Blumental, M., Dray, J.;** "The Automated Factory Vision And Reality", *Economic Impact*, N. 54, 1986/2.
- Castells, M., Tyson, L.;** "Growing Impact of the Technological Revolution", *Economic Impact*, N. 70, 1990/1.
- Çelikçapa, O.F.;** "İleri Üretim Teknolojileri, Üretim Yönetiminin Etkileri ve Bir Araştırma", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1988.
- Grimm, J.;** "Technology's Tomorrow Just Arrived" *Production Engineering*, Vol. 31, N. 9, 1984.
- Yavuz Hakan;** "Bilgisayar Destekli Grafik Nümerik Kontrol", 5. *Türkiye Bilgisayar Kongresi*, İstanbul, 6-8 Haziran 1988.

FİZİKSEL ÇEVRE STRESÖRLERİ VE İŞGÖRENLER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

Ferda KARATAŞ ERDEM*

GİRİŞ

Özel yaşamın gereklilikleri yanında çalışma yaşamının stres yaratıcıları çoğu zaman bireyin fizyolojik ve psikolojik direncini yitirmesine ve bunun uzantısında geniş kapsamlı olarak verimin etkilenmesine neden olmaktadır. Çalışma yaşamından kaynaklanan stresörlerin bir bölümü fiziksel çalışma koşulları (gürültü, titreşim, hava koşulları, aydınlatma düzeni) kapsamında yer almaktadır.

Bu çalışma; teorik bilgiler ve bu bilgiler ışığında üç işletmede yapılan uygulamanın bulgularıyla, sürekli ekstrem fiziksel koşullarda çalışmanın akut ve kronik bireysel sonuçları ile örgütsel etkilenmeleri incelemeye yönelik bir çalışmadır.

1- FİZİKSEL ÇEVRE STRESÖRLERİ

Fiziksel çevre koşulları özellikle ekstrem olduğunda yol açtığı stres tepkileri daha belirgin olurken nisbeten daha az uygunsuz koşullara maruz kalındığında sonuçlar uzun dönemde izlenmektedir. Aşağıda fiziksel koşulları oluşturan gürültü, titreşim, ısı, ışık faktörlerinin birer stresör olarak doğurduğu bireysel ve örgütsel sonuçlar incelenmiştir.

* Dr.; Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

A) Gürültü

İşyerlerinde, sokakta, evde katlanmak zorunda olduğumuz gürültü; ulaştığı boyutlar nedeniyle akustik kirlilik veya ses işkencesi olarak ifade edilmekte ve etkileri işitme kayıpları ile sınırlanamamaktadır. İnsanlar için korkulacak olanın gürültüye bağlı işitme bozukluğu ya da yitimi değil "böyle sürekli bir uyarının belli bazı koşullar altında dayanılmaz bir stres yaratması" olduğu belirtilmektedir¹. Gürültünün etkisini inceleyen araştırmaların sonuçları; yüksek tansiyon, kardiovasküler düzensizlikler ve mide ülserleri gibi rahatsızlıklarda yoğunlaşmaktadır.

Mekanik aletlerin çalıştığı işyerlerinde gürültüye maruz kalmanın sonucunda, işitme kayıplarıyla birlikte hipertansiyon oranında artış görülmüştür². Otomobil ve tekstil sektöründe günlük 90 dB'i aşan ortamda çalışmanın sonucu olarak devamlı hipertansiyon kaydedilmiştir³.

Bunun yanında gürültünün yarattığı stres altında adrenalin anı boşalmasıyla damarlarda görülen daralmanın sürekliliği, damarların esnekliğini yitirerek daralıp sertleşmesine ve dokularda beslenme bozukluğuna bağlı zedelenmelere yol açmaktadır⁴. Bu nedenle uzun süre gürültülü ortamlarda çalışanlarda daha sık kardiovasküler rahatsızlıklar izlenmektedir.

Adrenalin hormonu salgılayan böbrek üstü bezlerinin genişleyip lenf dokularının büzüşmesinin yol açtığı mide ve barsak ülserleri, gürültü stresinin bir diğer sonucudur. Özellikle tekstil sektöründe mide şikayetleri yaygındır.

Gürültüye bağlı olarak görülen psikolojik sonuçları; kaygı düzeyinde artış, çabuk sinirlenme, uykusuzluk, kronik baş ağrıları olarak özetlemek mümkündür.

Bu sonuçlara ek olarak izlenen örgütsel sonuçlar ise; algılama ve dikkat kapasitesinde azalmalar, özellikle 90 dB'i geçen ortamlarda iş kazaları ve işe devamsızlık oranlarında artışlar şeklindedir.

B) Titreşim

Özellikle gürültüyle birleştiği zaman tehlike oranı yükselen ve çalışanın sağlığının bozulma kapsamını genişleten titreşimin, adale gerilimine yol açarak, sinir, dolaşım ve sindirim sistemlerini etkilediği, hormonal salgıları artırdığı belirtilmektedir.

Titreşimin yol açtığı dolaşım bozukluğunun en bilineni "Reynoud Phenomeni" (Beyaz Parmak Hastalığı) dir. Kan dolaşım bozukluğundan ileri gelen bu rahatsızlıkta eller duyarlılığını yitirmektedir⁵. Bunun yanında mide ve barsak salgılarında değişiklikler, üriner sistemde bozulmalar gözlenmiştir.

Psikolojik sonuçlarda da, belirli frekans aralığındaki titreşime maruz kalan kişilerde az ya da aşırı sıkıntılı durumlar ve ekstrem bir durum olarak ank-

siyete görülürken, titreşime bağlı performans azalmaları; refleks, konsantrasyon azalmaları, beceri kaybı ve motor performansında azalmaları kapsamaktadır⁶.

C) Aydınlatma Düzeni

Görme sistemi üzerindeki ışık stresinin sonucu olarak meydana gelen yorgunluk kassal ve sinirseldir. Aydınlatma düzensizliklerinin özellikle dikkat gerektiren işlerde kronik yorgunluk yaratması, uykusuzluk, dolaşım bozukluğu ve çarpıntılar gibi otonom sinir sisteminin fonksiyonel rahatsızlıklarının bazılarıyla birleşmesine neden olur. Bunun yanında, göz kamaşmasının kan basıncında değişikliklere yol açması nedeniyle kronik olarak kamaşmaya maruz kalma durumu, kalp rahatsızlıklarını geliştirir⁷.

Işık stresinin yol açtığı özellikle sinirsel yorgunluk sonucunda, duygusal algıların azalması reaksiyon süresini uzatarak performansı etkilemektedir. Bunun yanında hata ve kazalarda artış görülmektedir. Endüstriyel kazalarının % 5'inin yetersiz aydınlatma sonucu olduğu saptanmıştır⁸.

D) Hava Koşulları

Kişinin çalıştığı ortamda kendini rahat hissetmesi ve performansı; sıcaklık, nem ve hava durumunun uygun kombinasyonu ile mümkündür.

Isı stresi, insan vücudunun soğuğa ve sığağa karşı değişik fizyolojik tepkilerini kapsar. Sonuçlar; ısının derecesine (soğuk-sıcak), alışkın olup olmama durumuna (aklimitizasyon) ve ısıya maruz kalma süresine bağlı olarak değişir.

Soğuk ortamda çalışan kişilerde ısı stresi; kas ağrıları, dolaşım bozuklukları, derinin kuruması şeklinde iken performans azalmaları; el duyarlılığının yitilmesi, buna bağlı kaza ve hata oranında artışlar, uyanıklılık, reaksiyon süresinin etkilenmesi ve algılamadaki güçlüklerdir.

Aşırı sıcak ortamlar ise vücuda iki açıdan termal yük yükler. İlki, vücuttan kaybolan ısının zorlaşmasıdır. İkinci durum ise, sıcak ortam dolayısıyla vücuda katılan ilave ısıdır. İkinci durum birinciyi zorlaştırır, ısı kaybı zorlaşan vücuda ısı ilave eder. Bu yüke, yüksek ısı stresi denir⁹.

Kronik olarak sıcak ortamda çalışmanın sonucundaki termik dengedeki bozukluklar, kalp rahatsızlıklarında yüksek risk oluşturur. Tuz kaybına bağlı hal-sizlik ve cilt hastalıkları görülür. Bunlara ek olarak durgunluk, endişe, sıkıntı, tedirginlik gibi ruhsal belirti ve yakınmalar ortaya çıkmaktadır.

Performans azalmaları; zihinsel ve fizikseldir. Tuz kaybına bağlı zihinsel performanstaki azalmalar yanında, işi yavaşlatma, hata ve kazalar, işten kaytarmalar, fiziksel performans kapsamındaki sonuçlardır.

II- UYGULAMA

A) Genel Bilgiler

Aşırı gürültü, ısı ve ışık koşulları altında çalışan işgörenler üzerinde bu faktörlerin stres etkisinin incelenmesi için üç işletme seçilmiştir. Gürültü için Hereke Dokuma Fabrikası, dokuma bölümü (gürültü düzeyi; 90-95 dB); ısı stresi için Elazığ Ferro Krom Tesisleri, eritme bölümü (ort. sıcaklık 30°C-40°C, zaman zaman değişik faaliyetler nedeniyle ortam ısısı yükselmekte); ışık stresi için Çimtaş Fabrikası, kaynak atölyeleri (ort. kaynak ışığı 1000 lux) uygulamaya alınmıştır.

B) Araştırma Yöntemi

Dokuma bölümünden 50 işgören, fırın işçilerinden 40, kaynak işçilerinden 41 kişi uygulamaya katılmıştır. Ölçme araçları olarak; fiziksel stresörlerin fizyolojik, psikolojik ve davranışsal sonuçlarını saptamak amacıyla hazırlanmış bir anket yanında, kaygı ölçeği ve A-B tipi davranış ölçeği kullanılmıştır.

C) Bulgular

1) Genel Değerlendirme: Anket sonuçlarına göre en çok rahatsız olunan fiziksel koşullar, en sık görülen rahatsızlıklar ve örgütsel sonuçlar aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo: 1
Rahatsızlık Veren Koşullar

En çok rahatsızlık veren koşullar	Dokuma (50)	Fırın (40)	Kaynak (41)
Gürültü	% 94	% 20	% 78
Isı	% 48	% 85	% 53
Işık	-	% 13	% 41

Tablo: 2
En Çok Görülen Rahatsızlıklar

Rahatsızlıklar	D(50)	F(40)	K(41)
Mide	% 26	% 47	% 22
Kalp	2	12	10
Yüksek tansiyon	8	10	5
Sürekli baş ağrısı	24	30	19
Sinir rahatsızlıkları	24	2	15
Sürekli uykusuzluk	38	25	2
Cilt rahatsızlıkları	18	25	19

Tablo: 3
Örgütsel Sonuçlar

	D(50)	F(40)	K(41)
İş kazası geçirenler	% 17	% 47	% 36
İşe devamsızlık	% 36	% 27	% 22

2) İstatistiki Değerlendirme: Yapılan Ki-Kare testleri sonucunda her üç işletmede de işgörünlerin kaygı puanı ile A-B davranış puanları arasında ilişki bulunamamıştır. Kaygı puanı ile psikolojik rahatsızlıklar arasındaki ilişkinin test edilmesinde de ilişkinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Üçüncü bir durum olarak incelenen A-B davranış puanları ile kalp, yüksek tansiyon ve mide rahatsızlıkları ilişkisi, fırın ve kaynak işçilerinde yine bulunamazken, dokuma bölümü işçilerinde iki durum arasında ilişki görülmüştür.

D) Tartışma

Bulgular, üç işletmede psikolojik şikayetlerin ağırlıkta olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle dokuma bölümünde, gürültü altında çalışmanın yaygın sonuçları olan kronik baş ağrısı, sinir rahatsızlıkları ve sürekli uykusuzluk gibi üç durum içinde oran yüksektir. Üç işletmede de kaygı puanları ile psikolojik rahatsızlıklar arasında istatistiki ilişkinin bulunamaması, bireysel özelliklerin ağırlığını azaltarak rahatsızlıkların fiziksel koşullarla ilişkilendirilebileceğini göstermektedir.

Fizyolojik sonuçlar açısından stresle ilişkili tipik rahatsızlıklar olan mide ve cilt rahatsızlıklar yüksek oranlardadır. Kalp ve yüksek tansiyon rahatsızlıkları açısından kuvvetli oranlar elde edilememiştir. Fırın işçilerinde bu oranın yüksekliği, aynı iş yerinde çalışma sürelerinin diğer gruptakilere göre daha uzun olmasına bağlanabilir. Bunun yanında, kalp ve yüksek tansiyon rahatsızlıklarının bir uzman tarafından teşhis edilmesinden önce çoğu kez farkına varılamaması sınırlayıcı faktördür.

Belirtilmesi gereken diğer bir konu da, araştırmaya katılan işgörenlerde birden fazla rahatsızlıktan şikayetçi olma oranının yüksek olmasıdır.

Örgütsel sonuçlar açısından üç işletmede de iş kazası ve devamsızlık yüksek bulunmuştur. İş kazası geçirenlerin tamamına yakın bölümü kendi dalgınlık ve yorgunluklarını göstermektedirler. Verim düşüşlerinin kaza ve hata gibi sonuçlardan daha önce başladığı gözönüne alınırsa, üç işletmede de performansın fiziksel faktörlerden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir.

SONUÇ

Stres araştırmalarında fiziksel çevre stresörlerinin orta düzeyde stresör olarak nitelendirilmesinin nedeni, fiziksel koşulların oluşturduğu tehlikelerle karşılaşmanın sonuçlarının kısa dönemde izlenememesi, direkt etkileri olarak görölen meslek hastalıkları gibi kolay tanımlanamamasıdır. Bu güçlüğe rağmen, güröltü, ısı ve ışık faktörlerinin etkisi meslek hastalıkları ile sınırlanamamaktadır. Bugün gelişmiş ölkelerde aşırı güröltü-titreşim, ısı ve ışık faktörlerinin non-spesifik etkileri, meslek hastalıkları listelerinde yer almaktadır. Ancak ölkemizde, yalnızca bu koşulların spesifik etkileri tanınırken, diğer etkileri içeren istatistiklerin yokluğu göze çarpmaktadır.

Bu çalışma ile fiziksel koşulların meslek hastalıkları ile olan spesifik ilişkisinin dışına çıkılarak, çok yönlü stres tepkileri ve sonuçları incelenmeye çalışılmıştır. Fiziksel koşulların yarattığu bireysel ve örgötsel sonuçların, çalışma yaşamının kalitesini düşürücü etkisi vurgulanırken, olumsuz etkilerin azaltılması için; teknik düzenlemelerin ayrıntılı yapılması, koruyucu alet kullanımı konusunda bilinçlendirme çalışmaları ve özellikle psikolojik sonuçlara yardımcı olacak sosyal uzmanlardan yararlanma gibi öneriler getirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Koptagel İlal Günsel;** "Ruh Sağlığı Açısından Güröltü", Türk Otolarengoloji Arşivi, Vol. 16, Sayı 1-2, 1978, s. 37.
- Johnson Anders, Hansson Lennert;** "Prolonged Exposure to a Stressful Stimulus (Noise)", The lancet, January 8, 1977, s. 86.
- Andren Lannert;** "Cardiovascular Effect of Noise", Acta Medica Scancy, Vol. 657, 1982, s. 8.
- Koptagel İlal G.;** A.g.m., s. 41.
- Murrell, K.F.L.;** Ergonomics, Chapman and Hall, London 1971, s. 350.
- McCormick Ernest;** Human Factors Engineering, McGraw Hill Book Comp., 1979, s. 546.
- Belkic, K.;** "Light Stress and The Cardiovascular System", Ergonomics, Vol. 29, No. 4, 1986, s. 564.
- Ayaoub, M.M., Hamsey, J.D.;** "The Hazards of Vibration and Light" Industrial Engineering, Vol. 7, No. 11, November 1975, s. 43.
- Artun, Turgut;** ISGUM Seminer Notları.

FİNANSMAN BONOLARININ HUKUKİ NİTELİĞİ

Mustafa ÇEKER*

1. GENEL OLARAK

Anonim ortaklıklar anasözleşmelerindeki iktisadi maksad ve konuları gerçekleştirebilmek için, esas sermaye ve yedek akçeleri dışında banka kredisi almak, tahvil veya kâr zarar ortaklığı belgesi ihraç etmek suretiyle kaynak yaratma imkânlarına sahiptirler. Ayrıca bu yolların yanısıra, finansman bonusu ihracı ile kısa vadeli finansman ihtiyaçlarının karşılanması mümkündür.

Finansman bonoları ABD ve Avrupa'da¹ anonim ortaklıklar tarafından uzun zamandan beri kullanılmakla beraber, Türkiye'de bu uygulama 1987 yılından itibaren başlamıştır. Ancak finansman bonusu uygulaması kısa zamanda çok büyük miktarlara ulaşarak diğer finansman kaynaklarını ikinci plana itmiştir².

Türk hukukunda finansman bonoları, ilk olarak Ser.PK m. 13/4'e göre yayımlanan 86/11130 sayı ve 17.10.1986 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile ihdas edilmiştir³. Bu karara dayanarak Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), "Finansman Bonolarının İhracına Dair Esaslar" Tebliği ile bu senetlerin teknik ve hukuki yapısını ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir⁴. Daha sonra bu tebliğde bazı değişiklik-

* Araşt. Gör.; Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü

- 1 Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da finansman bonusu uygulamaları hakkında bkz. Şengül (1987); 31 vd. ve Talu (1987); 70 vd.
- 2 Finansman bonusu ihracı, 1987'de 52,3 milyar, 1988'de 127,3 milyar ve 1989 yılının ilk 8 ayında 370,1 milyar dolayında olmuştur. Bu konuda bkz. Tekbaş (1988); 16 vd.
- 3 Mevduat Toplayan Bankalar Hariç Anonim Ortaklıkların Çıkaracakları Tahvil, Finansman Bonusu ve Diğer Borç Senetleri Sınırlarına Dair Karar, RG. 30 Ekim 1986, S. 19266 mükerrer.
- 4 Seri: III No. 4, RG. 24 Aralık 1986, s. 19321.

ler yapılarak⁵ mevcut düzenleme ortaya çıkmıştır.

Menkul Kıymetlerin genel bir düzenleme yapılmaksızın bir tebliğ ile ihdas edilmeleri, uygulamada pek çok hukuki sorun ve boşlukların ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Bu sorunlardan biri de, finansman bonolarının hukuki niteliğinin tesbitidir. Şu sebeptendir ki, Finansman bonoları ilk düzenlemede bono'ya (emre muharrer senet) ilişkin hükümler (TK. m. 688 vd.) esas alınmak suretiyle ihdas edilmişti. Ancak daha sonraki tebliğ düzenlemeleri, bu hükümlere aykırı olunca finansman bonolarının bono niteliği tartışılır hale gelmiştir.

Bu çalışmada, finansman bonolarının genel özellikleri belirlenerek, hukuki niteliği sorununa (Kıymetli Evrak Hukuku ve Sermaye Piyasası Hukuku açısından) bir çözüm bulunmaya çalışılacaktır.

II. FİNANSMAN BONOSU KAVRAMI VE TANIMI

1. Kavram ve Tanım

Finansman bonoları, daha çok kısa vadeli işletme sermayesi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla büyük şirketler tarafından çıkarılan kısa vadeli teminatsız senetlerdir⁶. Finansman bonusu (Commercial Paper) kavramı, ABD ve İngiliz hukuklarında iki ayrı anlama gelmektedir⁷. Buna göre Commercial Paper, hem poliçe, bono ve çek olmak üzere ticari senetleri, hem de seriler halinde ihraç edilen, misli eşya niteliğinde ve iskonto esasına göre satılan senetleri kapsar. Seriler halinde ihraç edilen senetler, esas itibariyle, emre muharrer senetlere benzerler; ancak tek tek ihraç edilen emre muharrer senetlerden bazı farkları vardır. Şöyle ki; bu senetler hamiline yazılabilirler, misli eşya niteliği gösterir ve oldukça yüksek küpür büyüklüğünde ihraç edilirler. Türk hukukunda finansman bonoları, ilk önce, emre muharrer senet temeli üzerine kurulmuştu; ancak, bu senet türünün sermaye piyasasında tedavül görmesi münferit senet niteliği ile bağdaşmadığından daha sonra bu esastan ayrılılarak hamiline düzenleme imkanı getirilmiş ve ABD hukukundaki ikinci grup senetlere yaklaşılmıştır⁸.

Tebliğin 1. maddesinde finansman bonoları, "ortaklıkların Kararname hükümlerine göre, borçlu sıfatıyla düzenleyip, bu tebliğ hükümlerine göre Kurulca verilen izin çerçevesinde ihraç ederek sattıkları emre veya hamiline yazılı kıymetli evrak" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu tanıma Kararnamede öngörülen menkul kıymet niteliğini de eklemek gerekir.

5 Finansman Bonolarının İhracına Dair Esaslar Tebliğine Ek Tebliğ, Seri: III, No. 6, RG. 10 Mart 1988, S. 19750 ve aynı isimli Seri: III No. 7 Tebliği, RG. 29 Aralık 1988, S. 20034.

6 Kidwel/Peterson; Financial Markets and Money (Şengül (1987); 31 naklen).

7 Bkz. "Commercial Papers", Blacks Law Dictionary (1984); 245.

8 Bkz. Tekinalp (Poroy/Çamoğlu) (1988); 590; Sönmez (1987); 17.

Finansman bonosunun tanımını yapmadan önce, özelliklerini belirlemek faydalı olacaktır:

İlk olarak finansman bonoları, şirketlerin finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla çıkardıkları ve para piyasasında tedavül edilebilen senetlerdir. Anonim ortaklıkların finansman bonusu ihraç etmeleri, tahvillerin uzun vadeli ve ihracının daha güç olması, banka kredilerinin ise, daha yüksek maliyetli olması sebebinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan, kısa vadeli olmalarına rağmen finansman bonoları, para piyasasında tedavül kabiliyetine sahip bulunan senetlerdir. Senet hamili vadenin dolmasını beklemeksizin bonoyu bir başkasına devretme hakkına sahiptir.

İkinci olarak, finansman bonusu bir borç senedi niteliği taşır⁹; bunun sonucu olarak da, bonoda ödünç alan ve ödünç veren olmak üzere iki taraf vardır. Ödünç alan, mevduat toplayan bankalar hariç olmak üzere anonim ortaklıklardır ve senet üzerinde yazılı belirli bir bedeli vade sonunda ödemeyi taahhüt etmektedir. Bu bakımdan finansman bonoları bunlar dışında gerçek veya tüzel kişiler tarafından düzenlenemezler. Ödünç veren ise, herhangi bir gerçek veya tüzel kişi olabilmektedir. İskonto esası üzerine satın aldığı bu senedi, daha sonra devretme veya vadesinde borçluya ibraz ederek ödenmesini talep etme hakkına sahiptir.

Bir başka açıdan finansman bonoları, menkul kıymet niteliğinde, emre veya hamiline düzenlenebilen kısa vadeli kıymetli evraktır. Kararname'de bu senetlerin menkul kıymet niteliğini haiz oldukları belirtilerek, en fazla bir yıl vadeli olarak çıkarılabilecekleri hükme bağlanmıştır. Öte yandan, finansman bonoları, emre veya hamile yazılı olarak düzenlenebilmektedir; ancak nama yazılıp yazılamayacağı hususunda herhangi bir hüküm bulunmadığından, bu senetlerin nama yazılabileceğini kabul etmek gerekir. Ayrıca finansman bonoları, kıymetli evrak niteliğindedir; çünkü bu senetlerde de hak ile senet arasında sıkı bir bağ vardır ve hakkın senetten ayrı olarak dermeyanı mümkün değildir (TK. m. 557).

Bu özelliklerine göre bir tanım vermek gerekirse; finansman bonoları, mevduat toplayan bankalar dışında anonim ortaklıkların borçlu sıfatıyla düzenleyip, Kurul'dan alacakları izin çerçevesinde iskonto esası üzerine sattıkları, nama, emre ve hamiline yazılabilen, menkul kıymet ve kıymetli evrak niteliğindeki borç senetleridir.

2. Benzer Kıymetli Evrakla Karşılaştırma

Finansman bonoları, bazı menkul kıymet ve kıymetli evrak ile karıştırılmaktadır. Finansman bonolarını bu senetlerden ayırdedebilmek için, aralarındaki farkları belirlemekte fayda vardır:

9 Borç senedi kavramı için bkz. Ünal (1988); 111.

Finansman bonoları, banka bonoları ve banka garantili bonolar ile büyük benzerlikler göstermektedir. Banka bonoları, bankaların finansman sağlamak amacıyla Kurul izni ile çıkardıkları emre muharrer senetlerdir. Banka garantili bonolar ise, anonim ortaklıkların finansman elde etmek üzere bir bankanın garantisinde ihraç edilen emre muharrer senetlerdir¹⁰. Finansman bonoları ile bu bonolar aynı amaca hizmet ettikleri ve şekil itibariyle de benzediklerinden, bu senetlerin aslında aynı nitelikte olduğu ileri sürülmüştür¹¹. Ancak, bu iki tip senet arasında önemli farklar vardır. Şöyle ki; finansman bonoları, menkul kıymet sayılırken, banka bonoları ve banka garantili bonolar "menkul kıymet dışında kalan kıymetli evrak" olarak kabul edilmektedir. Bu bonolar, emre muharrer senet (TK. m. 688) niteliğinde oldukları halde, finansman bonoları bu niteliğe sahip değildir. Banka bonoları en fazla 720 gün vadeli olarak düzenlenebilirken, finansman bonolarının vadesi en fazla 360 gün olabilir. Finansman bonoları hamiline yazılabileceği halde, banka bonoları hamiline yazılı olarak düzenlenemezler. Ayrıca, halka satış usulü ve aracılık, senetlerin şekli ve unsurları yönünden pek çok farkın olduğunu da belirtmek gerekir.

Finansman bonoları ile hazine bonolarını karşılaştığımızda, bu senetler arasındaki tek benzerliğin "bono" kelimesi olduğunu görmek mümkündür¹². Çünkü, Hazine bonoları, bütçe kaynakları ile borçlanabilen kısa vadeli hazine ihtiyaçları için Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından çıkarılan, devletin garanti ettiği, kamu kurumlarının ihale ve sözleşmelerinde teminat olarak kullanılabilen genellikle 6 ay vadeli dönem sonu faiz ödemeli menkul kıymetlerdir.

III. HUKUKİ NİTELİĞİ

Finansman bonolarının hukuki niteliğinin belirlenmesinde önce kıymetli evrak ve menkul kıymet niteliği değerlendirilecek, daha sonra ise bono ve tahvil niteliğinin var olup olmadığı incelenecektir.

1. Kıymetli Evrak Niteliği

Kurul tebliğinin 1. maddesinde, finansman bonolarının kıymetli evrak niteliğini haiz olduğu açıkça belirtilmiştir.

10 Banka bonoları ve banka garantili bonolar hakkında bkz. Aytaç (1988); s. 37 vd.

11 Bkz. Akgüç (1987); s. 35; hatta Karşlı (1989); 35'de: "banka tarafından bankanın finansmanı için çıkarılıyorsa, "Banka Finansman Bonusu", bir şirket tarafından ve şirketin finansmanı için çıkarılıyorsa "Şirket Finansman Bonusu", şirket tarafından banka garantili olarak çıkarılıyorsa "Banka Garantili Finansman Bonusu" adını vermek suretiyle finansman bonoları ile banka bonoları ve banka garantili bonoların birleştirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

12 Bkz. Aytaç (Fin. Bonusu 1988); 257.

Kıymetli evrakın tanımı TK. 557. maddesinde yapılmıştır. Buna göre, "kıymetli evrak öyle senetlerdir ki, bunlarda mündemiç olan hak senetten ayrı olarak dermeyan edilemeyeceği gibi, başkalarına da devredilemez". Bu madde hükmünü dikkate alarak, bir belgenin kıymetli evrak olarak kabul edilebilmesi için şu özellikleri taşıması gerekir¹³:

- a. Kıymetli evrak bir senettir.
- b. Kıymetli evrakta hak senette mündemiçtir.
- c. Kıymetli evrakta hak ile senet arasında sıkı bir bağ vardır.

Ticaret Kanunu'nda belirtilen bu özelliklere sahip her senedin kıymetli evrak niteliğini haiz olacağı doktrin¹⁴ ve Yargıtay¹⁵ tarafından kabul edilmektedir.

Finansman bonolarının bu unsurlara sahip olduğu ve dolayısıyla kıymetli evrak niteliğini haiz oldukları şüphesizdir. Gerçekten de, finansman bonoları da bir senet şeklinde düzenlenirler. Bu senetlerde bir alacak hakkı mündemiçtir ve senet hamili, vadesi geldiğinde bonoyu borçluya ibraz ederek yazılı bedelin ödenmesini talep etme hakkına sahiptir. Ayrıca finansman bonolarında da hak ile senet arasında sıkı bir bağ vardır. Çünkü, senet üzerinde yazılı bedeli talep edebilmek için, senedin ibrazı şarttır. Bu sebeple finansman bonosunu ibraz etmeksizin bedelin ödenmesi sözkonusu olamaz.

2. Menkul Kıymet Niteliği

86/11130 sayılı Kararnamede "anonim ortaklıklar... menkul kıymet niteliği taşıyan 1 yıla kadar vadeli finansman bonoları ihraç edebilirler" hükmüyle, finansman bonolarının menkul kıymet niteliğinde olduğu açıkça belirtilmiştir. Ayrıca tebliğin 2. maddesinde, "finansman bonoları, sermaye piyasası uygulaması bakımından Kurul'un Seri. V No. 1 tebliğinin 2. maddesi kapsamına giren menkul kıymet niteliğindedir" hükmü yer almaktadır.

Ser. PK.'nın 3.b maddesinde ise, menkul kıymetler "ortaklık veya alacaklılık sağlayarak, belirli bir meblağı temsil eden hisse senetleri, tahviller ve hazine bonoları gibi kıymetlerdir. Bunlar dışında kalan kıymetli evrak ile, mali değerleri temsil eden veya ihraç edenin mali yükümlülüklerini içeren her türlü evrakın halka arz ve satışı da menkul kıymetler hükümlerine tabidir" şeklinde tanımlan-

13 Bkz. Öztan (1976); 8; Kınacıoğlu (1987); 11; Poroy (1989); 26 vd.; Tuna (1987); 8 vd.

14 Karayalçın (1970); 13; Öztan (1976); 121; Kalpsüz (1975); 4; Gürbüz (1986); 24; Aksi görüş için bkz. Poroy (1989); 36; Tekil (1980); 37.

15 Yargıtay TD. 16.3.1982 tarih E. 1981/5485 K. 1982/1092 (YKD C. II, S. 5, Mayıs 1982, s. 673).

Yargıtay bu kararında, mevduat sertifikalarının kıymetli evrak niteliğinde olduğunu hükme bağlayarak, TK. m. 557'de öngörülen özellikleri taşıyan her senedin kıymetli evrak niteliğine sahip olduğu görüşünü benimsemiştir.

miştir¹⁶. Daha bilimsel ve menkul kıymetlerin özelliklerini belirleyen bir tanım, Seri: V No. 1 tebliğinin 2. maddesinde yapılmıştır¹⁷. Buna göre; "Kanunun uygulanmasında menkul kıymet, ortaklık veya alacaklılık sağlayan, belli bir meblağı temsil eden, orta veya uzun vadeli yatırım aracı olarak kullanılan, dönemsel gelir getiren, misli nitelikte, çok sayıda ve seri halinde çıkarılan, ibareleri aynı olan kıymetli evraktır". Bu tanımdan da görüldüğü üzere, menkul kıymetler, kıymetli evrak niteliğinde oldukları halde, her kıymetli evrak, menkul kıymet değildir¹⁸. Çünkü, kıymetli evrak kavramı, genel ve üst kavram olarak menkul kıymetleri de kapsar.

Tebliğdeki menkul kıymet tanımına göre, kıymetli evrakın menkul kıymet niteliğine bürünebilmesi için, şu özellikleri taşıması gerekir¹⁹:

a. Misli eşya niteliğine sahip olma

Misli eşya, tartma, sayma veya ölçme suretiyle belirli hale getirilebilen eşyadır. Misli eşyada bir malın yerini, aynı cinsten olmak şartıyla, bir diğeri alabilir. Buna göre, kıymetli evrakın misli eşya niteliğinde sayılabilmesi için, parça ve sayı itibarıyla belirli bir hale getirilebilir olması gerekir²⁰. Misli nitelik, seriler halinde çıkarılan, esas itibarıyla aynı özelliklere sahip olan ve aynı hukuki temele dayanan kıymetli evrakta görülür. Örneğin tahviller bu özellikleri taşıdıklarından misli niteliktedir ve bunun sonucu olarak da, bir tahvilin bir diğeriyle değiştirilme imkanı her zaman mevcuttur.

Finansman bonoları da misli nitelik taşırlar. Örneğin, hamiline yazılı, 1 milyon lira bedeli ihtiva eden 100 adet finansman bonusu ihraç edildiğinde, her bir senet diğeriyle aynı özelliklere sahip olmakta ve birbiriyle değiştirilebilmektedir. Finansman bonolarının ayrı seriler ve seri numaraları taşımaları veya itibari değerlerinin farklı olması, misli niteliğini ortadan kaldırmaz.

b. Kitle halinde senetlerden olma

Kıymetli evrak, münferit senetler ve kitle halinde senetler olmak üzere iki gruba ayrılırlar²¹. Münferit senetler, poliçe, bono ve çek gibi senetlerdir; bu senetlerin ihdasında ayrı hukuki ilişkiler rol oynar ve alacaklı ile borçlu arasındaki özel ilişkiye göre düzenlenirler. Kitle halinde senetler ise, seri numaraları altında çıkarılır, aynı hukuki temele dayanır ve her bir senet muhtevası itibarıyla birbiri-

16 Bu tanımın eksikliği ve eleştirisi için bkz. Ünal (1988); 26 vd.

17 Aracılık Faaliyetleri ve Aracı Kurumlara İlişkin Esaslar Tebliği, RG. 29 Haziran 1982, S. 17739 mükerrer.

18 Tekinalp (1982); 13; Bozer (1989); 209; Aytaç (SPH 1988); 40; Poroy (1989); 9; Aksi görüş için bkz. Ünal (1988); 53; Teoman (1978); 171; Yazarlar, kıymetli evrak niteliğinde olmayan bir belgenin de menkul kıymet olabileceğini ileri sürmektedirler.

19 Bkz. Tekinalp (1982); 13 vd.; Akgüç (1987); 36 vd.

20 Tekinalp (1982), 14.

21 Bu ayırım için bkz. Öztan (1976); 64 vd.

nin aynısı olarak düzenlenir. Herhangi bir kıymetli evrakın menkul kıymet niteliğinde kabul edilebilmesi için, kitle halinde senetlerden olması gerekir. Finansman bonoları da, seri halinde ve aynı hukuki temele dayalı olarak ihraç edilmeleri ve benzer özellikleri taşımaları sebebiyle kitle halinde senetlerdendir.

c. Yatırım aracı olarak kullanılabilme

Kıymetli evrakın yatırım aracı olarak kullanılabilmesi için, orta veya uzun vadeli olması gerektiği kabul edilmektedir²². Ancak, kısa vadeli kıymetli evrakın da yatırım aracı olarak kullanılabilmesi mümkündür. Bunun en açık örneğini, kâr ve zarar ortaklığı belgesi ve finansman bonoları oluşturur. Doktrinde, kısa vadeli kıymetli evrakın yatırım aracı olamayacağı, çünkü bu senetlerde Seri: V No. 1 tebliğinde öngörülen orta veya uzun vadeli olma özelliğinin bulunmadığı gerekçeyle ileri sürülmektedir²³. Halbuki, menkul kıymetlerin orta veya uzun vadeli olmaları gerektiği hususu, Sermaye Piyasası Kanunu'nda öngörülmemiştir. Bu husus, Ser. PK. m. 3.b'deki "hisse senetleri, tahvil ve hazine bonoları gibi" ifadesinden çıkarılarak tebliğ düzenlemesine girmiştir. Kanunda aranmayan bir şartın tebliğ hükmü ile öngörülmesi, kanun hükümlerini değiştirmek olduğundan bu düzenleme hatalıdır²⁴. Hisse senedi, tahvil gibi menkul kıymetler, orta ve uzun vadeli olarak çıkarılırlar; ancak, bu senetlerin orta ve uzun vadeli olması, bütün menkul kıymetlerin bu nitelikte olmasını gerektirmeyeceğinden, kısa vadeli kıymetli evrakın da yatırım aracı olarak kullanılması mümkündür.

Finansman bonoları, kısa vadeli olmalarına rağmen, sermaye yatırımlarına hizmet edebildiklerinden menkul kıymet niteliğini haizdirler²⁵. Ancak, bir anonim ortaklığın bedeli 100 milyon liradan 5 adet finansman bonosunu halka arz etmeksizin satması halinde, bu senetlerin menkul kıymetlerde aranan çok sayıda çıkarılma²⁶ özelliğini taşımadığı ve bu yüzden menkul kıymet niteliğinde olmadıkları ileri sürülebilir. Ancak, menkul kıymet kavramının değişken bir yapıya sahip olması sebebiyle, her menkul kıymette aynı özellikleri aramak ve tesbit etmek mümkün değildir²⁷. Bu yüzden, menkul kıymet kavramını geniş yorumlamak ve "ortaklık veya alacaklılık sağlayarak belirli bir meblağı temsil eden ve yatırım aracı olarak kullanılan, misli eşya niteliğini haiz her kıymetli evrakı" menkul kıymet olarak kabul etmek gerekir²⁸. Bu açıdan bakıldığında finansman bonoları, menkul kıymet niteliğindedir.

Finansman bonolarının menkul kıymet sayılması, halka satışta rol alacak kuruluşlar bakımından önemlidir. Çünkü, Ser. PK. m. 31'e göre, menkul kıymet-

22 Karayalçın (1970); 37; Aytaç (Fin. Bonosu 1988); 254; Akgüç, (1987); 37.

23 Aytaç, (Fin. Bonosu 1988); 254; Akgüç (1987); 37.

24 Bkz. Ünal (1988); 19.

25 Aksi görüşte, Aytaç, (Fin. Bonosu 1988); 254; Akgüç (1987); 37.

26 Bkz. Seri: V No. 1 Tebliği, m. 2.

27 Bkz. Aytaç, (SPH 1988); 50.

28 Ünal (1988); 171.

lerin halka arzı, hem bankalar hem de diğer aracı kurumlar tarafından yapılabilirken, menkul kıymetler dışında kalan kıymetli evrakın halka arzı, sadece bankalar tarafından yapılabilir. Finansman bonolarının menkul kıymet sayılması, bu senetlerin satışının bankaların yanı sıra aracı kurumlar tarafından da yapılmasını sağlar. Öte yandan, bankalar anonim ortaklıkların çıkardıkları menkul kıymetler dışındaki evrakı halka arz ettikleri takdirde, bu evrakın içerdiği mali yükümlülükler kefil olmuş sayılırlar (Ser. PK. m. 31.d). Halbuki, menkul kıymetlerin satışında böyle bir kanuni kefillik durumu sözkonusu olmaz. Finansman bonolarının menkul kıymet niteliğinde olması, bu kefalet durumunu da engelleyecektir²⁹.

3. Emre Muharrer Senet (Bono) Niteliği

Tebliğ hükümlerinde (29.12.1988 tarihli tebliğ ile) değişiklik yapılmadan önce, finansman bonolarının emre muharrer senet niteliği tartışmasız olarak kabul edilmekteydi³⁰. Çünkü, tebliğin değişiklikten önceki metninde, finansman bonolarının emre muharrer senet niteliğini haiz olduğu ve bu yüzden TK. nun 688. maddesinde öngörülen unsurları taşıyor bir şekilde düzenlenmeleri gerektiği ayrıca tebliğde hüküm bulunmayan hallerde TK. nun emre muharrer senetlere ilişkin hükümlerinin uygulanacağı belirtilmekteydi. Ancak, 29.12.1988 tarihli tebliğ ile finansman bonolarının hukuki niteliğine önemli ölçüde tesir edecek bazı değişiklikler yapılmıştır. Şöyle ki; finansman bonolarının emre veya hamiline düzenlenebileceği (m. 1), hüküm bulunmayan hallerde TK. nun kıymetli evraka dair hükümlerinin uygulanacağı (m. 2), yetkili temsilcilerin imzalarının matbu olarak atılabileceği ve senet hamiline yazılı ise "hamiline" ibaresinin yazılması gerektiği hükme bağlanmıştır.

Kambiyo senetlerinden biri olan bono TK. nun 688 vd. maddelerinde düzenlenmiştir. Bononun en önemli özelliği emre yazılı olmasıdır; çünkü, bononun hamiline yazılması mümkün değildir³¹. Aynı şekilde, kambiyo senetlerinde imzaların el ile atılması zorunludur (TK. m. 668). Buna karşılık, finansman bonoları, hamiline yazılı olarak düzenlenebilmekte ve senet üzerindeki imzalar matbu olarak atılabilmektedir. Finansman bonolarının hamiline yazılabileceğinin öngörülmesi karşısında, bu senetlerin bono niteliği ortadan kalkmıştır. Bu sebeple, 29.12.1988 tarihinden sonra ihraç edilmiş olan finansman bonoları, TK. m. 688'deki tüm zorunlu unsurları ihtiva etse dahi, bono niteliğinde olmadıklarından bu senetlere ilişkin hükümlerden yararlanamayacaklardır. Bunun sonucu olarak, finansman bonoları, kambiyo senetlerine mahsus özel takip usulü (İİK. m. 167-176) kullanılarak icra takibine konu olamayacaktır. Ayrıca kambiyo senetlerine tanınan "kanunen emre yazılı" olma özelliği, finansman bonoları bakımından ge-

29 Aksi görüşte, Kaya (1988); 20.

30 Bkz. Tekinalp (Poroy/Çamoğlu) (1988); 589; Aytaç (Fin. Bonosu (1988); 256; Kaya (1988); 19; Akgüç (1987); 37; Tuncer (1987); 31.

31 Öztan (1976); 592; Karayalçın (1970); 313.

çerli değildir. Bu yüzden, finansman bonusu emre yazılmak isteniyorsa, lehdarın adı ve soyadının yanısıra mutlaka "emrine" ibaresinin de yazılması gerekir; aksi halde bu şekilde düzenlenmiş olan finansman bonoları nama yazılı olarak kabul edilirler. Tebliğ metninde sadece "emrine ödeme yapılacak kişinin adı ve unvanının" aranıyor olması durumu değiştirmez. Tebliğde yer alan unsurları taşıyan bir finansman bonusu, ancak nama yazılı sayılabilir. Bu yüzden 6. maddenin j bendinde değişiklik yapılarak, emre yazılmak istenen finansman bonolarının mutlak "emrine" ibaresini de ihtiva etmesinin zorunlu olduğunun hükme bağlanması yerinde olacaktır. Öte yandan, kambiyo senetlerinde imzaların el ile atılması zorunluluğu finansman bonoları açısından "kanuni zorunluluk" olmaktan çıkmıştır. Ancak, tebliğde emre yazılı finansman bonolarında imzaların el ile atılması şartı öngörüldüğünden, bu tip senetlerde imzanın el ile atılması gerektiğini de unutmamak gerekir (m. 6 bent j).

Finansman bonolarının emre muharrer senet niteliğini kaybetmesi karşısında, bu senetleri tahvil olarak nitelendirmek mümkün müdür? Finansman bonolarını düzenleyen tebliğde, ihraç şartları ve limiti, yetkili organlar, halka arz prosedürü gibi pek çok konuda tahvillerle benzer düzenlemeler öngörülmüştür. TK. nun 420. maddesine göre tahviller anonim ortaklıkların ödünç para bulmak için itibari kıymetleri eşit ve ibareleri aynı olmak üzere çıkardıkları borç senetleridir. Bu tanımdan tahvillerin iki özelliğinin olduğu anlaşılmaktadır³². Bunlar, itibari değerlerinin eşit olması ve ibarelerinin aynı olmasıdır. Finansman bonolarında da aynı özellikleri görmek mümkündür. Tahvil hamili, ortaklığın alacaklısı sıfatını taşır ve belirlenen vadede alacağını anapara ve faiz ile birlikte tahsil etme imkanına sahiptir³³. Finansman bonolarında ise, senet hamili, iskonto esasına göre satın aldığı bonoyu vadede ibraz ederek senet üzerinde yazılı bedeli (faiz olmaksızın) tahsil hakkını haizdir; bono hamili de ortaklığın alacaklısı durumundadır ve bu sıfatla Ticaret Kanunu'nda öngörülen hakları kullanabilir³⁴.

Ancak, bu benzerliklere rağmen, tahvil ile finansman bonusu arasında pek çok fark vardır. Tahviller, sadece nama ve hamiline³⁵ düzenlenebildiği halde, finansman bonoları, nama, emre ve hamiline yazılabilmektedir. Tahvillerin orta ve uzun vadeli (2-7 yıl) ihraç edilmelerine karşın, finansman bonusu kısa vadeli (90-360 gün) çıkarılabilir. Tahvillerde küpür, küçük meblağlarda olduğu halde, finansman bonoları en az 1 milyon liralık küpürlerde ihraç edilirler.

Anonim ortaklıkların çıkarabilecekleri menkul kıymetler – esas itibariyle – hisse senedi ve tahvillerdir. Hisse senetleri, ortaklık sermayesinin birbirine eşit

32 Bkz. Domaniç (Tahvil 1973); 231; Karlı (1989); 251.

33 Ünal (1988); 77.

34 Bu haklar, alacağın ödenmesini, teminat gösterilmesini ve ortaklığın feshini talep ve dava hakkı gibi çeşitli şahsi haklardır. Bkz. Domaniç (Tahvil 1973); 351 vd.

35 Ancak, ABD hukukunda tahviller emre de düzenlenebilirler. Bkz. Ünal (1988); 74.

paylarından bir parçasını temsil eden ve kanuni şekil şartlarına uygun olarak düzenlenen hukuken kıymetli evrak hükmündeki belgelerdir³⁶. Bu senetler senet hamiline ortaklık hakkı sağlarlar. Sermaye Piyasası Hukukunda, hisse senetlerini esas almak suretiyle, kâr ve zarar ortaklığı belgesi, katılma intifa senedi gibi menkul kıymetler türetilmiştir³⁷. Tahviller ise ortaklıkların finansman ihtiyaçlarını karşılamak üzere çıkardıkları borç senedi niteliğindeki menkul kıymetlerdir (TK. m. 420). Tahviller hisse senetleri gibi ortaklık hakkı sağlamazlar; bunlar, senet hamiline alacaklılık hakkı tanırlar. Sermaye Piyasası Hukukunda – hisse senetlerinde olduğu gibi – tahvillere benzer nitelikte ve ortaklıkların kaynak ihtiyaçlarını karşılamaya yarayan menkul kıymet türleri ihdas edilmiştir. Bunlar, kâra iştirakli tahvil, hisse senetleriyle değiştirilebilir tahvil, gelir ortaklığı senedi ve ipotekli borç senedi gibi alacaklılık hakkı sağlayan menkul kıymetlerdir. Bu senetler de tahviller gibi ortaklıkların finansman ihtiyacının karşılanmasına yarayan, temelde tahvillerle aynı özellikleri taşımalarına rağmen, bazı farklı özellikler gösteren senetlerdir³⁸. Finansman bonolarını da bu nitelikte senetler olarak kabul etmek mümkündür. Gerçekten de, finansman bonoları, anonim ortaklıkların finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla kitle halinde ihraç edilen borç senetlerine tahvil adı verilebileceğinden³⁹ finansman bonolarını da kısa vadeli bir tahvil türevi olarak kabul edebiliriz⁴⁰. Hemen şunu belirtelim ki, finansman bonolarının tahvil türevi olarak kabul edilmesi, sadece, kanunla düzenlenmiş kıymetli evrak tiplerinden birine uygunluk sağlama ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Aslında finansman bonoları, kendine has özellikleri bulunan "sui generis" kıymetli evraktır. Çünkü, tahvillerde görülen tüm özellikleri finansman bonolarında tesbit etmek mümkün değildir. Bunun sonucu olarak da, tahvillere ilişkin TK. m. 420-433 hükümlerinin finansman bonoları hakkında uygulanması söz konusu olamaz. Örneğin, TK. m. 429 gereğince toplanan "tahvil sahipleri genel kurulu" gibi, "finansman bonusu sahipleri genel kurulu" oluşturulması mümkün değildir. Bu yüzden, finansman bonolarına ilişkin problemlerin tebliğ hükümleri çerçevesinde çözülmesi; bunun mümkün olmaması halinde ise, TK. nun kıymetli evraka ve Ser. PK. nun menkul kıymetlere ilişkin hükümlerine başvurulması gerekir.

SONUÇ

Finansman bonoları, anonim ortaklıkların kısa vadeli finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla ihraç ettikleri, nama, emre ve hamile düzenlenebilen men-

36 Bkz. Aytaç (SPH 1988); 65 vd.; Ünal (1988); 59 vd.

37 Bkz. Karşlı (1989); 352 vd.

38 Karşlı (1989); 285 vd.

39 Karşlı (1989); 303.

40 Bkz. Tekinalp/Çamoğlu (1989); 170.

kul kıymet ve kıymetli evrak niteliğindeki borç senetleridir. Esas itibariyle emre muharrer senetlere ilişkin hükümler üzerine kurulmuş olan finansman bonolarının ticari senet niteliğinin uygulamada ortaya çıkardığı bazı sorunlar sebebiyle, bu esastan ayrılmış ve hamiline düzenlenme imkanı da getirilmiştir. Bu yüzden finansman bonoları, şekil unsurları açısından TK. m. 688'de öngörülen unsurlara göre düzenlenirler.

Kararname'ye göre, finansman bonoları, menkul kıymet sayılmasına rağmen, bu senetlerde, kıymetli evrakın menkul kıymet sayılabilmesi için aranan özelliklerden bazılarını taşımadığı açıktır. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, menkul kıymet kavramının değişken bir yapıya sahip olması sebebiyle, her menkul kıymette aynı özellikleri tesbit etmek mümkün değildir. Bu yüzden "ortaklık veya alacaklılık sağlayarak belli bir meblağı temsil eden ve yatırım aracı olarak kullanabilen, misli eşya niteliğini haiz kıymetli evrak menkul kıymettir" şeklindeki tanıma uygun olan her kıymetli evrakı, menkul kıymet olarak kabul etmek gerekir. Bunun sonucu olarak da, finansman bonolarının menkul kıymetlerde bulunması gerekli temel özellikleri ihtiva ettiğini ve menkul kıymet niteliğinde olduğunu kabul etmekteyiz.

Kıymetli evrak niteliği tartışmasız olarak kabul edilen finansman bonoları, ilk düzenlemede emre muharrer senet niteliğinde senetler sayılmaktaydı. Ancak, 29.12.1988 tarihli tebliğ düzenlemesiyle, finansman bonolarına hamiline düzenlenme imkanı tanınmış ve bu yüzden finansman bonolarının emre muharrer senet niteliği ortadan kalkmıştır. Bu tarihten sonra ihraç edilen finansman bonoları, TK. m. 688'de öngörülen tüm unsurları ihtiva etseler dahi, bono olarak kabul edilemezler.

Öte yandan, tahvillerle aynı amaca hizmet etmeleri ve bir çok konuda benzer düzenlemelere sahip olmalarına rağmen, finansman bonoları tahvil niteliğinde değildir. Finansman bonolarını – olsa olsa – bir "tahvil türevi" olarak kabul etmek mümkündür. Finansman bonoları, hukuki niteliği itibariyle kendine has özellikleri bulunan borç senetleridir; zira, diğer kıymetli evrak tiplerinden hiç birine tam olarak uygunluk bu senetlerde tesbit edilememektedir. Son olarak, finansman bonolarını, bu özelliklerini dikkate alarak şu şekilde tanımlamak mümkündür: Finansman bonoları, anonim ortaklıkların kısa vadeli finansman ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kurul izni ile ihraç ettikleri, tahvillere benzemekle beraber kendine has özellikleri bulunan, nama, emre ve hamiline düzenlenebilen menkul kıymet ve kıymetli evrak niteliğindeki borç senetleridir.

KAYNAKLAR

Genel Eserler

Aytaç, Zühtü; Sermaye Piyasası Hukuku ve Hisse Senetleri, Ank. 1988.

Bozer, Ali; Bankacılar İçin Kıymetli Evrak Hukuku Bilgisi, 11. bası, Ank. 1989.

- Domaniç, Hayri;** Kıymetli Evrak Hukuku, 2. bası, Ank. 1975.
- Gürbüz, Hulusi;** Yargıtay Uygulaması Işığında Ticari Senetlerin İptali Davaları ve Ticari Senetlere Özgü Sorunlar, 2. bası, Ank. 1986.
- Kalpsüz, Turgut;** Kıymetli Evrak-Kambiyo Senetleri Ders Notları, teksir, Ank. 1975.
- Karayalçın, Yaşar;** Ticaret Hukuku C. III Ticari Senetler, 4. bası Ank. 1970.
- Karlı, Muharrem;** Sermaye Piyasası, Borsa ve Menkul Kıymetler 2. bası, İst. 1989.
- Kınacıoğlu, Naci;** Kıymetli Evrak Hukuku, 3. bası, Ank. 1987.
- Öztaş, Fırat;** Kıymetli Evrak Hukuku, Ank. 1976.
- Poroy, Reha;** Kıymetli Evrak Hukuku, 11. bası, İst. 1989.
- Poroy, R./Tekinalp, Ü./ Çamoğlu, E.;** Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku Ders Kitabı, 4. bası, İst. 1988.
- Tekil, Fehiman;** Kıymetli Evrak Hukuku, İst. 1980.
- Tekinalp, Ünal;** Sermaye Piyasası Hukukunun Esasları, İst. 1982.
- Tekinalp, Ü. / Çamoğlu, E.;** Açıklamalı, Notlu ve Karşılaştırmalı TTK, Ser PK ve Kooperatif Kanunu, 6. bası, İst. 1989.
- Tuna, Ergun;** Ticaret Hukuku C. III Kıymetli Evrak, İst. 1987.
- Ünal O. Kürşat;** Menkul Kıymetler, Ank. 1988.

Makaleler:

- Akgüç, Öztin;** Finansman Bonosu, Muhasebe Enstitüsü Der. Yıl: 13 S. 47-48, Mayıs 1987.
- Aytaç, Zühtü;** Finansman Bonoları, Y. Karayalçın'a 65. Yaş Armağanı, Ank. 1988.
- Aytaç, Zühtü;** Banka Bonoları ve Banka Garantili Bonolar, Batider, C. XIV, S. 3, Haziran 1988.
- Domaniç, Hayri;** Tahvil Senetleri, Batider, C. VII, S. 3, Aralık 1973.
- Kaya, Arslan;** Finansman Bonosu, İktisat ve Maliye Der. C. 35, S. 1, Nisan 1988.
- Sönmez İ. Hakkı;** Finansman Bonosu, Para ve Sermaye Piyasası Der. Yıl: 9, S. 97, Mart 1987.
- Şengül, Selami;** Finansman Bonolarının ABD'deki Uygulama ve Gelişimi, Vergi Dünyası, S. 69, Mayıs 1987.
- Talu, Hülya;** Finansman Bonoları, Muhasebe Enstitüsü Der. Yıl: 13, S. 47-48, Mayıs 1987.

AVRUPA TOPLULUKLARINA TAM ÜYELİĞİMİZ HALİNDE EGEMENLİK YETKİLERİNİN DEVİRİ SORUNU

Mehmet GENÇ*

ÖZET

Avrupa Toplulukları ekonomik alanda olduğu gibi, hukuk alanında da köklü olarak nitelenebilecek yapısal değişikliklere neden olmuştur. Topluluk organları özerk olarak norm yapma yetkisine sahiptirler ve bu normlar, primer topluluk normlarıyla birlikte üye devlet hukuk sistemlerinde ayrı bir hukuk sistemi oluşturmakla kalmayıp, üye devlet hukuk sistemlerinde, sonuçta ortaya çıkarmaktadırlar.

Kurucu antlaşmalarının doğrudan uygulanan normlarının yanısıra topluluk organlarının yaptığı bütün muhataplara veya bir muhataba yöneltilen normatif düzenlemeler dolayısıyla kararlar aynı konuyu farklı düzenleyen ulusal normu geçersiz de kılabilmektedir.

Bu durum ise kaçınılmaz olarak AT Hukuku-üye devlet ulusal hukuku olası çatışmasında sistematik olarak üstünlüğün AT Hukukuna verilmesini zorunlu kılar. Bu sorun önemli bir anayasa hukuku sorunudur. AT Hukukunun düzenleyici ve dinamik karakteri üye devletlerin yetki devri veya kısıtlamasıyla oluşmuştur. Bu durum ise üye devletin ulusal hukukunda köklü yapısal değişiklikle mümkün olmuştur. Tam üyeliğimiz halinde ulusal hukukumuzu AT Hukukuna uyumlaştırma ve onun gereklerini yerine getirme zorunluluğu nedeniyle önemli bazı anayasal sorunların gündeme gelmesi kaçınılmazdır. Benzer sorunlara AT'ye üye devletlerde geçmişte sahip olmuşlardır.

ZUSAMMENFASSUNG

Wie im wirtschaftlichen Bereich haben die EG auch zu tiefgreifenden Strukturaenderungen auf dem Rechtsgebiet geführt. Die Gemeinschaftsorgane sind auto-

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

nom in der Rechtssetzung, die nicht nur mit der des primaeren Gemeinschaftsrecht eine neue und sich von den Rechtsordnungen der Mitgliedstaaten unterscheidende Rechtsordnung bildet, sondern auch in der Rechtsordnung der Mitgliedstaaten positive Auswirkungen haben.

Neben den unmittelbar auswirkenden Normen der EG-Vertraege schaffen die Gemeinschaftsorgane zum Teil einheitliches zum Teil an einem subjekt gerichteten Recht, das dieselbe Wirkung in allen Mitgliedstaaten, bzw, im Mitgliedstaat hat und zuvor unterschiedlich von den nationalen Rechten geregelten Materien regelt Diese Tatbestand wird unvermeidlich zum Kollisionsrecht den Vorgang vor den nationalen Rechtsordnungen zu sichern, was nun weitgehend einege verfassungsrechtliche Probleme ausböst. Im Falle des Mitgliedschafts wird die Türkei auch, um ihre Verfassung mit den Gemeinschaftsvertraegen in Einklang zu bringen und dadurch den Bedürfnissen des Gemeinschaftsrechts Rechnung zu tragen, mit verfassungsrechtlichen Problemen konfrontiert, wie im 50'er Jahren die EG-Staaten.

GİRİŞ

Türkiye, 31 Ağustos 1959 tarihinde üyelik başvurusunda bulunduğu AET ile bir ortaklık antlaşması imzalamıştır. Ankara Antlaşması olarak adlandırılan bu antlaşmayı tamamlayan, protokol olarak imzalanmış çeşitli ekler de vardır. Bu protokollerin en önemlisi şüphesiz 1972 yılında imzalanan ve 1973'de yürürlüğe giren katma protokollerdir. Bu protokollerin önemi, taraflara, ortaklık antlaşmasının amaçlarına uygun bir şekilde Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlayacak hak ve yükümlülükleri zaman ve şekil itibarıyla düzenlemesidir.

14 Nisan 1987 yılında AT'na tam üyelik başvurumuz Aralık 1989 Komisyon raporu ve Ocak 1990 Konsey görüşü ile siyasi nitelikte olumsuz karşılanırken, Türkiye-AT ilişkilerinin geleceği henüz hukuki olarak sonuçlanmamış olmanın ötesinde, bir takım belirsizlikler içermektedir.

Komisyon raporu, AT açısından Türkiye'nin tam üyelik talebine yönelik belirsizlikleri ve uluslararası sistemdeki bir takım gelişmelerin etkisini yansıtması dışında, özellikle Türkiye'nin bu aşamada AT'na uyumlaştırılmasının zorluklarını simgelemektedir.

AT salt ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel bir olgu değil aynı zamanda hukuki bir olgudur. AT Hukuku bir bütün olarak düşünülecek olursa, bunun öğeleri, asli kaynak olarak niteleyeceğimiz her üç kurucu antlaşması öbür taraftan ise kaynağını kurucu antlaşmalarda bulan usulüne uygun olarak yapıp, yürürlüğe sokulan sekonder normlardır. AT kurucu antlaşmaları, yapıları ve yürürlüğe sokuluşları itibarıyla hernekadar Devletler Hukuku karakterli gözükseler de, süjeleri, etki alanları ve yetkili kıldığı organlar aracılığıyla antlaşmalarda belirtilen konularda sekonder norm yapmaya ve bu şekilde yapılan normların kısmen doğrudan uygulanabilirlik niteliğini göstermesi itibarıyla da Devletler Huku-

ku karakterini çok zorlamaktadır. Ayrıca bu hukuk sisteminin, üye devletlerin mevzuatlarının AT Hukuku sistemine uyumlaştırılmasını zorunlu kılması, ulusal yasama, yürütme ve yargı düzenlemeleri açısından yetki devrini veya yetki kısıtlamasını gündeme getirmektedir. Hele bir de ATAD'nın zorunlu olan yargı yetkisi düşünülecek olursa, sorunun boyutu daha da belirginleşmektedir.

Ankara Antlaşmasının 2, 3, 4 ve 5. maddeleri birlikte düşünülecek olursa ki, 2. maddenin 2. paragrafı bunu zorunlu kılmaktadır, antlaşma Türkiye'nin AET'na tam üyeliğe yönelik hazırlığını normatif kaynağını oluşturmaktadır. Türkiye-AET arasındaki ilişkilerin 1972 protokolüyle AT'nın diğer iki topluluğunu da kapsayacak şekilde genişletilmiş olması nedeniyle, tam üyeliğe hazırlık konusunun da doğal olarak AT'yi bütün olarak kapsayacağı, dolayısıyla tarafların bu doğrultudaki iradeleri nedeniyle, hak ve yükümlülüklerin kapsamında AET yerine AT bazında değerlendirilmesi zorunluluğunu vurgulamak gerekmektedir. Şüphesiz Türkiye açısından AT'na tam üyelik hazırlığı Türk Hukuk Sistemi açısından da bir zorunluluktur. Yukarıda adı geçen Komisyon raporunda Türkiye-AT Hukuku veya Türkiye-AT üye devletlerinin hukuk sistemleri arasındaki farklılıklara açık olarak değinilmemiştir olsa, yürürlükteki anayasamız açısından olası tam üyeliğimiz halinde anayasal bazda çıkabilecek bir takım sorunlara değinmek veya göndermede bulunmak bu çalışmada güdülen amaçtır.

II. 1982 ANAYASASI VE ULUSLARARASI HUKUK İLİŞKİSİ

1982 Anayasası, Türk hukuk sistemiyle uluslararası hukuk sistemi arasındaki ilişkiyi hiyerarşik olarak düzenlememektedir. Ancak 1982 Anayasamızın çeşitli hükümleri uluslararası hukuka göndermede bulunmaktadır. Bazı araştırmacılarımız 1982 Anayasasının 15, 16, 42 ve 92. maddeleriyle belirli konu ve durumlarda, uluslararası hukuk kurallarının Türk hukuk sisteminde ikame edilebilirliğini veya doğrudan hüküm doğrularliliğini ileri sürmektedirler¹.

Ancak 1982 Anayasasının 90. maddesi, T.C. Devletin uluslararası antlaşmalara taraf olmasının koşul ve usullerini belirlemekle kalmayıp son paragrafı ile "usulüne göre yürürlüğe konulmuş" uluslararası antlaşmalar kanun hükmündedir kuralını öngörmektedir. 244 ve 1173 sayılı yasalarla da antlaşmaların ulusal hukukumuz açısından yapılış ve yürürlüğe giriş usulleri belirtilmektedir. Gerek anayasamızın ilgili maddesi, gerekse bu temel normun uygulanış usulünü belirleyen yasalar, usulüne uygun bir biçimde yürürlüğe konulmayan antlaşmaların Türk hukuk sisteminde sonuç doğurmayacağını dolayısıyla Türkiye'yi bağlamayacağını açık veya üstü örtülü olarak düzenlenmektedir. Usulsüzlük sadece yetki

1 Arsava (1985: 22).

aşması sonucu yapılan antlaşmaların değil aynı zamanda onaylanmayan veya sa-
kat onaylanan antlaşmalarında hukuk sistemimiz açısından geçerli olamayacağını
öngörmektedir. Başka bir ifadeyle yürürlükteki anayasamıza göre sadece usu-
lüne uygun olarak yapılan ve yürürlüğe konulan antlaşmalar devleti bağlamakta
ve ulusal hukuk sistemimizde uygulanabilirlik gücüne sahip olmaktadır. Hukuk
sistemimiz açısından üçüncü kişi durumunda olduğumuz antlaşmaların ise kural
dışıklar dışında Türk hukuk sistemimizde sonuç doğurması söylenemez.

Anayasamız açısından taraf olduğumuz Devletler Hukuku işlemlerinin
veya taraf olduğumuz Devletler Hukuku işlemlerinden kaynağını alan sonradan
yapılan Devletler Hukuku normlarının Anayasamızın 90. maddesinin 2. parç. ve
244 sayılı yasanın 2. parç.ında öngörülen ve "basit usülle" taraf olabildiğimiz ge-
rek uygulama antlaşmaları ve gerekse bir yasanın verdiği yetkiye dayanılarak ya-
pılan iktisadi, ticari, teknik veya idari antlaşmalardan Türk kanunlarına
değişiklik getirmeyenler, devlet maliyesi bakımından bir yüklenmeyi gerektir-
meyenler veya kişi hallerine, Türklerin yabancı ülkelerdeki mülkiyet haklarına
dokunmayan v.b. şartlara uyan antlaşmalar dışında Devletler Hukuku işleme-
rine taraf olmamız Anayasamız açısından bir uygun bulma yasasını zorunlu kı-
lmaktadır. Bu ise klasik anlamda ulusal hukuk devletler hukuku ilişkisi düzenle-
mesinde devlet iradesini belirleme yöntemi olarak ulusal bir "aracı tasarruftur".
Bu nedenle uluslararası hukukun Türk hukuk sisteminde sonuç doğurması, her-
nekadar Anayasada ve ilgili yasada belirtilen durumlarla kısmen "gönderme" ni-
telğinde bir sonuç ortaya çıkarıyor intibası uyandırıyor da, yargısal kararlarda-
ki olası göndermeler dışında, Uluslararası Hukuk normlarının Türk hukuk siste-
minde sonuç ortaya çıkarması ancak klasik anlamda "aktarma" ile mümkün ola-
bilir deek kaçınılmaz gözükmektedir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi Topluluk kurucu antlaşmaları şekil iti-
barıyla Devletler Hukuku özellikleri arz etmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra ant-
laşmaların yürürlüğe girmesinden sonra veya normatif düzenlemelerin öngör-
düğü sürelerin sona ermesi sonrası bu antlaşmaların kısmen üye devlet ulusal hu-
kuk sistemlerinde doğrudan uygulanabilirlik kabiliyetine kavuşması, gerçek
kişileri süje olarak alabilmesi veya ulusal hukuk mevzuatların düzenlediği konu-
lara farklı düzenlemeler getirebilmesi, anayasa hukukumuz açısından veya başka
bir ifadeyle anayasamızın öngördüğü yasama işlevselliği açısından sorunun bir
boyutunu oluşturmakta, öbür taraftan kurucu antlaşmalarında "derhal uygulan-
abilir" karakterindeki normlardan kaynağını alan ve kurucu antlaşmaların yetkili
kıldığı AT organlarının usulüne uygun olarak kullandıkları tasarruflarla ihdas
edilen ve yürürlüğe sokulan sekonder AT normlarının kısmen üye devlet ulusal
hukuk sisteminde sonuç ortaya çıkarması, dolayısıyla üye devletlerin bu konular-
da aksi tasarruflardan kaçınma mükellefiyetinin olması veya daha önceden yap-
tıkları normatif düzenlemeleri verilen sürelerde bu nitelikteki AT primer veya

sekunder normlarına uyumlaştırma yükümlülüklerinin olması sorunun başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Anayasamız açısından sorunun diğer boyutu ise şüphesiz AT kurucu antlaşmalarının uygulanmasının denetlenmesinde veya açık/örtülü olarak kaynağını AT kurucu antlaşmalarından alan, yetkili organlarca yapılan normatif düzenlemelerin yapılış, uygulanış dolayısıyla bütün olarak AT hukuku ile ilgili ortaya çıkabilen her türlü ihtilafta ATAD'ın yargı yetkisi, kararlarının kesinliği ve ATAD'ın gerekçeli kararlarının zaman zaman sekonder norm niteliği arzêdebilmesidir.

Topluluk Hukuku son derece dinamik bir yapıya sahiptir. Zira amaçlanan bütünleşmenin doğasına ve gelişmelerine uygun normatif düzenlemelerin primer normlar dışında belirtilen gerekli hallerde sekonder nitelikte yapılması veya yapılabilmesi AT Hukukunun Devletler Hukuku karakterinden de öte anayasa hukuku özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Şüphesiz bu özellikler AKÇT kurucu antlaşması itibarıyla süreli, AET ve AAET kurucu antlaşmaları itibarıyla süresiz ve kesin devredilen üye devlet yetkileriyle açıklanmalıdır. Bu yetkilerin devredilmesi sonrası kısmen yine üye devletlerce kullanılması, AT adına yapılması nedeniyle sadece kullanma yetkisidir. Dolayısıyla üye devletlerin bunun özünü değiştirme yetkisi yoktur. Kaldığı kesin devredilen yetkiler dışında, devredilen yetkilerin sonucu olarak devletlerin bir takım tasarrufları kullanmaktan kaçınma yükümlülükleri de ortaya çıkabilmektedir.

Ana hatlarını kısaca belirlemeye çalıştığımız AT Hukukunun bu kısmi özellikleri, AT mevzuatını klasik Devletler Hukukundan farklılaştıran ve bu haliyle de orjinal kılan niteliğidir. Bu özelliği örgütsel bazda da tespit etmek mümkündür. Devletler Hukuku - ulusal hukuk ilişkisi ile ilgili yapılabilen düalistik - monizm tartışması veya "gönderme-aktarma" olgusu, AT Hukuku-üye devlet ulusal hukuk ilişkisinde farklı çağırışmalar yaptırabilmektedir. AT Hukuku-üye devlet hukuk sistemi ilişkisinde Kelsenist zihniyette normlar hiyerarşisi yöntemi, üye devletlerin çalışan ulusal mevzuatlarını AT Hukukuna öngörülen sürelerde uydurma yükümlülüğü nedeniyle işlevsel gözükmektedir. Genel anlamda bunun yöntemlerinden biri aktarmadır. Zira bir hukuk sisteminin herhangi bir normunun, başka bir hukuk sistemine aktarılması işlemi, aktarılan normun ruhuna sadık kalınsa bile içeriğinde bir takım değişiklikler olmakta, süjeleri ve etki alanı değişmekte, dolayısıyla yeni bir norm özelliğine kavuşmaktadır. Ayrıca AT Hukukunun süpranational karakteri ise, kısmen kurucu antlaşma hükümlerinin, kısmen türeme normlarının üye devletlerin herhangi bir aracı tasarrufuna ihtiyaç kalmaksızın, dolayısıyla üye devlet ulusal hukuk sisteminde aktarma işlemine gerek bırakılmayacak biçimde, üye devlet ulusal hukuklarında doğrudan sonuç ortaya çıkarabilmektedir.

Uyumlaştırma üye devletlerin bir zorunluluğudur. Örneğin, AET kurucu antlaşmasının doğasına uygun olarak üye devletler bir taraftan ulusal mevzuatla-

rını birbirine yaklaştırmak, diğer taraftan antlaşmadan ya da Topluluk kurumlarının işlemlerinden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesini sağlayacak her türlü genel veya özel önlemi almak zorundadırlar.

AT'na ye aday Türkiye'nin ortaklık antlaşmasında öngörülen ekonomik, sosyal ve kültürel yapısının AT standartlarına hazırlanması ve uydurulması koşulu, ortaklık antlaşmasına bağıntılı taraflara karşılıklı yükümlülük getirirken, bu uyulaştırma çabalarının zorunluluğunun doğal sonucu olarak Türkiye'nin 1963 sonrası üstü örtülü de olsa ortaya çıkan tek taraflı yükümlülüğü, bizce ulusal mevzuatlarımızın başta anayasa olmak üzere AT Hukukuna uyulaştırılmasının sağlanmasıdır.

III. ANAYASAL GELENEĞİMİZDE ULUSAL EGEMENLİK VE AT HUKUKU

1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarımızda, anayasa geleneğimizde, ulusal devlet anlayışında egemenliğin bölünmezliği prensibinin yönlendirici olduğu dikkat çekicidir.

Yürürlükteki Anayasamızın 6. maddesi "Egemenlik kayıtsız şartsız millettir."

Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle kullanır.

Egemenliğin kullanılması, hiçbir surette hiçbir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz." şeklinde dir. 6. maddenin ilk paragrafı egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu hükmüyle, ulusal siyasal birliğin sağlanması ve devamında, ulusal egemenliğin temel amaç olması, dolayısıyla aynı maddenin 2 ve 3. paragraflarında egemenliğin bütünlüğü, bölünmezliği ve kaynağını anayasadan alan kullanım şekli belirlenmektedir.

Kesin olan millet egemenliğinin kullanımıyla ilgili yetkili organlar ise, genel anlamda 1982 Anayasasının 7, 8 ve 9. maddelerinde belirlenmiştir. "Yasama yetkisi Türk Milleti adına Türkiye Büyük Millet Meclisindedir. Bu yetki devredilemez." düzenlemesiyle 7. madde de yasama yetkisinin T.B.M.M.'nde olduğunu hükme bağlamaktadır. 7. maddede redaksiyon hatası olduğunu söylemek olasıdır. şöyle ki; 6. madde millet egemenliğinin kesinliğine ve bunun "anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organları eliye kullanır." hükmü, sonuç itibariyle, 7. maddede öngörülen yasama yetkisinin T.B.M.M.'ne ait olduğunu vurgulamak olasıdır. Zira anayasayı kabul etmekle sadece T.B.M.M.'ni meşrulaştıran millet değil, aynı zamanda kendi adına süreli olarak seçtiği temsilcileri aracılığıyla T.B.M.M. yetkilerinin kullanılmasını belirleyen de millettir. Bu vesileyle 7. maddenin 2.

cümlesi ile getirilen "bu yetki devredilemez" hükmü yasama yetkisinin kullanılmasını kapsadığı gibi özü itibarıyla 6. maddenin öngördüğü millet egemenliği düzenlemesinin de değiştirilemeyeceğini öngörmektedir.

"Kayıtsız şartsız" millete ait olan egemenliğin yürütülmesiyle ilgili görevlendirme ve yetkilendirme 1982 Anayasasının 8. maddesi ile düzenlenmiştir. Bu görev ve yetki, "Anayasaya ve kanunlara uygun olarak" kullanılması şartıyla Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kuruluna aittir.

Egemenliğin üçüncü ögesi yargı fonksiyonudur. Anayasamızın 9. maddesi yargı yetkisinin "Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılacağını" hükümleştirmektedir. Yukarıda belirtilen son iki yetki de, yasama yetkisi gibi devredilemez.

Yürürlükteki Anayasamızın bu kurucu hükümleri, 11. Md.'ye göre diğer hükümler gibi, millet egemenliğinin kullanılması görevini ve yetkisini verdiği organları olduğu gibi, idari makamları diğer kuruluşları ve kişileri" de bağlayan temel kurallardır.

Kısaca Anayasamız, millet egemenliğine dayalı olarak kullanılan yasama, yürütme ve yargı yetkisinin kesin olarak hangi organlarca kullanılacağını, hükümleştirmekte ve anayasanın belirlediği kuraldışılıklar dışında (yasama yetkisi devri gibi) bu yetkilerin devredilemeyeceği ilke ve kuralını getirmektedir.

AT Hukuku, üye devlet ulusal hukuklarına entegrasyon alanlarında yasama yetkisi devri yükümlülüğü, işbirliği edilen alanlarda ise kısmen kaçınma mükellesiyeti getirmektedir. Belirli konularda ise AT hukuku üye devlet ulusal hukuku birbirini tamamlama özelliği göstermektedir. Yasama yetkisi açısından ortaya çıkan bu durum sonuç itibarıyla yürütme ve yargı yetkisinin kullanılması açısından da geçerlidir².

Üye devletlerin AT Hukukunca ortaya çıkan yükümlükleri kesindir. Üye devletlerin ulusal organlarının tasarruflarından kaynaklanan çatışma durumlarında veya yükümlülüklerin ihlalinde ulusal organların değil devletin sorumluluğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin, AET kurucu antlaşmasının 5. mad.'sinden kaynaklanan üye devletlerin yükümlülükleriyle ilgili ATAD'nın çeşitli kararları vardır. Göndermede bulunabileceğimiz bir karar; üye devletlerin kurucu antlaşmalarından ya da Topluluk organlarının işlemlerinden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesine yönelik anayasalarının öngördüğü yöntemlerle ve anayasal yetkili organları eliyle gerekli normatif düzenlemeleri yapma zorunluluğu görüşünü benimseyen karardır. Bu kararda önemli nokta herhangi bir gecikmenin, ulusal hukuk sistemi açısından olabilecek bir usulsüzlüğün veya yetkili ulusal organın işlemlerinden doğabilecek bir hatanın üye devletin sorumluluğunu ortadan kal-

2 Arsava (1985: 438).

dırmayacağı görüşüdür³.

Genel olarak Devletler Hukukunda yasama işlevselliği normatif düzenlemeye katılan devlet dolayısıyla devletin yetkili organlarınca yapılmaktadır. Devletler Hukukunda normatif düzenleme yapılırken yasama yetkisi kullanan devlet yaptığı normun hem muhatabı hem de yürütücüsü durumundadır. Dolayısıyla yasama ve yürütme yetkisi aynı görevli ve yetkili eliyle kullanılmaktadır. AT Hukukunda ise bu durum kısmen farklılaşmaktadır. Kurucu antlaşmalar yapılırken benzer işlevsellik gösteren üye devlet, normun öngörülen yöntemlerle yürürlüğe girmesinden sonra veya bu tip bir normdan kaynağını alan ve primer normların yetkili kıldığı organlarca yapıp yürürlüğe sokulan, sekonder normların yapılmasında olduğu gibi normların yürütülmesinde de sadece muhatap olabilmektedir.

AT Hukuku ve üye devlet ulusal hukuk ilişkisi hiyerarşik bir yapıda düşünülecek olursa, hernekadar yukarıda AT Hukukunun özelliklerine kısmi olarak değinmiş olsak, üstünlüğün AT Hukukunda olduğunu varsaymak kaçınılmaz gözükmektedir.

Yürürlükteki anayasamız açısından, kesin olan millet egemenliğinin dış ilişkilerde kullanılması yetkisi ve yöntemi 90. madde de düzenlenmektedir. Yukarıda değinildiği gibi bu hükmün uygulama usullerini 244 ve 1173 sayılı yasalar belirlemektedir. Bu anayasal ve yasal düzenlemelerin, tam üyeliğimiz halinde AT Hukukunun ulusal hukukumuzla ilişkisinde bir takım sorunlara neden olabileceğinden revize edilmesi gerekmektedir. Hernekadar 90. maddenin son hükmü usulüne uygun olarak yapıp yürürlüğe sokulan Devletler Hukuku işlemlerinin Türk Hukuk sistemi hiyerarşisinde yasalarla eşit konumda olduğunu kabul etse de dolayısıyla her iki durumda AT Hukukunun en azından derhal uygulanabilir nitelikteki primer veya sekonder normlarının Türk hukuk sistemine AT Hukukunun öngördüğü usullerle girmesine engel olacaktır. 90. madde doğasına uygun olarak ulusal hukukun en azından anayasa bazında uluslararası hukuka üstünlüğünü öngörmektedir.

Anayasamızın 8. maddesi, yürütme yetkilendirmesi ve görevlendirmesi yapmaktadır. Dolayısıyla yürütme yetki ve görevi anayasamıza ve kanunlarımıza uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir. Bu normatif düzenleme Türkiye'de yürütme yetkisinin anayasanın ve kanunların çizdiği çerçevede ve belirlediği konularda kullanılır. Bu nedenle AT Hukukunun Türk hukuk sistemine uygulanması bir takım sorunlar ortaya çıkaracaktır. Zira topluluk hukukunun üye devletler tarafından uygulanmasında esas alınan normların ilgili topluluk hukuku düzenlemesi olması nedeniyle, topluluk hukuku normlarının anayasanın 8. maddesi çerçevesinde yürütme organı tarafından tasarruflarına esas alınması pek olası gözükmemektedir. Bu nedenle AT Hukukunun öngördüğü "görev ikilemi" sonucu

3 RsprGH, XVII (1971), 1 107 (1) 116, Rdn. 3/4.

olarak topluluk hukukunun üye devlet hukuk sisteminde sonuç olarak ortaya çıkarılma koşulu üye devletlerce sağlanmak durumundadır. Bu ise tam üyeliğimiz halinde gerekli düzenlemelerin yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Ayrıca önemli bir sorun, topluluğun süpranasional karakterini en fazla yansıtan organlardan biri olan Komisyonun, klasik bir yürütme organı yetki ve görevleriyle donatılmış olmasıdır. Komisyon'un yetki ve görev kapsamı her üç kurucu antlaşmasında farklı düzenlemeler içersede, Komisyon, örneğin genel olarak, antlaşmaların uygulanmasını, uygulamaların denetlenmesini ve geniş boyutlarda; gümrük birliği, serbest rekabet, ulaşım, sosyal konutlar, fonların yönetimi, ekonomi politikalarının yakınlaştırılması vb. gibi konularda yürütme yetki ve görevine sahiptir. Bu yetki ve görev kapsamı üye devlet ulusal hukuklarında, ulusal yürütme organı -AT yürütme organı yetki çatışması sorununu çözmek amacıyla revizyonu kaçınılmaz kılar.

Bilindiği gibi anayasa düzenimizde yargı yetkisinin kullanılması bağımsız mahkemelere verilmektedir (1982 Anayasası m. 9). Anayasamızın 37. maddesine göre ulusal yargı organlarının yargı yetkisi kesindir ve "bir kimseye kanunen tabi olduğu mahkemeden başka bir merci önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz" (m. 37).

ATAD, AKÇT kurucu antlaşmasının 31, AET kurucu antlaşmasının 164. ve AAET'nin 136. maddeleri ve 1. Füsyon antlaşmasının 3. ve 4. maddeleri uyarınca topluluk antlaşmalarının uygulanmasında ve yorumlanmasında yargısal yetkiye ve göreve sahiptir. Başka bir ifadeyle, AT Hukuku ile ilgili zorunlu yargı yetkisi olan bir yargı organı olarak ATAD, yetkili olduğu konularda ihtilaf, zorlama tespiti davalarında, iptal davalarında, bekletici meselelerde, tam yargı davalarında ve idare hukuku ihtilaflarında yargısal yetki ve göreve sahip olduğu gibi, danışma görüşü verme yetki ve görevine de sahiptir. ATAD, yargı organı olarak; AT'ye üye devletlerarası ihtilaflarda, AT ile üye devletlerarası ihtilaflarda, AT organları arası ihtilaflarda, gerçek/tüzel kişi-üye devlet ihtilaflarında, gerçek kişi ve topluluklararası ihtilaflarda tam yetkili ve görevlidir.

Ancak ATAD, üye devlet ulusal hukuklarını yorumlama, uygulama veya geçersiz kılma yetkisine sahip değildir. Böyle olmasına rağmen ATAD kararları üye devlet ulusal organları açısından bağlayıcıdır. Bu durum, ulusal nihai yargı organları ile mukayesede, ATAD'a bir üst derece mahkeme statüsünü de vermektedir. ATAD kararlarının bağlayıcı olması ve içtihatlarının duruma göre AT Hukuku içerisinde boşluk doldurucu nitelik kazanması ve ulusal mahkemelerin ATAD içtihatlarına göre anayasa mahkemelerine veya anayasa mahkemesi yetkisine sahip üst yargı organlarına başvurmaksızın topluluk hukukuna aykırı olan ulusal normu uygulamama yükümlülüğü, sonuç itibarıyla ATAD'nin yargı yetkisinin olduğu alanlarda, ulusal mevzuat açısından aynı konuda yetkili olan ulusal yargı organının hiyerarşik olarak üstünde bir konuma getirmektedir. Bu durumu

bir cümleyle özetleyecek olursak, konu itibarıyla topluluk hukukunun "hukuk sistemleri hiyerarşisinde" veya "normlar hiyerarşisinde" ulusal hukuka nazaran önceliğinin olduğudur.

Ulusal yargı organlarının, topluluk hukukuna aykırı ulusal normları yetkili ulusal üst yargı organlarına uygunluk veya iptal yetkisine sunmaksızın ulusal normları uygulamama yükümlülükleri, anayasa geleneğimize uymamaktadır. Yürürlükteki anayasamızın 148. maddesi kanunların anayasaya uygunluğu denetimi yetkisini Anayasa Mahkemesine vermektedir. Yukarıda göndermede bulunduğumuz gibi Anayasamızın 11. maddesine göre anayasa hükümleri "yasama, yürütme ve yargı organlarının, idare makamlarının ve diğer kuruluş ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarıdır". Yine anayasamızın 138. maddesi "anayasaya, kanun ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm vermekle yükümlü mahkemelere hiç bir organ, makam, merci ve ya kişi emir ve talimat veremez, tavsiye ve telkinde bulunamaz". Kısaca salt bu durum, AET antlaşmasının 177. maddesi ile birlikte düşünülecek olursa, ulusal yargı organları nezdinde topluluk hukukunun yorumlanması veya topluluk organları işlemlerinin uygunluğu ile ilgili ileri sürülebilecek bir uyumsuzlukta, özellikle üst ulusal yargı organlarının konu ile ilgili ATAD yargı yetkisine başvurma zorunluluğuyla bağdaştırmak olası değildir. Kaldığı ATAD kararlarına istinaden ulusal kanunların uygulama dışı bırakılması da, anayasamızın öngördüğü sistemle bağdaştırılmaz.

Anayasamızın yasama, yürütme, yargı yetki ve göreviyle ilgili bu hükümlerinin dışında, genel olarak anayasa yapısı içerisinde uyrukluktan kaynaklanan Türk vatandaşlarına yönelik ayrıcalıkların AET ve AKÇT prensipleri çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Aynı doğrultuda 16. maddede yer alan yabancı mefhumunun, Türkiye'nin topluluğa tam üyeliği halinde revize edilerek topluluk hukukuna uydurulması gerekmektedir. Örneğin konu itibarıyla entegrasyon alanı ile ilgili AT normatif düzenlemelerinin kaynaklarından biri belki de en önemlisi AET Antlaşmasının 2. maddesiyle getirilen bu konuda AT'nı yetkili ve görevli kılan ortak pazarın oluşturulması ve aşamalı olarak üye devletlerin ekonomi politikalarının birbirine yaklaştırılması düzenlemesinin, anayasamızın 167. maddesiyle "piyasaların denetlenmesi ve dış ticaretin düzenlenmesiyle ilgili yetki ve görevlendirme ile çelişmesidir.

AET Antlaşmasının 2. maddesinin üye devletlere getirdiği yükümlülükler benzer yükümlülüğü Türkiye'de Ankara Antlaşmasının 4. maddesinin 3. paragrafıyla üstlenmiş durumdadır. Yani Türkiye, ekonomi politikasının topluluğun amaçları ile çatışmayacak ve diğer üye devlet ekonomi politikalarıyla uyumu mümkün kılacak bir şekilde planlama yapma yükümlüne girmiştir. Bu durum veya tam üyelik halimiz, anayasamızın 166. ve 167. maddesiyle getirilen düzenlemeleri revize etmeyi zorunlu kılmaktadır. Aynı doğrultuda anayasamızın 173. maddesiyle düzenlenen "esnaf ve sanatkarların korunması ve desteklenmesi" AT

Hukuku açısından haksız rekabet unsuru durumunu ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla bu hükmünde revize edilmesi kaçınılmazdır. Ayrıca AET kurucu antlaşmasınının 93/3, 101 ve 102. maddeleri gereği, Komisyonu'nun üye devletler mevzuatlarınının yakınlaştırılmasını denetleme hakkı vardır. Komisyon'un bu görevini yerine getirmesini mümkün kılacak ulusal düzenlemelerin yapılması gerekecektir.

Entegrasyon ile ilgili toplulukların tam yetkili olduğu alanlarda da AT normatif düzenlemelerinin ulusal hukukumuzun ilgili hükümleri yerine ikame edilmesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması da gerekecektir. AT düzenlemelerine aykırı anayasa hükümleri geçersiz olacaktır.

AT Hukuku ile üye devlet ulusal hukukununun işbirliğini zorunlu kılan hal-lerde de ki, bu alanlarda üye devletlerin işbirliğini sağlayacak şekilde ulusal hukuklarında gerekli düzenlemeleri yapma yükümlülüğü nedeniyle tam üyeliğimiz halinde anayasamızda bir takım hükümsel değişiklikler yapma kaçınılmaz olacaktır. Örneğin konu itibarıyla anayasamızın 23. maddesinin Türk vatandaşlarına elementer bir hak olarak verdiği yerleşme ve seyahat hürriyeti, 48. maddenin hükümleştirdiği çalışma ve sözleşme hürriyeti, 49. maddenin hükümleştirdiği çalışma hakkı, 50. madde ile düzenlenen çalışma şartları ve dinlenme hakkı, 55. maddede düzenlenen ücrette adaletin sağlanması, 56. madde ile düzenlenen sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması konuları, 60. madde ile düzenlenen sosyal güvenlik hakkınının diğer topluluk üye devlet vatandaşlarını da kapsıyacak şekilde düzenlenmesi gerekecektir.

IV. SONUÇ

AT Hukukunun orjinalliği, üye devletlerin egemenlik yetkilerini konu itibarıyla kısmen geçirmekten, kısmende egemenlik yetkilerini kullanmaktan kaçınma mükellefiyetleriyle açıklanabilir. İlk durum AT Hukukunun özerkliğini de simgelemektedir.

AT Hukukunun bir takım konularda toplulukları kesin yetkilendirmiş ve görevlendirmiş olması nedeniyle, AT Hukuku ile ulusal hukuk ilişkisinde çatışmaların kaçınılmaz olması söz konusudur. AT Hukukunun orjinalliği kısmen anayasa karakterine sahip olması ve bu nedenle de hukuk sistemleri hiyerarşisinde üstünlüğün AT Hukuku lehine muhatap ulusal devletlerce çözülmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmasıdır. Topluluk hukukunun önceliğinin gerçekleştirilmesi üye devletlerin anayasa düzenlemelerine göre başlangıçta çeşitli tartışmalara yol açmış ve bu sorun her üye devlet bazında gerekli düzenlemelerin yapılmasıyla veya topluluk hukukununun çatışma durumlarında üstünlüğün kabul edilmesiyle büyük boyutlarda çözümlenmiştir. Anayasa hukuku açısından, yetki devri itibarıyla sorun şüphesiz merkezi olmayan devlet yapılarında, merkezi

olanlara farklı boyutlardadır. Zira örneğin Federal Almanya'da anayasal bir yetki devri kaçınılmaz olarak federe anayasalarda da yetki kısıtlaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Üye devletler anayasa hukuku bazında; sorunun pozitif olarak çözülmesine bir kaç örnek verecek olursak, örneğin, Federal Alman Anayasasının 24. maddesinin 1. paragrafı veya İtalyan Anayasasının 11. maddesinde öngörülen düzenleme, egemenlik yetkilerinin kanunla devletlerarası kuruluşlara devrini öngörmektedir. Buna karşın Fransız Anayasasının 55. maddesi ve Hollanda anayasasının 65. ve 66. maddeleri uluslararası antlaşmalara; ulusal kanunlarla ilişkilerinde öncelik tanıyarak başka bir yöntemle egemenlik yetkilerinin devrini veya kısıtlamasını mümkün kılmaktadır.

Yürürlükteki anayasamız ise yukarıda değinildiği gibi egemenlik yetkisi devrine hiç bir şekilde cevaz vermemektedir. 1959'dan günümüze değin Avrupa entegrasyonuna olan hukuki ilgimiz ve bu ilginin günümüze kadar AT ile olan boyutu dolayısıyla tam üyelik talebimiz değerlendirilecek olursa, ulusal mevzuatımız açısından egemenlik yetkilerinin konu itibarıyla gümrük birliğinin oluşmasında, ekonomi politikalarının yakınlaştırılmasında ve üretim faktörleri alanında AT'na yetki geçirmeyi mümkün kılacak veya üye devlet açısından bir yükümlülük olan işbirliğini sağlayacak gerekli önlemlerin alınması zorunluluğunu ortaya çıkaracaktır.

Türkiye'nin, AT tam üyeliğine hazırlanmasında, uzun zaman ulusal bir uyuşmadan bahsetmek pek olası gözükmemektedir. Zira tam üyelik başvurumuza değin, Avrupa entegrasyonu salt ekonomik kriterlerle değerlendirilmiş ve bu olgunun siyasi ve hukuki boyutu yeterince dikkate alınmamıştır. 14 Nisan 1987 tarihindeki tam üyelik müraعاتımız sonrası, Avrupa'nın bütünlleştirilmesi ve Türkiye'nin bu süreçte yerini alma istemi geniş bir görüngede tartışılmaya başlanmış ve siyasi partiler ile diğer bazı çıkar grupları bazında uyuşma sağlanmış, bu doğrultuda çeşitli araç ve yöntemlerle kamuoyunun bilinçlendirilmesi süreci ve olası tam üyelikte ihtiyaç duyulacak personelin eğitilmesine başlanmıştır.

Tam üyeliğimiz halinde ortaya çıkacak yetki devri veya kısıtlaması sorunun en azından anayasa bazında da tartışmaya açılması gerekmektedir. Hele günümüzde yürürlükte olan anayasamızın revize edilmesiyle ilgili tartışmalar çok geniş boyutlarda yapılırken bu konunun da dikkate alınması gerektiği görülmüştür.

KAYNAKLAR

Arsava, Ayşe Füsün; Avrupa Toplulukları Hukuk ve Bu Hukukun Ulusal Alanda Uygulanmasından Doğan Sorunlar, A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 1985.

Leontin-Jean Constantinesca; Das Recht der EG I, Baden-Baden 1977.

ORTADOĞU KRİZİ VE TÜRKİYE

Mediha AKARSLAN*

GİRİŞ

En dar bakış ile, Ortadoğu Türkiye, İran ve Mısır üçgeni ve bu üçgenin içinde kalan ülkeleri kapsar. En geniş bakış açısına göre ise de; bu devletleri ve onlara komşu olan çevre Müslüman ülkeleri yani, Kuzey Afrika, Sudan, Somali ve Afganistan'ı içerir. Bilim adamları arasında üzerinde en çok anlaşmaya varılan tanım ise; Arap devletlerine Türkiye, İran ve İsrail'in eklenmesiyle elde edilen bölgedir¹. Bölgeyi tanımlamanın bir diğer zorluğu da diyebiliriz ki, aynı yöreye hem Ortadoğu, hem de Yakındoğu denmesinden kaynaklanır.

Yakındoğu eski bir deyim olup, kökeni ilk Avrupa keşiflerine kadar gider. Avrupa'dan en uzak bölgelere "Uzakdoğu", Avrupa ile Uzakdoğu arasında kalan alana ise "Yakındoğu" denmiştir. Bazı bilim adamları bu karışıklığı ortadan kaldırmak için Ortadoğu'ya Beş Deniz Bölgesi (Karadeniz, Ege, Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi; çoğu kez Ege yerine Hazar Denizi) gibi adlar vermekteyseler de, hiçbiri genel kullanım içine girememiştir.

Ortadoğu'nun dünya politikasındaki tarihi rolü; Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında kültürel ve ekonomik yönden köprü olmasından kaynaklanıyor. Ortadoğu ayrıca üç semavi dinin doğuş yeri ve kutsal toprakların bulunduğu yöredir. 15. yüzyılda deniz yollarının bulunmasıyla bölgenin ulaşım yönünden önemi azalmış gibi görünse de, daha sonra Süveyş Kanalı'nın açılması ve hava yollarının ortaya çıkması ile eski konumuna kavuşmuştur².

* Yrd. Doç. Dr.; U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Uluslararası İlişkiler Bölümü

1 Sander (1989:47).

2 Sander (1989:48).

Bölgenin 20. yüzyıldaki en büyük önemi petrol üretimi ile ortaya çıkmıştır. Öyle ki, Batı Avrupa'da tüketilen petrolün % 75'i, Japonya'da tüketilenin % 90'ı Ortadoğu'dan karşılanmaktadır. Ortadoğu'nun petrol zenginliği, bu bölgeyi büyük devletlerin rekabet arenasına getirmiştir.

Bu şartlar altında, günümüzdeki Körfez krizini diğer bir deyimle, Irak-Kuveyt münasebetlerini tetkik edecek olursak, her iki bölgede, aynı toprakların, aynı suların, aynı iklimlerin, aynı kültürün, aynı dilin ve aynı dinin insanların oluşturduğu ülkelerdir. Her iki yörede Osmanlı Devleti'nin Bağdat ve Basra vilâyetlerine bağlı Osmanlıların yönetiminde bölgelerdi.

I- ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve esnasında ana sorun Arap milliyetçiliğidir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, başta İngiltere olmak üzere İtilâf Devletleri'nin Osmanlı Devleti aleyhine oluşturdukları Arap milliyetçiliği esasında, Arap topraklarının İngiltere, Fransa ve diğer İtilaf Devletleri'nin manda yönetimi altına konulmasına yönelik idi³.

Neticede, Osmanlı İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Osmanlı toprakları üzerinde 17 devlet kuruldu. Kuveyt bunların içinde 16 000 km²'lik yüzölçümü, 1986 rakamlarına göre 1.950.00 kişilik insan potansiyeli ile en küçüklerinden biridir, dememiz mümkündür⁴. Birinci Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti'nin Arap nüfusunun oturduğu Bağdat ve Basra Vilâyetlerinin kuzey kısmı Irak, güney kısmı Kuveyt adı altında bölünürken, İngilizler Kuveyt petrolünü daha rahat kullanabilecekleri hesapları içerisindeydiler.

Toplum yapısı birbirine çok benzeyen bu iki ülke arasındaki tek fark ekonomik durumdur. Şöyle ki; Körfez krizinden önce, Irak ve Kuveyt'de şahıs başına düşen milli gelir, Kuveyt'te 13 000 dolar iken, Irak'da ise 1300 dolar civarındadır⁵.

Yani biri diğerinin 10 katıdır ki, Irak'daki nüfus yoğunluğu, kilometre kare başına 36 kişi düşüyor ve toplam nüfusu 15 milyon 100 bin civarındadır⁶.

II- ORTADOĞU'DAKİ SİLAHLANMA YARIŞI

1990 Nisan ayında, Fransız Liberation Gazetesi'nde yer alan bir habere göre, Ortadoğu'daki silah yarışı, süper güçleri ve Avrupa'yı ciddi sayılacak öl-

3 Arsel (1977:48).

4 Milliyet Gazetesi (17/8/1990:9).

5 Özfatura (1990:6).

6 Haritalı Ülkeler Almancağı (1987:68).

çüde kaygılandırmaktadır. Öyle ki, bu konudaki kaygılar, özellikle geleneksel İsrail, Arap uyumsuzluğu dışındaki çatışmaların yoğunlaşmasından ve Arap ülkelerinin artık birbirlerine karşı silahlanmalarından kaynaklanmaktadır. Ortadoğu'da kitlesel yok edici güce sahip silâh dengesini tetkik edecek olursak, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Irak'ın bölgede kimyasal silahlar alanındaki üstünlüğü hemen göze çarpar⁷.

Ortadoğu'da Kitlesel Yok Edici Güce Sahip Silah Dengesi

Ülkeler	Model	Füzeler Menzil	Durum	Köken	Kimyasal Silahlar	Nükleer Silahlar
IRAK	FROG-7	70 Km	Hizmette	SSCB	Sahip	Sahip olmak için araştırmalar sürüyor
	Astro SS-60	80 Km	Hizmette	Brezilya		
	Scut-B	300 Km	Hizmette	SSCB		
	Al-Husayn	600 Km	Hizmette	SSCB		
	Al-Abbas	900 Km	Gelişme Aşamasında	SSCB		
	Tammuz-1	2000 Km	Gelişme Aşamasında	Irak		
Al-Abed	2000 Km	Gelişme Aşamasında	Irak			
İSRAİL (Nükleer silahların sınırlandırılması an. imzalandı)	MGM5-2C	130 Km	Hizmette	ABD	Sahip	Sahip
	LANCE					
	Jericho 1	650 Km	Hizmette	Fransa		
	Jericho 2	1450 Km	Gelişme Aşamasında	İsrail		
Şavid	4500 Km	Hizmette	İsrail			
İRAN	Oghab	40 Km	Hizmette	SSCB	Sahip olma arayışında	Araştırma geliştirme aşamasında
	İra n-130	130 Km	Hizmette	İran		
	Scud-B	300 Km	Hizmette	SSCB		
SURİYE	FROG 7	70 Km	Hizmette	SSCB	Sahip	Yok
	SS-21	120 Km	Hizmette	SSCB		
	Scud-B	300 Km	Hizmette	SSCB		
MISIR	FROG-7	70 Km	Hizmette	SSCB	Geçmişte sahipti	Yok
	Scud B	300 Km	Hizmette	SSCB		

Irak günümüzde, Uluslararası ilişkilerde, İran-Irak Savaşı'ndan sonra elindeki silahların İsrail'i denize sürmeye yeteceğini belirterek gereksiz bir atakla uluslararası arenada dikkate çıktı⁸.

7 Cumhuriyet Gazetesi (15/4/1990:12)

8 Koni (1990:11).

Özellikle İsrail lobisinin çok etkin olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde bu söz büyük yankılar uyandırdı. Irak daha sonra İran asıllı İngiliz casusunu asarak dünya basınında sert bir imaj yarattı. Sonra İngiltere'de Irak'a gönderilecek nükleer silah ateşleyicilerinin "süper top" namlusu olduğu iddia edilen boruların ele geçirilmesi gözleri Ortadoğu'da kitlesel yok edici silah yarışına çevirdi⁹. Bütün bunların sonunda, Irak'ın saldırgan bir politika izlediği dünya kamuoyunda yaygın bir inanç olarak ortaya çıktı.

Yine bu arada Irak, Suriye ile birlikte kendisine bütün İran-İrak Savaşı boyunca olumlu davranmış Türkiye ile, su meselesi ile ilgili görüşmelere başladı. Daha sonra da, birden bire borçlarını hatırladı. Irak, Kuveyt'e:

I- Aralarındaki sınır bölgesinde tartışmalı petrol çıkardığı,

II- Fazla petrol üretimi yaparak kendisini ekonomik açıdan zorladığını ileri sürerek, 20. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir Arap ülkesini işgal etti¹⁰.

Esasında şu bilinen bir gerçek ki, silahlanan uluslar silahlanmayan uluslara göre daha kolay harbe ve işgal hareketlerine girebilirler. Son 50 yıldan beri savunma anlaşmalarıyla petrol paralarına karşılık, Ortadoğu ülkeleri silahlanırken, dünya kamuoyu bunu biliyordu. Bu nedenle 1 milyonluk ordusu ile Irak'ın, bir gece ansızın Kuveyt'i işgal edebileceği uzun vadeli olarak uluslararası platformda görülebilen bir durumdu. Ayrıca birindeki refah seviyesi, diğerinin 10 katı ise, bu kadar silahlanma sonucunda bir takım olayların doğabileceği daha açık ve sarıh bir şekilde görülebilir. Tarihi bakımdan konuyu tetkik edecek olursak, Irak'ın Kuveyt üzerindeki iddialarının eskiye dayandığını görürüz. Şöyle ki; Nuri Said Paşa, General Kasım'da aynı iddiaları tekrar edegelmişlerdir¹¹.

III- KRİZİN, TÜRK BASININDAKİ YORUMU

Ortadoğu dengelerin çok çabuk değiştiği bir bölgedir. Bu nedenle ne dostluklar, ne de düşmanlıklar devamlıdır. Günümüzde, Irak ve İran'ın yaklaşması bunun tipik örneğidir. Ortadoğu'daki zengin petrol kaynakları, bunun bölüşülmesi ve kontrolü, öbür taraftan var olan kronikleşmiş çok yönlü, farklı siyasi sorunlar bölgenin kriz etmenleridir¹². Bütün bunların neticesinde Irak'ın Kuveyt'i işgali ile ortaya çıkan uluslararası durum ile ilgili olarak Türkiye'nin alması gereken tavır konusunda basında yer alan yorumları iki kategoride incelemek mümkündür¹³.

9 Cumhuriyet Gazetesi (15/4/1990-12).

10 Köni (1990:11).

11 Özfatıra (1990:6)

12 Genç (1990:15)

13 Aykan Mahmut (1990:11).

I- Birinci yorum, Irak'ın Kuveyt'i işgal ile ortaya çıkan bunalım, Türkiye'nin meselesi değildir, Birleşmiş Milletler meselesidir.

II- İkinci yorum ise, bir bölge ülkesi olması nedeniyle, Türkiye meselelerin dışında kalmaz. Ancak, Türkiye'nin hassas ulusal çıkarları bölgede Batı'nın jandarması rolünü oynamasına veya oynuyor görüntüsü vermesine bile izin vermez. O nedenle Türkiye tarafsızlığını korumalı, uluslararası sahnede, herhangi bir tarafı desteklediği kanısını uyandırmaktan kaçınmalıdır. Ama bu kişiliği ve ağırlığı olan politikada, fırsatçılık yaparak Musul ve Kerkük'ü tekrar ele geçirmek hayallerine yer yoktur¹⁴.

Esasında bu yorumda belirtilen görüş yeni değildir. Şöyle ki; Demokrat Partinin 1950'lerde izlediği özellikle Ortadoğu'ya yönelik ve Batı ile aşırı samimiyete dayalı olarak algılanan dış politikaya, Türkiye'de muhalefet edenlerin görüşleri olarak ortaya çıkmış ve 1960'lı yılların ilk yarısında ana hatları belirlemeye başlayan yeni Türk Dış Politikasının ana prensiplerini oluşturmuştur. Esasında 1950'li yıllarda Ortadoğu'da İngiltere Irak petroleri başta olmak üzere, Körfez petrollerini kendi menfaatleri için kullanma düşüncesiydi. Bunun için İngilizler ilk etapda, Türkiye'nin Nato'ya girmesine karşı çıktılar.

Kore Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin Yunanistan'la aynı zamanda Nato'ya girmesi ilke olarak kabul edildi¹⁵. Fakat İngilizler bu onay için, karşılığında Nato'ya paralel olarak Bağdat Paktı'nın kurulmasını talep ettiler. Türkiye ile Yunanistan 17 Ekim 1951'de ek bir protokolle Nato'ya girdiler¹⁶.

1965 tarihinde de Bağdat Paktı kuruldu. Bağdat Paktı'nı Arap Dünyasının özellikle devrimci kanadı kabul etmedi ve tepki gösterdi. Bağdat Paktı'nın Arap Dünyasın'dan bir parçanın alınıp, Batı'nın sömürü mekanizması içerisine itilmesi olarak yorumladılar ve bu nedenle Türkiye'yi suçladılar¹⁷.

Bu nedenle ikinci kategori de özetlenen yorum sonucu oluşan Ortadoğu'ya yönelik, 1960'lı yılların ilk yarısında ana hatları belirlenmeye başlayan yeni Türk Dış Politikası prensipleri, 1979 yılında Sovyetler'in Afganistan'ı işgali, İran'da devrim ve Amerikalı rehinelere sorunu ve 1980'de başlayan İran-İrak Savaşı boyunca Türk Basınındaki bu konularda yer alan yorumlarda devamlı tekrar edilmiş. Genel kaniye göre de, bütün bu krizler boyunca değişik Türk hükümetleri tarafından bu politika titiz ve tutarlı bir biçimde uygulanmıştır¹⁸.

14 Aykan (1990:11).

15 Documents On International Affairs (1951:65).

16 Lord Ismay, (1956:20)

17 Günver (Semih) (1990:2)

18 Aykar (1990:11).

IV- OLAYLARIN TÜRKİYE AÇISINDAN ÖNEMİ

Bölgedeki bunalımı tetkik edecek olursak, Irak'ın Kuveyt'i işgali, devletler hukuku açısından haksız bir fiildir. Devletler Hukuku işgal hareketlerini yasaklamaktadır. Bununla ilgili olarak, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi yetkili organ olarak Irak'a ekonomik ambargo koymuş. Ancak Amerika Birleşik Devletleri soruna direkt taraf olmuş¹⁹. Bunun neticesinde ABD kendi tarihinin en büyük askeri yığınağını Ortadoğu ve münhasıran Körfezde yapmıştır. Irak'ın Suudi Arabistan'a olası saldırısına karşı bu ülkeyi savunacağını ilan etmiş ve Irak'ı oluşturulacak ortak bir güçle denizden ablukaya almaya çalışmıştır²⁰.

Bu arada Türkiye bölgede, geleneksel tarafsızlığından vazgeçerek ambargo ilk uygulayan devletlerden biri olmuştur. Esasında, Irak'ın Kuveyt'i ilhaki ile bozulan bölgesel denge Türkiye'yi birinci derecede etkilememektedir. Çünkü Türkiye'nin Suriye, İran, Suudi Arabistan ve Irak ile bunalım potansiyeli taşıyan ve tırmanan ilişkileri vardır²¹. Ayrıca Türkiye'nin iradesi dışında soruna daha fazla taraflaştırma olasılığı yüksektir. Türkiye, Irak ile ilgili kendisine yapılabilecek baskılarda;

I- ABD Başkanı Bush'un Ulusal Kurtuluş Savaşı'mızı katliam gibi gösteren sözde Ermeni soykırımına ilişkin yaklaşımı,

II- ABD ile Yunanistan arasında imzalanan Savunma İşbirliği Anlaşmasının şekli,

III- Rum Ortodoks Patriği'nin Beyaz Saray'da karşılanış biçimi gibi hususları gözardı etmemesi gerekir. Türkiye'nin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletlerine yönelik bir takım beklentilerle ABD'ye destek vermesi Nato yükümlülükleri ile açıklanamaz. Çünkü kriz bölgesi Nato'nun görev alanı dışındadır. Beklentiler karşılığı Türkiye'deki üsleri ABD'nin kullanımına açmak Türkiye'nin çıkarına değildir. Böyle bir durum ise, devletler hukuku açısından Irak için, Türkiye'ye karşı bir savaş nedeni oluşturur. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var, ABD için Ortadoğu'da uzun vadeli mücadelelerde Kürtler her zaman en etkili unsurlardan biri olmuştur. Şöyle ki; 1960-1970'li yıllarda ABD genel politikasına ters düşen Irak'ı dize getirmek için, Kürtlerden faydalanmıştır. Amerika İran Şahı aracılığıyla Barzani'ye büyük bir silah desteği vermiş ve Kürtleri mücadelelerinde desteklemiştir²². Bu hususta da Türkiye dikkatli olmak zorundadır. Türkiye bölgede daha aktif ve yapıcı bir role hazırlanırken, yukarıda da izah ettiği-

19 Genç (1990:5).

20 Genç (1990:5).

21 Genç (1990:5)

22 Birand (1990:7).

miz gibi bölgede bir maceraya girmekten doğal olarak kaçınması gerekir, görüşündeyiz. Çünkü Türkiye'nin Irak krizinden önce, Yunanistan'la Kıbrıs sorunu, Kıta sahanlığı, Fır hattı, Ermeni sorunu, Bulgaristan Türkleri gibi uluslararası platformda öncelikli problemleri vardır. Şu şartlar altında Türkiye'nin Fırat suları ile ilgili sorunu uzun bir süre için ikinci planda kalacak gibi görünmektedir.

V- SONUÇ

Irak; Kuveyt çatışması Ortadoğu'da yepyeni dengelerin, yeni lider ülkelerin ortaya çıkmasıyla Filistin sorununun yeniden değerlendirmesini gündeme getirecektir. Arapların birlikte hareketi bölünmüştür. Olası bir Irak saldırısına karşı, Suudi Arabistan'a asker göndermiş bulunan Mısır, Suriye ve Fas gibi Arap ülkelerinin Amerika ve körfezdeki monarşilerle işbirliği yapmış olmaları, kriz sonrası dönemde Araplar arası gerginliği büsbütün artıracaktır. Bu gelişmeler şimdiki sesi çıkmayan İsrail'in durumunu güçlendirmiştir.

Amerika Birleşik Devletleri, 2 Ağustos 1990'a kadar hiçbir gerekçeyle Suudi Arabistan'a, Birleşik Arap Emirlikleri'ne ve öteki Körfez ülkelerine bu kadar rahatlıkla yerleşme imkânı bulamazdı. İsrail'de müttefiki ve koruyucusu Amerika'yı hiç beklemediği bir anda yanında bulması, onun bölgede etkinliğinin artmasına sebebiyet verecektir. ABD'nin herhangi bir şekilde Irak'a silahlı müdahalesi krizi tırmandıracaktır. Sovyetler Birliği, soruna öncelikle diplomatik taraf olmakta ve Kuveyt krizi öncesi statükoyu savunmaktadır. Avrupa Topluluğu ülkeleri de, Birleşmiş Milletler kararlarına uyacaklarını açıklamışlardır.

Amerika'nın Irak'a saldırması halinde, genelde tüm Arap ülkelerinin katılacağı bir savaşta, OPEC petrol fiyatlarının uluslararası borsalarda çok yükseleceği kaçınılmazdır. Bu durumda dünyadaki son gelişmeler çerçevesinde, Almanya ve Japonya ekonomileri ağır darbe yerken A.B.D. Alaska'daki petrol stoklarını devreye sokarak büyük avantajlar sağlama olasılığı yüksektir. Dolayısıyla A.B.D. ekonomik rakipleri olan Almanya ve Japonya'ya karşı üstün durumda olacak ve süper güç özelliğini devam ettirecektir. Ayrıca böyle bir savaş, yüksek petrol rezervlerine sahip olan Sovyetler Birliği'nin ekonomisinin düzelmesine de sebep olacaktır. Ayrıca körfez krizinde şunu da gözönünde bulundurmak gerekir; olay Saddam'ın Ortadoğu'dan silinmesine yönelmişse, Saddam Hüseyin ne yapabilir, neler yapamaz bunu saptamak gerekir. Karar vericilerin kararlarında ülkenin sosyo-ekonomik koşulları kadar, karar vericilerin kendi şuurları da önemlidir, hususunu gözönünde bulundurarak 10 yaşında okula başlayan, baba-sız büyüyen, kendini büyüten dayısının çok etkisi altında kalan, tutku halinde asker olmayı düşleyen, iktidar olur olmaz kendini general ilan eden, kendi üniforma modelini kendi çizen bir lider neler yapabilir, neler yapamaz bunları da irde-

lemek gerekir. Esasında Saddam'ın kişiliğine şekil veren onun içinde büyüdüğü sevgisiz ve şiddet dolu sosyal ortamdır. Babası onun doğumundan kısa bir süre önce ölmüştür. Saddam 10 yaşına vardığında kendisini okula göndermek istemeyen anne ve üvey babasından kaçarak, dayısının yanına sığındı. Dayısı, İngilizlerden nefret eden bir subaydı. 1941 yılında başarısızlıkla sonuçlanan bir ayaklanmaya katıldığı için orduyla ilişkisi kesilmişti. Dayısının kişiliği ve dış güçlere karşı hıncı dolu bakışı, Saddam'ı etkilediği kesindir. Saddam'ın şimdiye kadar gaddarlığını, acımasızlığını gösteren çok örnek vardır. Muhaliflerini nasıl ortadan kaldırdığı, kendi vatandaşlarına nasıl zehirli gaz kullandığı henüz unutulmamıştır. Saddam'ın amacına ulaşmak için her türlü yöntemi kullanmaya müsait Makyavelist bir karakteri vardır. Bu nedenle Saddam, herşeyi yapabilir. Bu gün Irak'ın elinde çok kimyasal silah vardır. Şöyle ki;

Üretilen kimyasal silahlar, onları kullanmaya niyetli tarafların elinde çok etkili ve tehlikeli bir tehdit aracı olabiliyorlar. Nitekim Irak, İran'ı bu silahların etkisiyle ateşkesle zorladı. Kuzey bölgelerinde süren Kürt ayaklanmasını da, 1988 yılı başında, Halepçe ve civarı yerleşim birimlerinde 4 bin kişinin ölümüne yol açan gaz bombalarıyla bastırdı. Dünya'yı ağlatan çocuk olarak tanınan Hacı Hacı'nın tipik örneğidir. Irak'ın elinde başlıca üç gaz türü var. Hardal gazı, sarmısak gibi kokan, kalıcı bir bulut gibi havada bir süre asılı duran ve bu süre içinde ciğerleri ve deriyi yakan, su toplamalarına neden olan bir gaz türü. Çok miktarda solunursa öldürücü olan bu gaz, stoku en bol olanı. Sarin gazı, solunum ya da deri yoluyla alınır, sinir sistemini felç ederek insanları birkaç dakika içinde öldürüyor. Tarun gazı da solunum ve deri yoluyla sinir sistemini etkiliyor ama sarinden biraz daha güçsüz. Yine de öldürücü etkisi çok yüksektir.

Bir topyekün savaş olasılığını göz önünde bulunduran Irak bu gaz türlerinden oldukça fazla stoklamış bulunuyor. Üretim de hızla devam ediyor. Bu öldürücü silahları kullanmaktan, hiç çekinmeyeceklerini belirten Saddam Hüseyin'in tehditlerini ciddiye alıp, özellikle Türkiye açısından birtakım tedbirlerin alınması gerekir.

Şayet, Irak Kuveyt'ten çekilmeye yanaşmazsa, başta A.B. Devletleri olmak üzere, bazı müttefiklerinin Irak'a saldırmaya gündem konusudur.

Amerikalı uzmanlara göre, Amerika, Irak'ın hava kuvvetlerinin büyük bir gücünü, belki tümünü ilk 24 saat içinde yok edebilir niteliktedir. Bu üstün hava gücünü Fransız ve İngiliz uçakları büyük bir olasılıkla İsrail hava kuvvetleri destekleyecektir.

Bu arada, en stratejik hedefler tahrip edilirken, diğer yandan da tank katliamı planlanmaktadır. Bu durumda tankların korunmasından mahrum kalan Irak kara birliklerinin, çöl ortasında tamamen çaresiz kalacakları düşünülüyor. Ayrıca bir ülkenin işgalinin ancak piyade birlikleriyle gerçekleştirilebileceği de

gözden uzak tutulmuyor. Amerika'nın ve müttefiklerinin bölgeye yığdığı kara birlikleri, milyonluk Irak ordusunun karşısında yeterli sayıda değildir. Kara birliklerindeki açığı kapatmak için, yeni cepheler açmayı düşünen A.B.D. bu doğrultuda olmak üzere, uzun bir soğukluktan sonra Suriye ile yakınlaşmakta sakınca görmedi. Diğer olası cephelerin Türkiye ve Ürdün'de açılması konusunda spekülasyonlar yapılıyor.

Türkiye'nin durumu, Körfez'e uzak ülkelerden farklıdır. Bu şartlar altında, Türkiye'nin, bir tecavüz sözkonusu olmadıkça savaşa girmesi maceradır, diyebiliriz.

KAYNAKLAR

Arsel İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977.

Aykan Mahmut, Kriz ve dış politika, 19.8.1990 tarihli Milliyet Gazetesi.

Birand M. Ali, A.B.D. Kürtleri Kullanacak mı? 17.8.1990 tarihli Milliyet Gazetesi.

Cumhuriyet Gazetesi, 15.4.1990.

Documents on International Affairs, 1951, p. 65.

Genç Mehmet, Onca sorun varken, 13.8.1990 tarihli Bursa Hakimiyet Gazetesi.

Günver Semih, İngiliz oyununa gelmedik, 21.8.1990 tarihli Tercüman Gazetesi.

Haritalı Ülkeler Almanacağı, İstanbul Milliyet Kültür Yayınları, 1987.

Köni Hasan, Bu cesaret nereden geliyor, 5.8.1990 Milliyet Gazetesi.

Lord Ismay, NATO ilk beş sene 1949-1954 (Çeviren: Suat Bilge) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956.

Milliyet Gazetesi 17.8.1990.

Özfatura Necati M., Ortadoğu'da dengeler sarsılıyor, 29.7.1990 tarihli Türkiye Gazetesi.

Sander Oral, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1980'e kadar Siyasi Tarih, İmge Kitabevi Yayınları, 1989.

MORTON A. KAPLAN VE ULUSLARARASI POLİTİKADA SİSTEM YAKLAŞIMI

Tayyar ARI*

ÖZET

Uluslararası ilişkiler alanında Morton A. Kaplan, varsayımsal nitelikte altı alternatif uluslararası sistem modeli ortaya koymuştur. Bunlar, güç dengesi, gevşek iki kutuplu, sıkı iki kutuplu, evrensel, hiyerarşik ve birim veto sistemleridir. Kaplan, global uluslararası sistemde ortaya çıkan gelişmeleri dikkate alarak daha sonraki çalışmalarında iki kutuplu veya birim veto sistemlerinin değişik şekilleri olarak düşünülebilecek dört uluslararası sistem modeli daha geliştirmiştir. Kaplan, her sistem modeli için geçerli olduğunu varsaydığı beş değişken seti öngörmektedir. Bunlar, (1) temel kurallar, (2) değişim kuralları, (3) aktör sınıflandırıcı değişkenler, (4) kapasite değişkenleri ve (5) haberleşme değişkenleridir.

SUMMARY

In the study of international relations Morton A. Kaplan constructed six alternative models of hypothetical international systems: the balance of power, loose bipolar, tight bipolar, universal, hierarchical and unit veto systems. Considering the developments in the global international system Kaplan, in his ensuing works, identified four other models which may be considered either variations of the loose bipolar system or of the unit veto system. Within each model he developed five sets of variables: essential rules, transformation rules, actor classificatory variables, capability variables and information variables.

* Araş. Gör.; U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fak. Uluslararası İlişkiler Bölümü.

I. GİRİŞ

Sistem, aralarında düzenli ilişkiler bulunan, ortak özelliklere sahip ve birinde meydana gelecek bir değişiklik diğerlerini de etkileyen bağımlı değişkenler dizisidir. Burada genel bir tanımı verilmeye çalışılmış olan sistem kavramı değişik yazarlarca farklı şekillerde tanımlanmıştır. Geliştirdiği sistem modelleriyle uluslararası politikaya önemli katkılarda bulunan Kaplan ise sistemi, "birbirleriyle çok sıkı ilişki halinde olan ve kendilerine özgü davranışsal düzenlilikler ile dış çevreden ayrılan değişkenler dizisi olarak" tanımlamaktadır¹.

Ulus-devletler şeklinde örgütlenmiş bulunan çağdaş uluslararası sistemde de ilişkiler birbiriyle sıkı sıkıya bağımlı ve bir bütünlük içindedir. Diğer taraftan uluslararası politikadaki gelişmelerin anlaşılması için uluslararası sistemin yapısının bilinmesi gerekir. Çünkü, devletler, dünyanın iki kutuplu veya çok kutuplu oluşuna göre değişik politikalar izlerler. Nitekim global sistemde ortaya çıkan gelişmeler uluslararası politika alanındaki pek çok konunun uluslararası sistem düzeyinde ele alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla Kaplan'ın sistem modelleri bu alanda yapılan çalışmalara rehberlik etmesi açısından önem taşımaktadır.

Çalışmada Morton A. Kaplan'ın ortaya koyduğu modeller ele alındıktan sonra genel bir değerlendirmesi ve eleştirisi yapılacaktır.

II. MORTON A. KAPLAN VE ULUSLARARASI SİSTEM MODELLERİ

A. GENEL

Uluslararası ilişkiler alanında kapsamlı bir kuram geliştirmeye çalışan Kaplan, şu temel varsayımlardan yola çıkmaktadır: (1) Uluslararası sistemde belirli karakterde ve tekrarlanan davranış şekilleri bulunmaktadır. (2) Uluslararası sistemin birimlerinin belirli davranış şekilleri göstermelerinin nedeni bunların tutarlı olup, ulusal veya uluslararası alanda bir gereksinmeyi karşılamaya yönelik olmalarıdır. (3) Uluslararası davranış şekilleri, askeri kapasite, ekonomik kapasite, teknolojik düzey, nüfus yapısı ve iletişim düzeyi gibi faktörlerle de ilgilidir².

Kaplan, örgütlenme durumlarını ve sayılarını dikkate alarak altı uluslararası sistem modeli geliştirmiştir. Bunlar: (1) Güç dengesi, (2) gevşek iki kutuplu sistem, (3) sıkı iki kutuplu sistem, (4) evrensel sistem, (5) hiyerarşik sistem ve (6) birim veto sistemidir. Kaplan bunlardan güç dengesi ve gevşek iki kutuplu sistemler üzerinde daha ayrıntılı durmaktadır.

1 Kaplan (1957:4).

2 Kaplan (1968:381); Kaplan (1969:291).

Kaplan'ın ortaya koyduğu varsayımsal nitelikteki bu uluslararası sistem modelleri, hipotezler kurabilmeyi ve bunları sınamayı sağlayacak bir kuramsal çerçeve vermektedir. Kaplan, her sistemin durumunu incelemeye ve açıklamaya yarayan beş değişken dizisi öngörmektedir. Bunlar:

(a) Sistemde dengenin korunması için gerekli davranışları ifade eden temel kurallar.

(b) Sistemin değişimine neden olan girdilerle ilgili değişim kuralları.

(c) Aktörlerin yapısal özelliklerine ilişkin, aktörleri sınıflandırıcı değişkenler.

(d) Silahlanma düzeyi, teknolojik gelişme, ekonomik durum gibi aktörlerin sahip oldukları güç ögelerine ilişkin kapasite değişkenleri.

(e) Aktörler arasındaki iletişim düzeyi ile ilgili bilgi değişkenleridir³.

Kaplan, bu değişkenlerden en çok "temel kurallar" üzerinde durmaktadır. Temel kurallar, sistemdeki devletlerin karakteristik davranışlarını ifade etmektedir. Bunlar sistemi karakterize eden rasyonel devlet davranışlarıdır. İstikrarın korunmasına yönelik bu temel kurallar her sisteme göre değişmektedir. Kuralların herhangi birindeki aksama sistemin istikrarsızlığı ile sonuçlanabilmektedir. Bu kurallar aynı zamanda sistemde dengenin korunması için gerekli davranışları gösterdiğinden sistemin denge kurallarıdır⁴.

Bu değişkenlere, Kaplan'ın sistem modelleri ele alınırken sırası geldikçe tekrar değinilecektir.

1. GÜÇ DENGESİ SİSTEMİ

Kaplan'ın ortaya koyduğu modellerden ilki olan güç dengesi sistemi onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıl Avrupa sisteminden yola çıkılarak geliştirilmiştir. Güç dengesi sistemi, sayıları en az beş olan ve güçleri yaklaşık olarak eşit olduğu varsayılan ulusal devletlerden oluşan ve sistem içindeki hiç bir koalisyonun veya devletin sistemin yıkılmasına yol açacak şekilde üstünlük kurmasına meydan verilmeyen bir sistemdir. Her bir devlet kapasitesini arttırma ve sistemde başat duruma geçme arzusunda olduğundan diğerlerinin bu doğrultudaki amaçlarına engel olmaktadır.

3 Kaplan (1957:9-12); Dougherty ve Pfaltgraff (2nd ed: 156) ; Kaplan (1968:388).

4 Kaplan (1969:294).

* "Güç dengesi sistemi" ile uluslararası sistemde herhangi bir andaki denge durumunu yansıtan "güç dengesi" kavramı arasındaki farkın gözden kaçırılmaması gereklidir. Nitekim bir denge durumu olarak "güç dengesi", "güç dengesi sistemi"nin dışında "iki kutuplu" ve "çok kutuplu" sistemde de varlığı söz konusudur. Fakat, güç dengesini bir sistem olarak düşündüğümüzde buna özgü temel varsayımlarla ve davranış kurallarıyla iki kutuplu ve çok kutuplu sistemlerdeki devletlerin davranışlarını çözümlenmek mümkün değildir.

Kaplan'a göre bir güç dengesi sisteminin "temel kuralları" şunlardır: Devletler (1) kapasiteyi artırma güdüsüyle hareket ederler, fakat savaş yerine görüşmeleri tercih ederler, (2) kapasitelerini arttırmada başarısız kalmaktansa savaşa girmeyi tercih ederler, (3) temel aktörlerden birinin ortadan kaldırılması sözkonusu ise savaşı durdururlar, (4) sistem içinde başat duruma geçmeye çalışan devlet veya koalisyonlara karşı harekete geçerler, (5) uluslarüstü örgütlenme ilkelerine bağlanma eğilimi gösteren devletleri sınırlama yönünde çaba gösterirler, (6) yenilmiş veya yıkılmış bir temel aktörün sisteme tekrar dönerek temel aktör konumunu kazanmasına veya daha önce temel aktör durumunda olmayan bir devletin temel aktör sınıflanmasına katılmasına çalışırlar. Devletler bütün temel aktörlere karşı kabul edilebilir ortaklar olarak davranırlar⁵.

Temel aktörlerin en az beş olması gerektiği üzerinde duran Kaplan'a göre bu sayının altına düşmesi sistemi istikrarsızlığa götürebilir hatta sistemin yıkılmasıyla sonuçlanabilir*. Örneğin bu sayının üçe inmesi durumunda diğer iki devletin birlikte hareket ederek üçüncüyü ortadan kaldırmaları (Kaplan'a göre, bu sistemin dolayısıyla onların çıkarlarına aykırı bile olsa) söz konusu olabilir⁶.

Kaplan, güç dengesi sistemini onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardan yola çıkarak geliştirdiğinden örnekleri de bu dönemden vermektedir. Avrupa uyumu birinci kurala, Bismark'ın Sadova'da Avusturya'ya yönelik diplomasisi üçüncü kurala, Kutsal ittifakın oluşturulması dördüncü kurala, Fransız devrimi karşısında diğer devletlerin tutumları beşinci kurala ve Napolyon sonrası Fransa'nın sisteme yeniden kabulü altıncı kurala örnek olarak gösterilmektedir⁷.

Kaplan'a göre, bir güç dengesi sisteminde ittifakların dışında kalan devletlerin çok olması bir istikrar unsurudur. Aynı şey ittifakların gevşek yapılı, akışkan ve sistemdeki devlet sayısının çok olduğu durumlar için de geçerlidir. Çünkü böyle durumlarda hem karşı ittifaka katılmaları dengeleme hem de dengeleyicinin işlevini yerine getirmesi çok daha kolay olmaktadır. Fakat tersi söz konusu olduğunda örneğin sistemdeki devlet sayısı az ise dengeleyicinin rolü sürekli bir dengesizliğe yol açabilir, hatta böyle durumlarda sistem çökebilir⁸.

Kaplan'a göre, oyunun kuralları dışına çıkan devletlerin davranışı, iletişim eksikliği, aktörlerin kapasiteleri arasındaki farklılığın büyümesi, rollerin tanımlanmasında anlaşmazlığa düşülmesi ve dengeleme mekanizmasının işleyemez hale gelmesi sistemin istikrarını tehdit eden durumlardır. Tarihte İngiltere bu dengeleme rolünü en iyi şekilde yerine getiren devlet olmuştur. Bunun nedeni

5 Kaplan (1957:22-23); Kaplan (1969:292); Kaplan (1968:391).

* Bir güç dengesi sisteminin devamı için Morghenthau ve Waltz üç devletin yeterli olabileceği görüşündeler. Bkz. Morghenthau (1970:224-57); Waltz (1969:305).

6 Kaplan (1969:294).

7 Kaplan (1969:294).

8 Kaplan (1969:295).

İngiltere'nin çatışma bölgesine uzaklığı, Avrupa'da toprak elde etme emelleri olmaması ve büyük bir deniz gücüne sahip olmasıydı⁹.

Sonuç olarak bir güç dengesi sisteminde ittifaklar kısa süreli ve özel amaçlar doğrultusunda oluşmakta ayrıca ideolojik ögeler taşımamaktadır. Savaşlar sınırlı amaçlar için yapılmaktadır. Sistemde başat duruma geçme arzusunda olan her devlet diğer devletlerin bu yöndeki arzularını engellerken kendi çıkarını da koruduğundan hiçbir ittifak veya devlet sistemde sürekli hakimiyet kuramamaktadır. Bu tür sistemlerde uluslararası hukuk geniş çapta uygulama alanı bulmaktadır. Bununla beraber, kural dışı hareket eden devletlerin çoğalması, uluslarüstü örgütlenmelerin gelişmesi ve uluslararası ideolojilerin ortaya çıkması güç dengesi sisteminin yıkılmasına yol açabilecek gelişmelerdir.

2. GEVŞEK İKİ KUTUPLU SİSTEM

Güç dengesi sisteminden sonra Kaplan'ın üzerinde en fazla durduğu sistem "gevşek iki kutuplu" sistemdir. Gevşek iki kutuplu sistem bir çok yönüyle güç dengesi sisteminden ayrılmaktadır. Bu tür sistemlerin özelliği devletlerin iki blok etrafında yoğunlaşmalarıdır. Fakat bloklara katılmayan ve tarafsız politikalar izleyebilen devletler de vardır. Örneğin Hindistan ve diğer bağılantısız devletler gibi. Ayrıca bu tür sistemlerin bir başka özelliği, sistemdeki hemen hemen bütün devletlerin üyesi olduğu Birleşmiş Milletler Örgütü gibi evrensel aktörlerin bulunmasıdır. Her iki blokta da ABD ve SSCB gibi blokönderleri ve NATO ve VP gibi blok örgütleri vardır. Gevşek iki kutuplu sistemde, güç dengesi sisteminden farklı olarak, dengeleyici rolü yerine arabulucu rolü vardır. Bu işlevi ya bağılantısızlar gibi blok dışı devletler ya da evrensel örgüt yerine getirmektedir. Gevşek iki kutuplu sistemde bloklardan birinin askeri bakımdan güçlenmesi sistemin istikrarını sarsacağından ikinci vuruş gücü önem kazanmaktadır. Nükleer silahların caydırıcı etkisi sistemdeki istikrar açısından önemli bir faktördür¹⁰.

Gevşek iki kutuplu sistem, blokların örgütlenme yapısına göre bazı sonuçlar gösterir. Eğer bloklar hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip değilse sistem bir ölçüde güç dengesi sistemine benzer ve devletlerin belli ölçüde hareket serbestlikleri vardır. Fakat ittifak değiştirmeler ancak iki blok etrafında olabileceğinden bu noktada güç dengesi sisteminden ayrılmaktadır. Bloklardan biri hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip diğeri değilse, bu durumda bazı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olan blok, bütünleşme fazla olduğundan, üyelerini bir arada tutar. Hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olmayan blokta, bağlar gevşek olduğundan, devletlerin hareket serbestlikleri vardır ve bloksuz devletlerle ilişki kurabilmekteler ve onlarla işbirliğini öngören paktlar

9 Kaplan (1969:294-95).

10 Kaplan (1969:296-97); Kaplan (1957:36).

oluşturabilmektedirler. Bununla beraber hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olan blokun varlığı diğer bloku da etkilemekte, gerek blok içi gerekse blok dışı hareket serbestisini sınırlamaktadır. Fakat her iki blok da hiyerarşik örgütlenme yapısına sahipse, üyelik çok katı olacak ve hareket serbestisi sadece bloksuz devletler için söz konusu olabilecektir¹¹.

Kaplan'a göre gevşek iki kutuplu sistemin davranış kuralları şunlardır:

(1) Hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olan blok karşı bloğu ortadan kaldırmaya çalışır, ancak savaş yerine görüşmeleri, büyük savaşlar yerine küçük savaşları, fakat karşı bloğu yok etmede başarısız kalmak söz konusuysa büyük savaşları tercih ederler.

(2) Hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olmayan blokun üyeleri kapasitelerini arttırırken savaş yerine görüşmeleri, kapasitelerini arttırmada başarısız kalmaktansa küçük savaşları tercih ederler. Fakat bu amaç için büyük savaşlardan kaçınırlar.

(3) Hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip olsun veya olmasın tüm blok üyesi devletler diğer blokun üyelerine göre kapasitelerini arttırmaya çalışırlar ve karşı blok sistemde üstünlük peşindeyse bunu kabul etmek yerine savaşa girmeyi tercih ederler.

(4) Tüm blok üyesi devletler kendi bloğunun amaçlarını evrensel aktörün amaçlarına, evrensel aktörün amaçlarını da karşı bloğun amaçlarına üstün tutarlar.

(5) Bloksuz devletler (ise) kendilerinin amaçları ile evrensel aktörün amaçlarını uzlaştırmaya çalışırlar ve/fakat evrensel aktörün amaçlarını blok devletlerin amaçlarına üstün tutarlar.

(6) Tüm blok üyesi devletler kendi bloklarının üye sayısını arttırmaya çalışırlar. Fakat bu çaba herhangi bir devleti karşı bloğa yanaşmaya veya onun amaçlarını desteklemeye itecekse bloksuz kalmasını tercih ederler.

(7) Bloksuz devletler, bloklar arasındaki savaş tehlikesini azaltmaya çalışırlar ve blok devletlerinden birini diğer blokun üyeleri karşısında ancak evrensel aktörün amacı doğrultusunda hareket ettiği zamanlarda desteklerler.

(8) Evrensel aktörler, bloklar arasındaki uyuşmazlıkları azaltmaya çalışırlar ve sistemin istikrarını tehdit eden bozucu durumlarda bloksuz devletleri harekete geçirirler¹².

Görüldüğü gibi gevşek iki kutuplu sistemde, güç dengesi sisteminden farklı olarak, blok devletleri, bloksuz devletler ve evrensel aktörler için farklı davra-

11 Kaplan (1957:36-37).

12 Kaplan (1957:38-40); Kaplan (1969:297); Dougherty (158).

nış kuralları sözkonusudur. Ayrıca kuralların herhangi birinin uygulanması diğerlerini devre dışı bırakırsa sistem bir başka sisteme dönüşebilir. Örneğin bloklardan birinin diğerini ortadan kaldırması durumunda sistem hiyerarşik sisteme dönüşebilir. Eğer evrensel aktör işlevini aşırı ve mükemmel şekilde yerine getirirse sistemin evrensel sisteme dönüşmesi olasıdır. Bunun dışında her iki blok da hiyerarşik yapılı ise sıkı iki kutuplu, gevşek yapılı ise güç dengesine dönüşüm eğilimi gösterecektir. Eğer nükleer silahların yayılması sözkonusu olursa sistem birim veto sistemine dönüşebilir¹³.

Sonuç olarak, gevşek iki kutuplu sistemde ittifaklar, güç dengesi sistemindeki gibi kısa süreli amaçlara göre değişebilir nitelikte olmayıp daha uzun sürelidir ve ideolojik öğeler taşımaktadır. Gevşek iki kutuplu sistemde, nükleer savaş tehlikesi ve nükleer tirmanma korkusundan dolayı, bir güç dengesi sisteminde olduğundan daha fazla savaştan kaçınma vardır. Ayrıca evrensel örgütün devletler arasında uzlaştırıcı ve savaşı önleyici bir işlevi vardır.

3. SIKI İKİ KUTUPLU SİSTEM

Morton A. Kaplan'ın uluslararası sistem modellerinden üçüncüsü olan sıkı iki kutuplu sistem pek çok yönüyle gevşek iki kutuplu sisteme benzemektedir. Fakat bunun yanında önemli farklılıklar da vardır. Sıkı iki kutuplu sistemde aktör sayısı daha azdır ve tüm aktörler bloklardan birine üyedir ya da taraftardır. Bu tür sistemlerde, bloksuz aktörler ve evrensel aktörler ya yoktur ya da önemli ölçüde etkileri görülmediği için yok sayılmaktadır¹⁴.

Sıkı iki kutuplu sistemde, eğer her iki blok da hiyerarşik örgütlenme yapısına sahip değilse, sistem gevşek iki kutuplu sisteme dönüşebilir. Gevşek iki kutuplu sistemde, blok devletleri için geçerli olan kurallar sıkı iki kutuplu sistem için de geçerlidir. Nitekim bu tür sistemlerde "bütünleştirici" ve "arabulucu" rolleri ya hiç görülmez ya da etkileri çok zayıftır. Bu nedenlerden dolayı sıkı iki kutuplu sistemleri, çok istikrarlı ve bütünleşme derecesi yüksek bir sistem olarak düşünmek mümkün değildir¹⁵.

4. EVRENSEL SİSTEM

Kaplan'ın dördüncü modeli olan evrensel sistem, gevşek iki kutuplu sistemdeki evrensel aktörün işlevinin genişlemesiyle ortaya çıkacak bir sistem olarak düşünülmektedir. Sistem, konfederal bir siyasal sistem görünümündedir. Evrensel sistem, siyasal, ekonomik, idari ve yargısal işlevleri görece bütünüleştirici bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla sistem bütünleşmiş ve istikrarlı bir sistem ola-

13 Kaplan (1969:297); Kaplan (1957:40-43).

14 Kaplan (1969:298); Kaplan (1957:44-45).

15 Kaplan (1969:298); Dougherty ve Pfaltzgraff (2nd ed: 158-59).

rak kabul edilmektedir. Fakat sistem bu duruma gelinceye kadar uzun bir istikrarsızlık dönemi geçirebilir. Bu tür sistemlerde devletler amaçlarına barışçıl yollardan varmaya çalışırlar. Çatışmalar sistemin kurallarına göre çözümlenir. Uluslararası örgütlerde görev alanlar, öncelikle uluslararası sistemin gereklerine göre davranırlar. Diğer bir deyişle kararlarını ulusal gereklerin baskısı altında kalmadan verirler. Bununla beraber, ulusal devletler sistemin işleyişinin devamı için kendi siyasal ve toplumsal yapılarında gerekli değişiklikleri yapmak istediklerinde veya gerektiği ölçüde özveride bulunmadıkları takdirde sistem, hiyerarşik, iki kutuplu ya da güç dengesi sistemine dönüşebilir¹⁶.

5. HİYERARŞİK SİSTEM

Kaplan'ın beşinci olarak ele aldığı hiyerarşik sistem, demokratik veya otoriter yapılı olabilir. Eğer evrensel sistemin dönüşümüyle - ki bazan evrensel sistemdeki başarılı uygulamalardan doğan memnuniyet daha bütünleşmiş bir sisteme arzuları uyandırabilir - ortaya çıkmışsa demokratik, fakat sistemde herhangi bir devletin veya bloklardan birinin diğerlerine başat duruma geçmesiyle ortaya çıkmışsa otoriter niteliktedir. Hiyerarşik sistemler bir dünya devleti ya da imparatorluk sistemi görünümündedirler. Bu tür sistemlerde fonksiyonel örgütlenmeler coğrafik örgütlenmelerden daha güçlüdür. Ayrıca hiyerarşik sistem, oldukça bütünleşmiş bir yapıya sahip olduğundan, istikrarlı bir sistem olarak kabul edilmektedir. Sistemde geçerli olan kurallar ayrılmaya izin verdiği halde entegrasyonun nimetleri fazla olduğundan, sistemden kopma belirli bir maliyeti göze almayı gerektirmekte dolayısıyla ayrılma pek sözkonusu olmamaktadır¹⁷.

6. BİRİM VETO SİSTEMİ

Morton A. Kaplan'ın uluslararası sistem modellerinden altıncısı olan birim veto sistemi nükleer silahların yayılmasıyla ortaya çıkacak bir sistem olarak düşünülmektedir. Nitekim bu tür sistemler, dayanılmaz ilk vuruş kapasitesine sahip olmayan yirmi kadar nükleer gücün bir araya gelmesiyle oluşacaktır. Sistemde nükleer gücü elinde bulunduran her bir devlet yapacağı ilk vuruşla rakibin gücünü tamamen yok edememektedir, fakat ilk vuruş planlandığı gibi giderse düşmanın gücü önemli ölçüde zayıflatılabilir¹⁸.

Sovyetler Birliği ve Çin gibi devletlerin devrimci eğilimleri azalırken, nükleer devletler arasında ideolojiden kaynaklanmayan ayrılıklar ön plana çıkmaktadır. ABD gibi devletler ise, uluslararası statükodaki değişikliklere eskisi kadar

16 Kaplan (1969:298); Kaplan (1957:45-47).

17 Kaplan (1969:298); Kaplan (1957:48-49); Dougherty ve Pfaltgraff (2nd ed: 159-160).

18 Kaplan (1969:298); Dougherty ve Pfaltgraff (2nd ed: 160).

teпки göstermemektedir. Bu tür sistemlerde erişilmesi güç olduğundan hegemonik amaçlar güden devletlere pek rastlanmaz¹⁹.

Birim veto sisteminde, devletlerin sahip oldukları nükleer silah kapasitesi diğerlerini caydıracağı için sistem genelde istikrarlı sayılmaktadır. Bu tür sistemlerde özel ittifaklara pek sık rastlanmaz, olanlar da ideolojik özellikler taşımaz. Bununla birlikte devletler, bir nükleer saldırganı caydırmak için aralarında paktlar oluşturabilirler. Birim veto sistemlerinde nükleer savaşlar görülmez olsa olsa konvensiyonel-bölgesel-sınırlı savaşlar olabilir. Başka bir deyişle nükleer silahlar sayet kullanılacaksa bu uyarı amacı taşıyan, sınırlı misilleme veya diğer sınırlı amaç ve yollarla olur. Çünkü tırmanma ve misilleme korkusu tarafları caydırmaktadır. Sistemde arabulucu rolü oynayan evrensel aktörlerin etkisi gevşek iki kutuplu sisteme göre daha zayıftır. Bunun nedeni nükleer güce sahip olan devletlerin kendilerini güçlü hissetmelerinden, evrensel örgütten bile gelse hiç bir baskıyı veya dış müdahaleyi kabul etmeme eğilimleridir. Sistem belirtilmeye çalışılan tüm bu özellikleriyle çok kutuplu bir görünüm sergiler²⁰.

B. DİĞER ULUSLARARASI SİSTEM MODELLERİ

Morton A. Kaplan, gevşekten sıkı örgütlüye doğru sıraladığı bu altı uluslararası sistem modelinin dışında, çok gevşek iki kutuplu sistem, detant sistemi, istikrarsız blok sistemi ve tamamlanmamış nükleer yayılma sistemi diye adlandırdığı dört sistem modeli daha geliştirmiştir.

1. ÇOK GEVŞEK İKİ KUTUPLU SİSTEM

Çok gevşek iki kutuplu sistemde, bloklar varlıklarını devam ettirmekle beraber zayıflamış durumdadır. ABD ve SSCB arasında işbirliğini gerektiren ortak çıkar alanları artmaktadır. Bir tırmanma sözkonusu olmadığı sürece, nükleer denge ABD ve SSCB arasındaki doğrudan savaşları önlemektedir. Bununla birlikte, gerilla savaşları ve tırmanma ihtimalinin düşük olduğu bölgelerde sınırlı savaşlar görülebilir. Bu arada Çin'in ABD ve SSCB için potansiyel bir tehdit olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu tür sistemlerde nükleer silahlarda sınırlı da olsa bir yayılma sözkonusudur²¹.

Evrensel örgüt (BM) içinde, ırk ayırımı ve sömürgecilik ile ilgili konularda bloksuz devletleri desteklemede iki blok rekabet halindedir. Her iki blok da uluslararası statükonun savunuculuğunu yapmaktadır. Silahsızlanma çabaları, bloklar arasında işbirliğinin artması ve blok içindeki bazı devletlerin blok politi-

19 Kaplan (1969:299).

20 Kaplan (1969:299); Kaplan (1957:50).

21 Kaplan (1969:300); Sönmezoğlu (1989:597).

kalarına karşı çıkabilmesi bu tür sistemlerin özellikleridir. Ancak bu tür sistemlerde uluslararası hukukun "müdahale etmeme" ilkesi, gevşek iki kutuplu sisteme göre daha çok ihlal edilmektedir. Evrensel örgütün (BM) arabuluculuk fonksiyonundan çok, siyasal değişiklikleri denetleme fonksiyonu ön plana çıkmaktadır. Bu durumda örgüt, kapasitesini aşan durumlara müdahale etmeye zorlanmakta, blok liderleri arasındaki çıkar çatışmalarına karışmakta ve bu öyle boyutlara varmaktadır ki blok devletlerini desteklemesi evrensel örgüt için başlıbaşına bir sorun olmaktadır. Eğer sistemin istikrarlı olması arzu ediliyorsa blok devletlerinin kendilerini sınırlama yönünde daha fazla çaba göstermeleri ve örgütün de arabuluculuk fonksiyonuna daha fazla ağırlık vermesi gereklidir²².

2. DETANT SİSTEMİ

Detant sistemi, ABD ve SSCB'de birtakım olumlu değişikliklerin olduğu varsayımına dayanmaktadır. Sovyetler artık daha açık bir toplum ve daha az müdahaleci hale gelirken, ABD de uluslararası statükonun savunulmasına yönelik eski tutuculuğunu terketmektedir. Genelde Sovyet sisteminde bir iyileşme olduğu, Çin'in iç sorunlarına yöneldiği ve en azından tehlike olmaktan çıktığı ve üçüncü dünyanın büyük bir kısmında istikrarın hüküm sürdüğü görülmektedir. ABD ile SSCB arasında rekabet devam etmekle birlikte, çatışmaya dönüşecek boyutlara varmamaktadır. Silahların kontrolüne ilişkin önemli anlaşmalar kaydedilmekte ve gerginlik önemli ölçüde azalmaktadır²³.

Detant sisteminin bir sonucu olarak her iki bloğun örgütlenmelerinde zayıflamalar görülmektedir. Sovyet uydusu durumundaki bazı devletler birtakım dış politika konularında Batılı devletlerle birlikte hareket ederken, Batı bloku içinde de çatlaklar artmaktadır. ABD, anti-komünist oligarşileri desteklemekten vazgeçerken, SSCB de komünist blok dışındaki devletlerle birlikte yaşamayı öğrenmeye çalışmakta ve ulusal kurtuluş hareketlerini destekleme konusunda eski tutumunu terketmektedir. Hukuk alanında ise, diğer devletlerin işlerine karışmama, detant sisteminin belirgin bir özelliği haline gelmektedir. Ayrıca, uluslararası hukuk kuralları hem güçlendirilmeye çalışılmakta hem de uygulama alanı genişlemektedir. Evrensel örgüt (BM), uzay, gök cisimleri ve kutup bölgeleri ile ilgili konularda, sömürgeciliğin son bulmasında, silah kontrolüne ilişkin düzenlemelerde ve uluslararası barışın korunmasında önemli işlevler yüklenmektedir. Sistemde, barışın bozulması hatta savaş çıkması ihtimali az da olsa vardır. Fakat bu ABD ile SSCB arasında doğrudan bir çatışma olmaktan çok dolaylı, yani bölgesel, sınırlı amaçlara yönelik ve konvansiyonel savaşlar olacaktır. ABD ve SSCB savaşların tırmanmasını önlemek için işbirliği yapacak veya en

22 Kaplan (1969:300-301); Sönmezoğlu (1989:597).

23 Kaplan (1969:301); Sönmezoğlu (597).

azından diğ erinin bu doğ rultudaki amacına engel olmayacaktır. Bu tür amaçlara yönelik olarak daha çok evrensel örgütü devreye sokmaya çalışacaklardır²⁴.

3. İSTIKRARSIZ BLOK SİSTEMİ

İstikrarsız blok sisteminde, dünya detant sistemindekini tersine bir gelişme içindedir. Dünyada gerilim artarken, ABD ve SSCB arasındaki ilişkilerde kuşku hakim olmaktadır. Silahsızlanma ile ilgili anlaşmalar yok denecek kadar azdır. Bölgesel düzeyde çatışmalara ve yer yer şiddet hareketlerine rastlamak mümkündür. Teknolojik gelişmeler nükleer silahları geliştirmeyi ve daha ucuza elde etmeyi kolaylaştırmaktadır. ABD ve SSCB'nin nükleer sistemleri dayanılmaz ilk vuruş gücüne sahip olmasa da caydırıcılıkları yüksektir. Bunların yanında, sistemde, minimum caydırıcılık düzeyinde dört-beş devlet daha vardır. Tüm devletler birtakım sınırlı misilleme stratejileri geliştirme çabası içindedir. Fakat bu stratejileri kullanma ABD ve SSCB için daha kolaydır. Sistem içindeki ittifak ilişkileri askeri kapasitelerle ve politikalarla çok yakından ilgilidir. Eğer ABD, kendi ülkesi dışındaki müttefik devletlere olası nükleer saldırıları caydıracak kapasiteye sahip değilse, ittifak içindeki krizlerin aşılması zorlaşacaktır, meğ er ki ABD ile diğ er müttefiklerin toplam kapasiteleri bu caydırma için yeterli olsun. Benzer sorunlar aynı ölçüde olmasa da SSCB için de geçerlidir²⁵.

ABD ve SSCB'nin dış politikaları müdahaleci özellik taşımaktadır. Bu devletler detant sisteminden farklı olarak çıkarların uyumlaştırılması yerine çatışmayı tercih ederler. ABD, dış politikada, tutucu devletlerin statükosunun korunmasını savunurken, SSCB'nin dış politikası ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesine yöneliktir. Bu tür sistemlerde bir Macaristan olayının (1958) benzeri her zaman yaşanabilir. Ayrıca, Sovyet dış politikası Çin-Sovyet ilişkilerinden etkilenmektedir. Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin düzelmesi bloklar arası çatışma ve gerginliği arttıracaktır. ABD ve SSCB arasındaki ilişkiler barışı tehdit eden boyutlara varmamakla birlikte sistemde çatışmalar olağan bir duruma gelmektedir. Hatta nükleer silahların sınırlı düzeyde de olsa kullanılması mümkündür. Evrensel örgüt (BM) arabuluculuk fonksiyonunu yerine getirmekle birlikte otoritesi zayıflamaktadır. İstikrarsız blok sisteminde, içişlere müdahale etmeme ilkesi sık sık ihlal edilecektir. Sistem uluslararası hukukun gelişmesi için uygun bir ortam oluşturmayacak, mevcut standartlar aşınırken yerine yenileri konamayacaktır²⁶.

24 Kaplan (1969:301); Sönmezoğ lu (1989:597-98).

25 Kaplan (1969:301-302); Sönmezoğ lu (1989:598).

26 Kaplan (1969:302); Sönmezoğ lu (1989:598).

4. TAMAMLANMAMIŞ NÜKLEER YAYILMA SİSTEMİ

Tamamlanmamış nükleer yayılma sistemi ise, istikrarsız blok sisteminin değişimiyle ortaya çıkmış bir sistem olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla bir çok yönüyle bu sisteme benzeyen tamamlanmamış nükleer yayılma sisteminin ondan farkı, ABD ve SSCB'nin yanısıra onbeş-yirmi devletin daha bulunmasıdır. ABD ve SSCB'nin sahip oldukları nükleer sistemler dayanılmaz ilk vuruşu yapacak kapasite de olmamakla beraber, ilk kullanana bazı avantajlar sağlar. Küçük devletlerin ellerinde bulunan nükleer sistemler ise, minimum caydırma düzeyindedir. Büyük nükleer güçlerle küçük nükleer güçler arasında ve küçük nükleer güçlerin kendi aralarında ittifak mümkündür. Savaşlar sınırlı kalmakla birlikte, hem gerginlik hem de tırmanma ihtimali istikrarsız blok sisteminden daha fazladır. ABD ile SSCB arasında Avrupa dışındaki bölgelerde sınırlı çatışmalar olabilir. Avrupa'da doğrudan bir çatımda tırmanma ihtimali yüksek olduğundan ABD ve SSCB böyle bir çatışmanın çıkmamasına özen gösterirler²⁷.

Evsensel örgütün (BM) arabuluculuk fonksiyonu, istikrarsız blok sisteminde olduğundan daha fazladır. Ancak bunun dışındaki fonksiyonları açısından istikrarsız blok sistemiyle karşılaştırıldığında daha az başarılıdır. Uluslararası hukukun uygulamada çok etkisiz kaldığı tamamlanmamış nükleer yayılma sisteminde içişlere müdahale çok yoğundur. Dış politika genelde detant sistemine benzemekle birlikte, Amerikan politikasının muhafazakar niteliği ön plana çıkarırken Sovyetler de daha devrimci bir tutum içindeler²⁸.

III. ULUSLARARASI SİSTEMİN YAPISI VE KAPLAN'IN SİSTEM MODELLERİ : BİR DEĞERLENDİRME

Kaplan'ın daha sonraki çalışmalarında, 1960'larda ortaya çıkan gelişmeleri dikkate alarak ortaya koyduğu ve belli ölçüde iki kutuplu sistemin ve birim veto sistemlerinin türevleri gibi görünen sistem modelleri arasında temelde bazı benzerlikler bulunmaktadır. Genel olarak bu sistemlerin tümünde uluslararası sistemin yapısının gevşek iki kutuplu sistemin özelliklerini yansıttığı söylenebilirse de dünyada nükleer silahların yaygınlaşması dikkate alındığında son iki sistemin özelliklerinin büyük ölçüde birim veto sisteminin özelliklerine benzediği görülür.

Kaplan'ın geliştirmiş olduğu bu sistem tipolojileri mevcut uluslararası sistemle karşılaştırıldığında bazıları bir dönemi açıklarken bazıları da bir başka dönemi açıklamak açısından yararlı görülmektedir. Örneğin, 1950'lerin ortalarından

27 Kaplan (1969:303); Sönmezoğlu (1989:598).

28 Kaplan (1969:303); Sönmezoğlu (1989:598).

1970'lerin sonlarına kadar uzanan dönemde egemen olan sistemin çok gevşek iki kutuplu sistemin özelliklerini yansıttığı ileri sürülebilir. Nitekim bu dönemde sınırlı bölgesel savaşlar, ulusal kurtuluş hareketleri ve Sovyetlerin bunları doğrudan veya dolaylı olarak desteklemeleri sözkonusu olmuştur. Çin, 1949'dan sonra ABD için ve 1960'ların başından itibaren Sovyetler için bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır. Bu dönemde ABD ve SSCB'den sonra Çin de kendi nükleer gücünü geliştirme yolundadır. Küba krizinin hemen sonrasında imzalanan "Test Ban Treaty" (1963) ve 1968'de imzalanan "The Non Proliferation Treaty" (Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması), ayrıca SALT I ve yürürlüğe giremeyen SALT II anlaşmaları bu dönemin silahsızlanma çabalarıdır. Öte yandan SSCB'nin Macaristan ve Çekoslovakya'ya, ABD'nin ise Vietnam'a müdahalesi, uluslararası hukukun "müdahale etmeme" ilkesinin ihlal edilmesinin çarpıcı örnekleridir.

1970'lerin sonundan, gerek silahsızlanma görüşmelerinin tekrar başladığı gerekse Gorbaçev'in işbaşına geldiği 1980'lerin ortalarına kadarki gelişmeleri ise, istikrarsız blok sistemi ile açıklamak mümkündür. Örneğin, SALT II'nin yürürlüğe girmemesi, Sovyetlerin Afganistan'ı işgali ve İran-İrak Savaşı bu dönemin önemli olaylarıdır. Bir taraftan bunlar olurken diğer taraftan, teknolojik gelişmelere paralel olarak Fransa, İngiltere ve Almanya'nın yanısıra Hindistan, Pakistan ve Irak'ın da kendi nükleer gücünü geliştirme çabası içinde oldukları görülmektedir. Fakat bunların nükleer kapasitelerinin caydırma etkisi çok düşüktür. Bu arada ABD, her durumda müttefiklerin desteğini sağlamada zorlanmaktadır. Bu durum İran-İrak Savaşında açıkça gözlenmiştir. Yine İran-İrak Savaşında somut olarak gözlemlendiği gibi Sovyetlerin yanında ABD'de müdahaleci bir dış politika izlemektedir. Bununla beraber ABD ile SSCB arasındaki ilişkiler uluslararası barışı tehdit edecek boyutlarda gözükmemektedir. Nükleer silahların sınırlı da olsa kullanılması olasılığı vardır.

Öte yandan 1980'lerin ortalarından, 1990'a kadarki gelişmeleri en iyi tanımlayan sistem tipolojisi detant sistemidir. Çünkü, 1979'da kesintiye uğrayan silahsızlanma görüşmeleri bu dönemde başladı. Gorbaçev'in Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliğine gelmesiyle birlikte başlattığı "açıklık" ve "yeni-den yapılanma" politikaları çerçevesinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sovyetler Birliği, bu dönemde, demokratikleşme hareketleri doğrultusunda daha açık bir toplum olma yolundadır. Çin ise ABD ve SSCB için acil bir tehdit olmaktan çıkıp kendi iç sorunlarına yönelmiştir. Sovyetler, ulusal kurtuluş hareketlerini desteklemedeki eski tutumunu terkederken, Doğu Bloku içindeki siyasal gelişmelerde içişlere müdahale etmemeye özen göstermiştir. ABD ise sistemin özelliğine aykırı olarak içişlere müdahale konusunda eski tutumunu bu dönemde de devam ettirmiştir. (Panama ve Liberya'ya müdahale bunun somut örnekleridir). Fakat anti-komünist oligarşileri desteklemede eski tutuculuğunu sürdüreceği

sanılmamaktadır. Bu arada Batı bloku içindeki bağlar gevşerken ABD'nin Avrupa'daki konumu tartışılır hale gelmiştir.

1990'a kadar sistem genel anlamda gevşek iki kutuplu sistemin özelliklerini yansıtmıştır. Ancak 1990'dan sonraki gelişmeleri gevşek iki kutuplu sistemin varsayımlarıyla açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber birim veto sisteminin oluştuğunu ileri sürmek de kolay değildir. Bazıları, birtaraf-tan bağlantısızlar hareketine ve Çin'in ortaya çıkışına, diğer taraftan blokların yapısındaki gevşemelere bakarak, 1970'lerin ortalarından itibaren uluslararası sistemin çok kutupluluğa doğru gittiğini ileri sürdüler. Fakat gelişmeler bunları haklı çıkarmadı. Bununla beraber, Almanya'ların birleşmesi, Sovyetler Birliğine bağlı uyduların kendi yollarını seçmeleri ve Sovyetler Birliği içindeki Cumhuriyet-lerin bağımsızlıklarını ilan etmekte oldukları dikkate alınır, "gevşek iki kutuplu sistemde blokların her ikisinin de hiyerarşik örgütlenme özelliğini yitirdiğinde sistemin güç dengesi sistemine dönüşebileceği" şeklindeki Kaplan'ın varsayımı doğrultusunda sistemin güç dengesi sistemine dönüşmesi beklenebilir. Ancak, sistemde nükleer silahların varlığı, savaşa başvuracak devletler için caydırıcı ola-bileceğinden, sistemin bir klasik güç dengesi sistemine göre daha istikrarlı olması söz konusu olacaktır. Böyle bir sistemde devletler, aralarındaki anlaşmazlıkları barışçı yollardan ve uluslararası hukukun kurallarına göre çözmeye çalışacaklar-dır. Bununla birlikte tırmanma ihtimalinin söz konusu olmadığı bölgelerde sınırlı savaşlar görülebilecektir. Öte yandan, tırmanma ihtimalinin yüksek olduğundan büyük devletler arasında doğrudan savaşların olmayacağı beklenebilir. Sistemde ideolojik nitelikli ittifaklar görünmeyecektir.

IV. ELEŞTİRİ VE SONUÇ

Kaplan, bir uluslararası politika kuramının bazı özel durumlarda açıklayıcı olamayabileceğine dikkat çekmekte ve bir kuramdan her şeyi açıklamasının beklenmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Kaplan'a göre bunun nedeni etkileşim sorununun çok karmaşık ve girdilerin çok fazla olmasında aranmalıdır²⁹. Bununla birlikte sistem kuramı belli bir uluslararası sistemdeki karakteristik davranışları, istikrar ve değişim koşullarını ve değişimin ne yönde olacağını önceden belirlememize yardımcı olmaktadır.

Ancak M.A. Kaplan'ın sistem kuramı, herhangi bir sistemdeki devletlerin davranışlarının açıklanmasında olumlu katkıları olmasına karşılık, birtakım eksik ve eleştiriye açık tarafları da vardır. Örneğin siyasal kurumlar, siyasal kültür, ideolojik unsurlar ve devletlerin sahip oldukları içsel kapasiteler ve bunların dış

29 Kaplan (1969:292).

politikaya etkisi üzerinde yeterince durulmamaktadır. Dolayısıyla, belli bir uluslararası politika olayı karşısında küçük devletlerle büyük devletlerin aynı ölçüde etkilendiklerini ve benzer davranışı gösterecekleri varsayılmaktadır. Oysa devletlerin dış politikalarının ve siyasal davranışının yalnızca uluslararası sistemin yapısı tarafından belirlendiğini varsaymak büyük bir eksikliklerdir. Devletlerin askeri hazırlık durumları, ekonomik ve teknolojik kapasiteleri, coğrafyaları, nüfus yapıları, karar vericilerin özellikleri ve dış dünyayı algılama şekilleri, ayrıca iç siyasal bütünlük ve ulusal moral gözönünde bulundurulması gereken önemli faktörlerdir. Örneğin, Stanley Hoffman Kaplan'ı "devletlerin çeşitliliğini görmezlikten geldiği, sistemleri kendi arzuları varmış gibi gösterdiği, sistemlerin aktörlere roller tayin ettiğini varsaydığı, yapıların ihtiyaç ve amaçları tayin ettiğine inandığı ve iç güçleri ihmal ettiği için yermektedir."³⁰

Öte yandan Kaplan, devletleri rasyonel davranan birimler olarak düşünmüş ve rasyonel devlet adamlarının var olduğu sürece belirlediği sistem türlerinde ileri sürdüğü davranışların her zaman görülebileceğini iddia etmiştir. Oysa devletlerin her durumda rasyonel davranacaklarını varsaymak oldukça zordur.

Kaplan'ın sistem modellerini eleştirenler bunların uluslararası ilişkilerde ampirik araştırmalar için yeterli olmadığı, ayrıca bunların uluslararası politikada genel bir kuram oluşturmaktan uzak olduğunu ve entellektüel araştırmalardan başka bir şey olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Fakat tüm eksikliklerine rağmen, uluslararası politika alanında sistem kuramını yaygınlaştıranların başında geldiği unutulmamalıdır.

Uluslararası ilişkilerde makro düzeyde kuramlar geliştirmenin zor olduğu, dolayısıyla yapılan çalışmaların bir kavramsal çerçeve oluşturmaya yaradığı, sistem kuramını gördükten sonra daha iyi anlaşılmalıdır.

KAYNAKLAR

Doughterty, James E. and Robert L. Pfaltzgraff, Jr.; *Contending Theories of International Relations*, 2nd ed., New York: Harper and Row Publishers.

Kaplan, Morton A.; *New Approaches to International Relations*, New York: St. Martin's Press, 1968.

—; *System and Process in International Politics*, New York: Wiley and Sons, 1957.

—; "Variants on Six Models of the International System", *International Politics and Foreign Policy* içinde ed. James N. Rosenau, New York: The Free Press, 1969.

30 Waltz ve Quester (1982:64).

Morghenthau, Hans J.; *Uluslararası Politika*, 1. cilt, çev. Baskın Oran ve Ünsal Oskay, Ankara: Sevinç Matbaası, 1970.

Sönmezoglu, Faruk; *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.

Waltz, Kenneth ve George H. Quester; *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, Çev. Ersin Onulduran, Ankara: Ankara Üniv. S.B.F. Yay., 1982.

REGRESYON MODELLERİNDE KUKLA DEĞİŞKENLERİN ROLÜ

Mustafa SEVÜKTEKİN*

ÖZET

Bu makalenin amacı regresyon analizinde nitel açıklayıcı değişkenlerin rolünü incelemektir. Nitel değişkenlerin sık sık kukla değişkenler olarak takdim edildiğini görmekteyiz. Kukla değişkenleri kullanma tekniği geniş bir uyarlama içerisinde yapılabilir ve sonuçta regresyon modellerindeki nitel değişkenlerin dahil edilmesiyle tahmin yapabilme (düz bir doğru uydurabilme) gerçekleştirilebilir. Nitel değişkenlerin gösterimi için kullanılan teknikte eğer sözkonusu nitel değişkenin bağımlı değişken üzerinde bir etkisi olduğu düşünülüyorsa 1 değeri, herhangi bir etkisi yoksa 0 değeri verilir. Burada incelenen "varyans analizi" ve "kovaryans analizi" nitel açıklayıcı değişken içeren regresyon modelleri iyi bilinen istatistikî tekniklerdendir.

SUMMARY

The purpose of this paper is to consider the role of qualitative explanatory variables in regression analysis. It will be shown that the introduction of qualitative variables, often called dummy variables. The technique of using dummy variables has been widely adopted, and the result is the straightforward inclusion of qualitative variables in regression models. This technique uses the value 1 for the presence of the qualitative attribute that is assumed to have an impact on the dependent variable and 0 for the absence of the given attribute. Included here are the well-known statistical techniques of "analysis of variance" and "analysis of covariance" both of which can be regarded as regression models with qualitative explanatory variables.

* Yard. Doç. Dr.; U.Ü. İ.İ.B.F. Ekonometri Bölümü, Ekonometri Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. GİRİŞ

Ekonometrik araştırmalarda kullanılan değişkenlerin büyük çoğunluğu ölçülebilen, sayılabilen nicel vasıftaki değişkenlerden oluşmaktadır. Örneğin, tüketim harcamaları, kullanılabilir gelir, yatırım harcamaları ve fiyatlar parasal birimlerle; faiz oranları ve işsizlik oranları yüzde kavramlarla; herhangi bir malın talep edilen miktarı, arz edilen miktarı ve üretim miktarı ağırlık veya adet ölçü birimleriyle ifade edilmektedir. Ancak bazı ekonometrik araştırmalarda yer verilmesi düşünölen öyle değişkenler vardır ki, herhangi bir ölçü birimiyle ölçmemiz ve saymamız mümkün olmayabilir. Ekonometrik araştırmalarda nitel vasıftaki gerçeğin (fenomenlerin) temsil edildiği değişkenlerin birer etkileyici faktör olarak modellerde sık sık yer aldığı gözlenmektedir. Ölçülemiyen veya sayılamıyan fakat etkisi olduğuna inanılan bu unsurun regresyon modellerinde yer alması düşünölüyorsa, bu nitel vasıftaki etkileyici faktörler, "kukla değişkenler" yardımıyla yaklaşık olarak ölçölmeye çalıřılır¹.

Meslek, din, ırk, eğitim düzeyleri, cinsiyet gibi bazı faktörler belirli malların tüketimini etkileyen önemli unsurlardan bazılarıdır. Bu nitel unsurların (gerçeğin) etkilerini, herhangi bir tüketim fonksiyonunda görmek istiyorsak, kukla değişkenler yardımıyla bunları kolaylıkla yaklaşık olarak ele alabiliriz. Kukla değişkenlerin hazırlanması ve kullanımı oldukça keyfi olmasına karşın, ilgili faktörün etkisini yansıtmamasından ötürü geçerlidirler². Kukla değişkenlerin yapısını incelemeye geçmeden önce, aşağıda verilen örneklere kısaca gözatmamızda yarar vardır³:

i. Yatay-kesit verilerinin kullanıldığı hanehalklarını ilgilendiren bir tüketim fonksiyonu analizinde, kentsel ve kırsal alanlarda ikamet edenlerin herhangi bir veri gelir düzeyinde tüketim kalıplarının farklı olacağı açıktır. Aynı zamanda yalnızca kentsel alanları dikkate aldığımızda, kent belirlili bölgeleri (veya semtleri) arasında da tüketim davranışının farklı olduğu söylenebilir. Hanehalkları açısından farklı bir tüketim davranışı, bireylerin evli veya bekâr olması halinde de beklenbilir.

ii. Zaman-dizisi verilerinin kullanıldığı bir başka tüketim fonksiyonu analizinde, tüketim yalnızca kullanılabilir gelire bağlı olmayabilir. Tüketim ayrıca kişilerin yapacakları tüketim harcamalarına da bağlıdır. Analizde dikkate alınan mevcut veri dönemi boyunca ölkede bir savaş hali yaşamış olabilir. Savaş halinin sürdüğü dönemlerde ölkede muhtemelen bazı tüketim malları üzerine bir takım

1 Bakınız Sevöktekin (1988).

2 Daha fazla bilgi için bakınız Koutsoyiannis (1977:18).

3 Bu örnekler kukla değişkenlerin yapısını daha yakından tanımamıza neden olacaktır, benzer diğer örnekler için bakınız Stewart ve Wallis (1981:171-2); Kmenta (1971:409-10) ve Dutta (1975: 159-60).

kısıtlamalar getirilmiş olabilir. (Örneğin karne ile satış veya sınırlı miktarlarda tüketim gibi). Aynı gözlem döneminde hem savaş halinin, hem de barış halinin birlikte bulunması analizde bazı sorunlar yaratabilir. Örneğin, barış halinin sürdüğü dönemlerde, savaş halinin sürdüğü dönemlerden daha düşük bir kullanılabilir gelirle tüketim harcamalarında bulunulabilir.

iii. Diğer bir yatay-kesit analizinde bireylerin kazançları arasındaki farklılıkları incelemekte olduğumuzu düşünelim. İş-gücü piyasasında bireylerin eğitim düzeyleri, vasıfları, işgücüne katılma yaşları, cinsiyetleri gibi faktörler kazanılan gelirin farklılaşmasına neden olan faktörlerin başında gelirler.

iv. Bir zaman-dizisi çalışmasında siyasi olayların, ulusal ekonomi ile ilgili olarak bütüncül veriler üzerine etkileri araştırılmak istenebilir. Bir ulusal hükümetin izlediği politikalar partiler ve iktidarlar açısından farklılıklar gösterebilir ve dolayısıyla uygulanan farklı politikaların sonuçları da muhtemelen farklı olacaktır. Ulusal sınırlar içerisinde bazı doğal felaketler, politik krizler ve savaş ve barış hali gibi durumlar mutlaka ekonomik ve sosyal politikalar üzerine etkileri sözkonusu olacaktır.

Yukarıda verilen örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Örneklerde de açıkça görüldüğü gibi, ölçülebilen, sayılabilen faktörlerin yanında, etkilerinin olduğu düşünülen fakat ölçülemiyen, sayılamayan faktörler mevcuttur. Din, eğitim, aile reisinin cinsiyeti, ırk, yerleşim yerleri, aile reisinin evlilik durumu, ailenin büyüklüğü, etnik bilgiler (gelenekler, örfler ve töreler gibi), politik üyelikler, sendika veya dernek üyeliği, savaş hali, barış hali, ulusal felaketler (seller, depremler, kuraklık gibi) ve daha sayabileceğimiz birçok faktör ekonometrik araştırma yapanlar tarafından modellere ilave edip incelemek isteyebilirler. Bu amaçla bu faktörleri temsilen kukla değişken kullanarak modellere katabilirler.

2. KUKLA DEĞİŞKENLERİN YAPISI

Kukla değişkenler genellikle iki mümkün durumdan birisini değer olarak alırlar. Değerlerden birisi, bir nitel durumun mevcut olduğunu belirtir, diğeri ise nitel bir durumun olmadığı hali gösterir. Geleneksel olarak kukla değişkenler "sıfır" ve "bir" değerlerini alırlar. "Bir" değeri bir nitel durumun vukuu bulunduğunu, gerçekleştiğini gösterir, ya da o durumun bir karakteristik görünüşü yansıtır. "Sıfır" değeri ise, bir nitel durumun vukuu bulunmadığını, gerçekleşmediğini gösterir, ya da karakteristik bir ifade edişin olmadığını vurgular⁴.

4 Kukla değişkenlerin sayısallaştırılmasına dair verilen 0 ve 1 değerleri tamamen keyfi bir tanımlamadır, bu konuda daha fazla bilgi için bakınız Sevüktekin (1988); Intriligator (1978:58); Common (1976:371) ve Ferber ve Verdoorn (1962:369).

Herhangi bir sorunun nitel vasfını 1 ve 0 gibi iki değer ile nitelendirmek, yalnızca verilen niteliğin varlığını ve yokluğunu belirtmek için yararlandığımız ve seçtiğimiz herhangi iki değerden başka birşey değildir. Dolayısıyla ikili bir değere sahip olan böyle bir nitel yapıdaki değişkene "ikili-binary" veya "kukla" değişken denilmektedir⁵. Nitel türdeki değişkenlere ayrıca "gösterge", "kategorik", "gölge" ve "dikotomi" değişken adları da verilmektedir⁶. Bu çalışmamızda daha ziyade kukla değişken kavramı ağırlıklı kullanılacaktır.

Nitel yapıdaki kukla değişkenin yapısını basit birkaç örnek vasıtasıyla daha iyi tanımaya çalışalım. Örneğin bir birey eğer erkek ise 1, kadın ise 0; yüksek okul mezunu ise 1, değil ise 0; evli ise 1, değil ise 0; müslüman ise 1, değil ise 0; zenci ise 1, değil ise 0; kentsel bir alanda ikâmet ediyorsa 1, kırsal alanda ise 0 gibi değerlendirmeler yapılabilir. Görüldüğü gibi kukla değişkeni tanımaya çalışırken verdiğimiz bu örneklerde değerlendirmeler tamamıyla farazi olarak yapılmıştır. Dolayısıyla değerlendirmede daha çok modelde hangi nitel vasfın etkili olduğuna bakılarak yapılır. Örneğin cinsiyet açısından etkin veya etkileyici vasıf "erkek" ise 1 değeri erkek vasfına verilir, "kadın" ise kadın vasfına verilir. Yüksek okul mezunu olma vasfı modelde etkileyici bir unsur ise 1 değeri bu vasa verilir. Benzer şekilde diğer bütün nitel faktörlerin değerlendirilmesi yapılabilir.

3. VARYANS ANALİZİ MODELLERİ (AOV)

Basit bir regresyon modelinde açıklayıcı değişken olarak kukla değişkenlere yer vermek mümkündür. Kukla değişkenlerin bu kullanımı nicel değişkenlerde olduğu gibi kolaylıkla regresyon denklemlerine adapte edilebilir. Regresyon denklemlerinde açıklayıcı değişken olarak yalnızca bir veya daha fazla kukla değişken yer alabilir. Yalnızca kukla değişkenlerin yer aldığı regresyon modellerine "Varyans Analizi Modelleri" (AOV) denilmektedir⁷.

Aşağıda varyans analizi modellerine dair bir örnek verilmektedir:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_i + u_i \quad (3.1)$$

burada

Y_i = Özel bir eğitim kurumunda çalışan bir öğretmenin yıllık geliri,

D_i = 1 eğer öğretmen bir doktora derecesine sahip ise,

= 0 diğer durumlar (yani öğretmenin bir doktora derecesi yoktur),

5 Bakınız Kmenta (1971:409).

6 Birçok isimlendirme değişik çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada verilenler kukla değişkenler olarak kısaca adlandıracağımız nitel türdeki değişkenler için en çok kullanılanlarıdır. Bakınız Gujarati (1979:287) ve Common (1976:371).

7 Varyans modelleri için bakınız Gujarati (1979:288-9); Kmenta (1971:410) ve Dutta (1975:159-60)

bu modelde dikkat edilirse nicel türde bir açıklayıcı değişken yerine bir kukla değişken kullanılmıştır. Modelde her ne kadar özel bir eğitim kurumunda çalışan öğretmenlerin maaşlarındaki farklılığı yalnızca eğitim düzeyinin yansıtması karşısında, bu farklılığı verecek, örneğin öğretmenlerin buldukları kadro dereceleri, branşları ve deneyimli olup olmadıkları gibi faktörlerin sabit tutulduğu gözden kaçmamalıdır. Modelde yer alan kalıntı terim u_i 'nin klasik doğrusal regresyon modeli için ileri sürülen varsayımları sağladığını kabul ettiğimizde, Model (3.1)'deki Y_i 'nin beklenen değerleri D_i 'nin iki farklı değerine karşılık gelecektir⁸. Bu durumlar aşağıda verilmektedir.

$$E(Y_i | D_i = 0) = \alpha_0 \quad (3.2)$$

$$E(Y_i | D_i = 1) = \alpha_0 + \alpha_1 \quad (3.3)$$

Denklem (3.2) özel eğitim kurumunda çalışan bir doktoraşız öğretmenin, Denklem (3.3) ise bir doktoralı öğretmenin ortalama yıllık gelirlerini (maaşlarını) vermektedir. Bu sonuçlar ayrıca modelde yer alan parametrelerin değerlerinden de çıkarılabilir. Kesme terimi α_0 özel eğitim kurumunda çalışan doktoraşız bir öğretmenin ortalama yıllık gelirini, $\alpha_0 + \alpha_1$ ise doktoralı bir öğretmenin ortalama yıllık gelirini vermektedir. α_1 bir doktoralı öğretmenin, bir doktoraşız öğretmenin yıllık ortalama gelirinden ne kadar farklı olduğunu belirtir. Bir başka ifadeyle doktoralı öğretmenlerin α^2 varyansla ve μ_1 ortalama ile doktoraşız öğretmenlerin de yine σ^2 varyans ve μ_0 ortalama ile normal dağıldığını kabul ettiğimizde kısaca şu sonuca ulaşabiliriz⁹.

$$\alpha_0 = \mu_0 \quad (3.4)$$

$$\alpha_0 + \alpha_1 = \mu_1 \quad (3.5)$$

$$\alpha_1 = \mu_1 - \mu_0 \quad (3.6)$$

Bu ortalamalar anakütle regresyon doğrusu (3.1)'in kesmesini ölçer, eğitim ise doktoralı öğretmen ile doktoraşız öğretmenin yıllık ortalama gelir farklılığını verir. Kurulacak bir hipotez testinde α_1 'nin sifıra eşit bulunması halinde doktoralı ve doktoraşız öğretmenin yıllık ortalama gelirleri arasında bir fark olmadığı imajı ortaya çıkar.

Denklem (3.1)'in katsayıları en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilebilir. Klasik doğrusal regresyon varsayımları altında elde edilen tahminler arzu edilen özellikleri sağlayacaktır. Bunun için en küçük kareler tahmincilerini şöyle verebiliriz¹⁰.

8 Bakınız Gujarati (1979:288-9) ve Kmenta (1971:410).

9 Kmenta (1971:410-1).

10 Bakınız İşyar (1989:156-8) ve Kılıçbay (1980:266-7).

$$\hat{\alpha}_1 = \frac{\sum (D_i - \bar{D}) (Y_i - \bar{Y})}{\sum (D_i - \bar{D})^2} \quad (3.7)$$

$$\hat{\alpha}_0 = \bar{Y} - \hat{\alpha}_1 \bar{D} \quad (3.8)$$

Modelimizi bir adım daha ileriye götürerek bir genelleştirme yapalım. n sayıda bir örneklem olarak aşağıdaki sonuçları çıkarmaya çalışalım:

n_1 : Örneklemdeki doktoralı öğretmenlerin sayısı

n_0 : Örneklemdeki doktoraşız öğretmenlerin sayısı

\bar{Y}_1 : Doktoralı öğretmenlerin örneklem ortalama yıllık geliri

\bar{Y}_0 : Doktoraşız öğretmenlerin örneklem ortalama yıllık geliri

Buna göre,

$$\sum_{i=1}^n D_i = n_1$$

$$\sum_{i=1}^n D_i^2 = n_1$$

$$\sum_{i=1}^n Y_i = n_1 \bar{Y}_1 + n_0 \bar{Y}_0$$

$$\sum_{i=1}^n D_i Y_i = n_1 \bar{Y}_1$$

elde edilebilir. Bu sonuçları tahmin denklemleri için kullanmak istersek:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n (D_i - \bar{D}) (Y_i - \bar{Y}) &= \sum D_i Y_i - \frac{1}{n} (\sum D_i) (\sum Y_i) \\ &= n_1 \bar{Y}_1 - \frac{n_1}{n} (n_1 \bar{Y}_1 + n_0 \bar{Y}_0) = \frac{n_0 n_1}{n} (\bar{Y}_1 - \bar{Y}_0) \end{aligned}$$

ve

$$\sum_{i=1}^n (D_i - \bar{D})^2 = \sum D_i^2 - \frac{1}{n} (\sum D_i)^2 = n_1 - \frac{n_1^2}{n} = \frac{n_0 n_1}{n}$$

sonuçlarını elde ederiz. Bu sonuçlar veri iken tahminciler şu şekilde olacaktır:

$$\hat{\alpha}_1 = \frac{(n_0 n_1 / n) (\bar{Y}_1 - \bar{Y}_0)}{n_0 n_1 / n} = \bar{Y}_1 - \bar{Y}_0 \quad (3.9)$$

$$\hat{\alpha}_0 = \frac{1}{n} (n_1 \bar{Y}_1 + n_0 \bar{Y}_0) - (\bar{Y}_1 - \bar{Y}_0) \frac{n_1}{n} = \bar{Y}_0 \quad (3.10)$$

Görüldüğü gibi regresyon denkleminin en küçük kareler eğim tahmincisi doktoralı bir öğretmenin örneklem ortalaması ile dokorasız bir öğretmenin örneklem ortalaması arasındaki farka eşdeğerdir. Regresyon denkleminin en küçük kareler kesme tahmincisi dokorasız bir öğretmenin örneklem ortalaması yıllık gelirine (maaşına) denktir.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan regresyon modelinde, açıklayıcı değişken olarak yer alan kukla değişken ikili bir yapı özelliği göstermektedir, yani iki mümkün durumu ancak incelemektedir. Fakat buradaki kukla değişkenin yapısı gereği ikili değil de (yani yalnızca doktoralı ve dokorasız) daha karmaşık olduğunu düşünelim; örneğin lisans derecesi, yüksek lisans derecesi ve doktora derecesi gibi üçlü bir durumu ele alalım. Bu durumda bir önceki denklemi kullanmamız mümkün olamayacaktır. Varsayalım ki, öğretmenlerin yıllık gelirleri (maaşları) onların lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerine sahip olmasına bakılmaksızın σ^2 varyansla ve μ ortalama ile normal bir dağılım gösterebilir. Lisans mezunu bir öğretmen için başlangıç maaş ortalaması μ_A 'ya, yüksek lisans dereceli bir öğretmenin başlangıç maaş ortalaması μ_B 'ye ve doktora dereceli bir öğretmenin başlangıç maaş ortalaması da μ_C 'ye eşit olsun. Bu durumu açıklayan en uygun regresyon denklemi şöyle verilebilir¹¹:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_{i2} + \alpha_2 D_{i3} + u_i \quad (3.11)$$

burada

Y_i = i'ninci öğretmenin bir yıllık geliri

D_{i2} = 1 öğretmenin en yüksek derecesi doktora ise
= 0 Diğer durumlar

D_{i3} = 1 Öğretmenin en yüksek derecesi yüksek lisans ise
= 0 Diğer durumlar.

Dikkat edilirse $D_{i2} = 1$ olduğu zaman, D_{i3} sıfıra eşit olmaktadır ve tersi durum da varittir. Y_i 'nin beklenen değerleri bu kez D_i 'nin üç farklı değerine karşılık gelmektedir, bunlar:

¹¹ Bakınız Kmenta (1971:412).

$$E(Y_i | D_{i2} = 1, D_{i3} = 0) = \alpha_0 + \alpha_1 \quad (3.12)$$

$$E(Y_i | D_{i2} = 0, D_{i3} = 1) = \alpha_0 + \alpha_2 \quad (3.13)$$

$$E(Y_i | D_{i2} = 0, D_{i3} = 0) = \alpha_0 \quad (3.14)$$

Aynı zamanda şu sonuçları da buradan kolaylıkla çıkarabiliriz:

$$\alpha_0 = \mu_A \quad (3.15)$$

$$\alpha_1 = \mu_C - \mu_A \quad (3.16)$$

$$\alpha_2 = \mu_B - \mu_A \quad (3.17)$$

Bu sonuçlara dikkat edilirse (3.4) ile (3.5) ve (3.6)'da çıkardığımız sonuçlara benzemektedir.

Şu ana kadar yukarıda sunulan aşamalarda kukla değişkenler ikili yapıda, yani 0 ve 1 değerlerini aldığı varsayımı altında incelendi. Bu açıdan modelin üç farklı ayırma tabi tutulması gereği ortaya çıktı. Oysa şimdiye değin vurgulamadığımız bir yapıda açıklayıcı değişken olarak modelde yer verdiğimiz kukla değişkeni tanımlamamız sözkonusu olabilir. Öğretmenlerin derecelerini yansıtan kukla değişkeni üçlü bir yapıda tanımlayabiliriz. Örneğin lisans derecesine sahip olana 0, yüksek lisans derecesine sahip olana 1 ve doktora derecesine sahip olana da 2 değerini verebiliriz. Regresyon modelini bu durumda şöyle tanımlayabiliriz¹²:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 W_i + u_i \quad (3.18)$$

burada W_i , 0, 1 ve 2 değerlerini alan üçlü yapıdaki bir kukla değişkendir. Y_i 'nin beklenen değeri W_i 'nin üç farklı değerine karşılık gelecektir:

$$E(Y_i | W_i = 0) = \alpha_0 \quad (3.19)$$

$$E(Y_i | W_i = 1) = \alpha_0 + \alpha_1 \quad (3.20)$$

$$E(Y_i | W_i = 2) = \alpha_0 + 2\alpha_1 \quad (3.21)$$

buradan şu sonuçları kolaylıkla çıkarabiliriz. Bir lisans derecesine sahip öğretmen ile bir yüksek lisans derecesine sahip olan öğretmenin ortalama maaşları arasındaki fark

$$(\alpha_0 + \alpha_1) - \alpha_0 = \alpha_1 \quad (3.22)$$

ile verilmektedir. Bir doktora derecesine sahip olan öğretmen ile bir yüksek lisans derecesine sahip olan öğretmenin ortalama maaşları arasındaki fark ise

12 Bakınız Kmenta (1971:412-3).

$$(\alpha_0 + 2\alpha_1) - (\alpha_0 + \alpha_1) = \alpha_1 \quad (3.23)$$

ile verilmekte ve nihayet bir doktora dercesine sahip olan öğretmen ile bir lisans derecesine sahip olan öğretmenin ortalama maaşları arasındaki fark

$$(\alpha_0 + 2\alpha_1) - \alpha_0 = 2\alpha_1 \quad (3.24)$$

ile verilmektedir. Yani 0, 1 ve 2 değerlerini alan bir değişkenin kullanılmasıyla gerçekte doktoralı bir öğretmen ile yüksek lisanslı bir öğretmenin maaşı arasındaki fark bir yüksek lisanslı öğretmen ile lisanslı bir öğretmenin maaşı arasındaki farka eşittir. Ancak bizim burada önsel bir bilgimiz olmadıkça böyle bir varsayımın doğruluğunu kanıtlayamayız.

Dikkat edilirse iki tane ikili değişken yerine (regresyon denkleminde sabit terimi düşürmeksizin) üçlü yapıdaki bir değişkene yer veremeyiz. Bunun için regresyon modelini aşağıdaki gibi düzenlemeliyiz:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_{i2} + \alpha_2 D_{i3} + \alpha_3 D_{i4} + u_i \quad (3.25)$$

burada D_{i2} ve D_{i3} Denklem (3.11) de tanımlandığı gibidir.

$$D_{i4} = 1 \text{ Öğretmenin en yüksek derecesi lisans ise,} \\ = 0 \text{ diğer durumlar}$$

ve α_0 , α_1 , α_2 ve α_3 için çözüm belirsiz olacaktır. Zira sonuç

$$D_{i4} = 1 - D_{i2} - D_{i3} \quad (3.26)$$

bu durumda en küçük kareler normal denklemleri tanımsızdır, yani $(X'X)$ matrisi tekil bir matristir, katsayılar için bir çözüm yapılmaz¹³.

4. KOVARYANS ANALİZİ MODELLERİ (ACOV)

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız varyans analizi modelleri (AOV), sosyal bilimlerin daha çok, sosyoloji, psikoloji, eğitim ve piyasa araştırmaları gibi değişik alanlarda başvurulan modellerdir, ekonomide bu tür modellerin kullanımı pek yaygın değildir. Ekonomide daha ziyade nicel türdeki değişkenlerin yanında açıklayıcı bir değişken olarak nitel (kukla) değişkenlere yer veren regresyon modelleri kullanılmaktadır. Nicel ve nitel (kukla) değişkenlerin birlikte yer aldığı modellere "Kovaryans Analizi Modelleri" (ACOV) denilmektedir¹⁴.

13 Böyle bir sorundan kurtulmak için başvurulacak değişik yöntemler sözkonusu olabilir. Bu konuda daha detaylı bilgi aşağıda beşinci başlıkta "kukla değişken tuzağı" sorunu adı altında incelenecektir.

14 Kovaryans analizi modelleri için bakınız Gujarati (1979:289); Kmenta (1971:419-20); Kelejian ve Oates (1981:169-70); Common (1976:372-3); Maddala (1979:135-6) ve Draper ve Smith (1966:136-41).

Yukarıda ele aldığımız (3.1)'deki modele yıllık eğitim harcamalarını yansıtan bir nicel değişken ilave ederek bir kovaryans analizi modeli (ACOV) geliştirebiliriz:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_i + \beta X_i + u_i \quad (4.1)$$

burada

Y_i = Özel eğitim kurumunda çalışan bir öğretmenin yıllık maaşı,

X_i = Yıllık eğitim harcamaları,

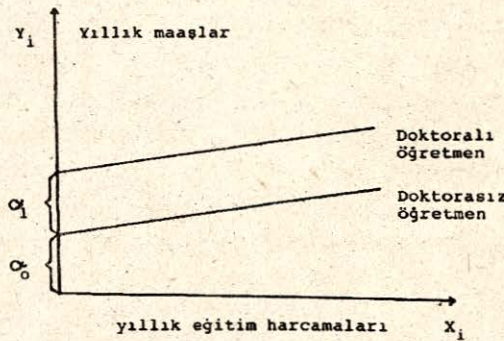
D_i = 1 öğretmen eğer doktora derecesine sahip ise,
= 0 diğer durumlar.

Görüldüğü gibi model bir nicel değişken X_i (yıllık eğitim harcamaları) ile bir nitel değişken D_i (öğretmenlerin eğitim düzeyleri) ihtiva etmektedir. Modelde yer alan kalıntı terim u_i 'nin klasik doğrusal regresyon modeli için ileri sürülen varsayımları sağladığını kabul ettiğimizde, bağımlı değişken Y_i için beklenen değerler D_i 'nin farklı iki değerine karşılık gelecektir:

$$E(Y_i | X_i, D_i = 0) = \alpha_0 + \beta X_i \quad (4.2)$$

$$E(Y_i | X_i, D_i = 1) = (\alpha_0 + \alpha_1) + \beta X_i \quad (4.3)$$

Denklem (4.2) doktorasız bir öğretmenin yıllık ortalama maaşını, Denklem (4.3) ise doktoralı bir öğretmenin yıllık ortalama maaşını vermektedir. Geometrik olarak bu durumu aşağıda Şekil 1 ile gösterebiliriz. (Farazi olarak izah amacıyla α_1 'in sıfırdan büyük olduğunu düşünelim).

Şekil: 1
Öğretmenlerin yıllık maaşları ile yıllık eğitim harcamaları arasındaki farazi ilişki

Model (4.1)'deki doktoralı ve doktrasız öğretmenlerin yıllık maaş fonksiyonlarını (4.2) ve (4.3)'deki gibi ayrı ayrı ele alıp incelediğimizde her iki fonksiyonun aynı eğim katsayısına (β 'ya) sahip olduklarını fakat kesme terimlerinin farklı olduklarını görürüz. Bir başka ifadeyle doktoralı öğretmenlerin ortalama maaş düzeyleri, doktrasız öğretmenlerin ortalama maaşlarından α_1 kadar farklıdır, fakat yıllık eğitim harcamaları ile ortalama yıllık maaşlardaki değişme oranı her iki durum için de aynıdır.

Yukarıda vurgulanan "eğim katsayısının eşit olduğu" varsayımı geçerli olursa ve eğitim düzeyleri arasında bir farklılık olmaması halinde (4.2 ve 4.3'ün kesme terimleri aynı ise) (4.1)'deki genel regresyon için bir hipotez testini kolaylıkla uygulamamız mümkün olabilir ve geleneksel t-testine başvurarak α_1 'in istatistiki olarak anlamlı olup olmadığını belirleyebiliriz¹⁵.

5. KUKLA DEĞİŞKEN TUZAĞI VE BAZI PROBLEMLER

Regresyon denklemlerine kukla değişkenlerin katılmasıyla geliştirilen modelleri daha ileri aşamalara götürmeden, oldukça önemli bazı problemler üzerinde durmamız gereklidir. Yukarıda ele aldığımız örneğe tekrar geri dönerek model üzerinde biraz daha değişik düşünmeye çalışalım: Örneğimizde nitel bir değişken olarak eğitim düzeylerini ele almış ve bunu iki kategori içerisinde (doktoralı öğretmen ve doktrasız öğretmen) incelemiştik. Burada eğitim düzeylerini bir nitel vasıf olarak doktoralı ve doktrasız gibi ayırma tabi tutmak ile ancak bir kukla değişkene D_i 'ye sahip olabiliriz. Eğer kukla değişken $D_i = 1$ değerini alıyorsa bu sürekli olarak doktora derecesine sahip olan bir öğretmeni, $D_i = 0$ değerini alıyorsa bu da sürekli olarak doktora derecesine sahip olmayan bir öğretmeni temsil edecektir. Çünkü ancak iki durum mevcuttur. Dolayısıyla bir kukla değişken iki kategori ayırımına tabi tutulması yeterli olacaktır. Kovaryans analizi modelini şimdi aşağıdaki gibi yazdığımızı düşünelim:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_{1i} + \alpha_2 D_{2i} + \beta X_i + u_i \quad (5.1)$$

burada Y_i ve X_i daha önce tanımlandığı gibidir.

$D_{1i} = 1$ eğer öğretmen doktoralı ise,
= 0 diğer durumlar

$D_{2i} = 1$ eğer öğretmen doktrasız ise,
= 0 diğer durumlar.

¹⁵ Daha fazla bilgi için bakınız Gujarati (1979:289).

Modelde yer alan parametrelerin OEKK tahminlerini veren $(X'X)^{-1} X'y$ denkleminde $(X'X)$ matrisinin elemanlarının tanımlanmasında dikkat edilmesi gerekli önemli birkaç husus vardır. Zira Denklem (5.1)'de D_{1i} ve D_{2i} arasında tam bir doğrusal bağımlılık söz konusudur¹⁶.

Farazi bir örnek üzerinde durarak bu sorunu açıklamaya çalışalım. Farzedelim ki, üç doktoralı ve iki doktoraşız öğretmenin yer aldığı bir küçük örnekleme sahibiz. Veri matrisinin şu şekilde olduğunu düşünelim:

Öğretmenler	$(\alpha_0$ için çarpan)	D_{1i}	D_{2i}	X_i
Doktoralı	1	1	0	X_1
Doktoraşız	1	0	1	X_2
Doktoraşız	1	0	1	X_3
Doktoralı	1	1	0	X_4
Doktoralı	1	1	0	X_5

Dikkat edilirse yukarıda verilen veri matrisinin sağ tarafındaki ilk sütun genel kesme teriminin (zımni olarak yer aldığı düşünülen değişkenin) bir çarpan değerini vermektedir. Bu tablodan kolaylıkla $D_{1i} = 1 - D_{2i}$ veya $D_{2i} = 1 - D_{1i}$ sonucunu çıkarabiliriz, yani D_{1i} ve D_{2i} tam olarak doğrusal bağımlıdır. Tahminci denkleminde yer alan $(X'X)$ matrisini aşağıdaki gibi daha açık yazmaya çalışalım: α_0 'ın önündeki değişkeni X_0 olarak tanımlayalım,

$$(X'X) = \begin{bmatrix} \Sigma X_0^2 & \Sigma X_0 D_1 & \Sigma X_0 D_2 & \Sigma X_0 X \\ \Sigma X_0 D_1 & \Sigma D_1^2 & \Sigma D_1 D_2 & \Sigma D_1 X \\ \Sigma X_0 D_2 & \Sigma D_1 D_2 & \Sigma D_2^2 & \Sigma D_2 X \\ \Sigma X_0 X & \Sigma D_1 X & \Sigma D_2 X & \Sigma X^2 \end{bmatrix}$$

Yukarıda veri matrisinde yer alan değerleri $(X'X)$ matrisinde kullanırsak ortaya çıkabilecek sorunları daha açık bir şekilde görebiliriz:

16 Kukla değişken tuzağı hakkında daha fazla bilgi için bakınız Dutta (1975:160-1); Kmenta (1971: 413); Maddala (1979:134); Pindyck ve Rubinfeld (1981:113); Gujarati (1979: 291); İşyar (1989: 151); Jonston (1981:222-3) ve Daniel (1957).

$$(X'X) = \begin{bmatrix} 5 & 3 & 2 & \sum_{1}^5 X \\ 3 & 3 & 0 & \sum_{1}^3 X \\ 2 & 0 & 2 & \sum_{1}^2 X \\ \sum_{1}^5 X & \sum_{1}^3 X & \sum_{1}^2 X & \sum_{1}^5 X^2 \end{bmatrix}$$

Dikkat edilirse, $(X'X)$ matrisinin 1'inci sütunu, 2'inci ve 3'üncü sütunların toplamıyla bulunmaktadır. Eğer matrisin birinci sütunu diğer iki sütunun toplamına eşitse, tekil olma koşulu (matris kuralı) doğmasından dolayı bu matrisin tersi alınmaz. OEKK tahminci denkleminde $(X'X)^{-1} X'y$ 'den $(X'X)$ matrisinin tersi alınmadığı durumlarda, yani $(X'X)^{-1}$ 'in hesaplanamadığı hallerde yukarıdaki tahminci denklemimiz için de bir çözüm bulunamayacaktır. Dolayısıyla parametreleri hesaplamamız mümkün olmayacaktır. Parametrelerin tahminlerinin hesaplanmadığı böyle bir duruma "kukla değişken tuzağı" denilmektedir.

Kukla değişken tuzağı sorunu sürekli karşımızda olduğu müddetçe biz herhangi bir tahminde bulunmamız sözkonusu olamaz. Bu açıdan kukla değişken tuzağından kurtulmak gereklidir. Bu amaçla yararlanabileceğimiz bazı yöntemler mevcuttur. Bunlardan en basit ve en çok başvurulanı modelde yer alması düşünülen nitel değişkenin sahip olduğu vasıf (kategori, sınıf gibi) sayısına göre hareket etmektir. Burada uygulanan kural şudur: *Eğer bir nitel değişken m sayıda vasya (kategoriye, sınıfa) sahipse, modele yalnızca m-1 sayıda kukla değişken katılır.* Yukarıdaki durumda eğitim düzeyi iki kategorili olduğundan $2 - 1 = 1$, yani tek bir kukla değişken ile temsil edilebilir. Dolayısıyla yukarıda hazırlanan veri matrisinde D_1 veya D_2 'den herhangi birini ihmal edersek çoklu doğrusal bağlantı sorunu ortadan kalkmış olacaktır, aksi takdirde kukla değişken tuzağı bir sorun olarak kalmaya devam edecektir.

Doktoralı ve dokorasız gibi iki kategoriye 1 ve 0 değerlerinin atanması genel anlamda tamamen keyfi olarak verilmiştir. Değer atamasını tersi bir durum için de yapabiliriz, dokorasız öğretmene 1, doktoralı öğretmene 0 değerleri verilebilir. Bu durumda dokorasız bir öğretmen için Y_i 'nin beklenen değeri

$$E(Y_i | X_i, D_i = 1) = (\alpha_0 + \alpha_1) + \beta X_i \quad (5.2)$$

doktoralı bir öğretmen için beklenen değer ise

$$E(Y_i | X_i, D = 0) = \alpha_0 + \beta X_i \quad (5.3)$$

olacaktır.

Diğer bir sorun ise, nitel değişkenin taşıdığı vasıflardan hangisinin temel bas kabul edileceğidir. Yukarıdaki örneğimizde temel kategori için dokorasız

öğretmen kabul edilmişti. Bir başka ifadeyle 0 değerinin atandığı kategori temel kategoriyi oluşturmaktadır. Dikkat edilirse kesme terimi α_0 temel kategori için kesme terimi olacaktır. Eğer biz sürekli olarak doktoraşız öğretmenleri dikkate alan regresyon modeli ile çalışırsak kesme terimi α_0 olacaktır.

Burada kukla değişkene bağlı α_1 katsayısı diferansiyel (fark) kesme terimi olarak bilinmektedir ve bu kesme terimi temel-bas kategori kesme teriminden farklıdır¹⁷.

6. KOVARYANS ANALİZİ MODELLERİNDE (ACOV) İKİ VEYA DAHA FAZLA KATEGORİLİ BİR NİTEL (KUKLA) DEĞİŞKENİN YER ALMASI

Yukarıdaki örneğimizde kovaryans analizi modelinde yer alan kukla değişkenin, ya da tanımlanan eğitim düzeyi iki kategorili olarak verilmiş ve bu şekliyle Denklem (4.1) hazırlanmıştı. Bu kez aynı örneğimizde eğitim düzeyini yüksek lisans derecesinden az (lisans veya dengi bir düzey), yüksek lisans ve doktora dereceleri gibi bir ayırma tabi tutabiliriz. Yukarıda vurgulanan kural ile modele katacağımız kukla değişken sayısı belirlenmeye çalışılır. Bu amaçla kukla değişken sayısı nitel değişkenin sahip olduğu kategori sayısından bir eksiği olduğundan, modele en fazla iki kukla değişken (3-1-2) katabiliriz. Dolayısıyla önerilen model:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_{1i} + \alpha_2 D_{2i} + \beta X_i + u_i \quad (6.1)$$

burada Y_i ve X_i daha önce tanımlandığı gibidir,

$D_{1i} = 1$ yüksek lisans dereceli ise

$= 0$ diğer durumlar

$D_{2i} = 1$ doktora dereceli ise,

$= 0$ diğer durumlar.

Burada temel kategori olarak "yüksek lisans derecesinden az" olan kategori keyfi olarak seçilmiştir. Dolayısıyla kesme terimi α_0 bu kategoriyi yansıtabilir. Diferansiyel (fark) kesme terimleri α_1 ve α_2 temel kategoriden farklı olarak diğer kategorilerin kesme terimlerini yansıtabilir. Kalıntı terimi u_i 'nin klasik doğrusal regresyon modeli için ileri sürülen varsayımları sağladığını düşündüğümüzde, Y_i için beklenen değerler aşağıdaki gibi verilebilir:

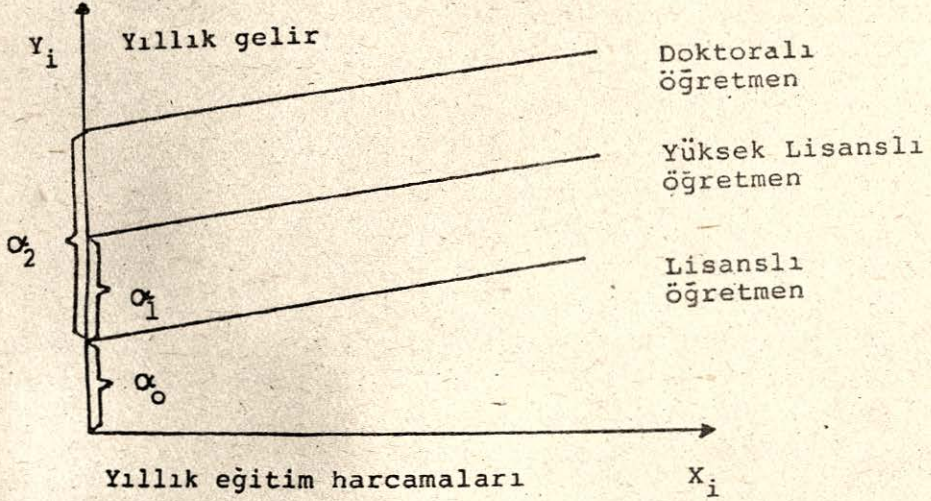
$$E(Y_i | D_1 = 0, D_2 = 0, X_i) = \alpha_0 + \beta X_i \quad (6.2)$$

¹⁷ Gujarati (1979:291).

$$E(Y_i | D_1 = 1, D_2 = 0, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_1) + \beta X_i \quad (6.3)$$

$$E(Y_i | D_1 = 0, D_2 = 1, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_2) + \beta X_i \quad (6.4)$$

Bu üç denklem sırasıyla yüksek lisans derecesinden az, yüksek lisans dereceli ve doktora dereceli öğretmenlerin ortalama yıllık gelir ile ilgili fonksiyonlarını vermektedir. Geometrik olarak bu durumu aşağıdaki gibi gösterebiliriz (izah amacıyla $\alpha_2 > \alpha_1$ olduğunu varsayalım):

Şekil: 2

Farklı üç eğitim düzeyi için yıllık gelir ve eğitim harcamaları ilişkisi

Yukarıdaki (6.1) ile verilen kovaryans analizi modelinde, biz kukla değişkenler için farklı bir değer atama şeması uyguladığımızda temel kategori de değişecektir. Örneğin şemayı $D_{1i} = 1$ olarak yüksek lisans derecesinden az; $D_{2i} = 1$ olarak yüksek lisans derecesi ataması yaptığımızda, temel kategori doktora derecesi olacaktır¹⁸.

7. KOVARYANS ANALİZİ MODELLERİNDE (ACOV) FARKLI İKİ VEYA DAHA FAZLA KUKLA DEĞİŞKENİN YER ALMASI

Kovaryans analizi modellerinde nicel değişken yanında birbirinden farklı iki veya daha fazla kukla değişkene yer vermek mümkündür. Yukarıdaki örneğimizi burada da kullanabiliriz. Denklem (4.1) ile verdiğimiz kovaryans analizi modelinde eğitim düzeyleri ile ilgili bir nitel değişkene yer vermiş ve nitel değişke-

18 Bakınız Gujarati (1979:292-3) ve Dutta (1975:161-5).

nin iki kategorili olmasından ötürü de tek bir kukla değişken ile de temsil etmiştik. Şimdi aynı modele bir ikinci nitel değişken kattığımızı düşünelim. Öğretmenlerin yıllık kazançlarına, eğitim harcamaları ve eğitim düzeyleri yanında bir de onların yabancı bir dili bilip bilmedikleri etkili olsun, yani etkileyici bir faktör olarak modele yabancı bir dil bilme unsurunu katalım. Bu amaçla modeli şu şekilde yeniden yazabiliriz¹⁹.

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_{1i} + \alpha_2 D_{2i} + \beta X_i + u_i \quad (7.1)$$

burada Y_i ve X_i daha önce tanımlandığı gibidir.

$D_{1i} = 1$ eğer öğretmen doktora derecesine sahip ise

$= 0$ diğer durumlar

$D_{2i} = 1$ eğer öğretmen bir yabancı dil biliyorsa

$= 0$ diğer durumlar.

Herbir nitel değişken için ayrı ayrı kukla değişkenler kullanılmıştır. Taban kategori olarak "doktorasız ve yabancı dil bilmeyen" kategorisini dikkate alacağız. Kalıntı terim u_i 'nin daha önce olduğu gibi klasik doğrusal regresyon varsayımlarını sağladığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla Y_i için beklenen değerler aşağıdaki gibi olacaktır:

Doktorasız ve yabancı dil bilmeyen bir öğretmen için ortalama yıllık kazanç

$$E(Y_i | D_{1i} = 0, D_{2i} = 0, X_i) = \alpha_0 + \beta X_i \quad (7.2)$$

denklemleri ile, doktoralı ve yabancı dil bilmeyen bir öğretmen için ortalama yıllık kazanç

$$E(Y_i | D_{1i} = 1, D_{2i} = 0, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_1) + \beta X_i \quad (7.3)$$

denklemleri ile, doktorasız ve yabancı dil bilen bir öğretmen için ortalama yıllık kazanç

$$E(Y_i | D_{1i} = 0, D_{2i} = 1, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_2) + \beta X_i \quad (7.4)$$

denklemleri ile ve doktoralı ve yabancı dil bilen bir öğretmen için ortalama yıllık kazanç

$$E(Y_i | D_{1i} = 1, D_{2i} = 1, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_1 + \alpha_2) + \beta X_i \quad (7.5)$$

denklemleri ile verilmektedir.

19 Ekonometride çokça başvurulan bu modeller için bakınız Common (1976:372-5); Dutta (1975: 165); Kelejian ve Oates (1981:172-3); Maddala (1979:134-6); Kmenta (1971:419-23) ve Kennedy (1979:142-3).

Yukarıdaki dört denklemin hepsinde dikkat edilirse eğim katsayıları eşittir, kesme terimleri ise birbirlerinden farklıdır. Denklem (7.1)'e OEKK uygulayarak tahmin edilen katsayıların anlamlılıklarını test etmek için bir hipotez testine tabi tutabiliriz. Örneğin, $\hat{\alpha}_2$ istatistiki olarak anlamlı ise bir öğretmenin yıllık kazancı yabancı dil bilme faktöründen etkilenecektir. Benzer biçimde $\hat{\alpha}_1$ istatistiki olarak anlamlı ise, bu kez bir öğretmen yıllık kazancı doktora yapma faktöründen etkilenecektir. Eğer bu her iki diferansiyel kesme terimleri istatistiki olarak birlikte anlamlı iseler doktora faktörü yanında, bir yabancı dil bilme faktörü de bir öğretmenin yıllık kazancını belirleyen iki önemli etken olarak kabul edilir.

8. KUKLA DEĞİŞKENLERİN TOPLAMA, ÇARPMA VE BİRARADA KULLANILMA KURALLARI

Regresyon modellerinde kukla değişkenlerin etkilerini varyans analizi ve kovaryans analizi modelleri gibi iki farklı yapıda ele alarak incelemeye çalıştık. Kukla değişkenlerin regresyon modellerinde kullanımına ilişkin diğer bir ayırım da; toplama, çarpma ve birarada (karma) kullanımına göre yapılmaktadır.

Kukla değişkenlerin toplama kuralı: Basit bir kovaryans analizi modelini ele aldığımızı düşünelim ve modelimizde bir kesme (sabit) terimin bulunduğunu kabul edelim. Modelde yer alan kukla değişkenin, örneğin iki kategorisi varsa, herbir kategori için, bağımlı değişkenin beklenen değeri farklı olacağından iki farklı denkleme sahip olacağız. Bu durumu yukarıdaki örneklerde açıkça verilmektedir. Biz burada bu birbirinden farklı beklenen denklemlere alt-grup denklemleri diyelim. Dikkat edildi ise, bu alt-grup denklemlerin herbirinin kesme terimleri birbirinden farklıdır fakat eğim sayıları hepsinde eşittir. Kısaca, regresyon modellerinde kukla değişkenlerin etkisi yalnızca kesme terimleri üzerinde görülüyorsa, kukla değişkenlerin toplama kuralı sözkonusu olacaktır²⁰.

Kukla değişkenlerin çarpım kuralı: Yine basit bir kovaryans analizi modelini ele alalım fakat bu kez modelimizde yer alan kukla değişkenin etkisi kesme terimleri üzerinde değil de, eğim katsayısı üzerinde görülüyorsa, kukla değişkenin çarpım kuralı geçerli olacaktır. Kukla değişkenin iki kategorili olduğunu düşündüğümüzde, bağımlı değişkenin beklenen değeri için iki farklı alt-grup denklemi elde edeceğiz, ancak bu denklemlerin kesme terimleri yukarıda birinci durumdan kinin aksine birbirine eşit olacak, eğim katsayıları birbirinden farklı olacaktır. Yalnız bu durumda kukla değişken modelde kullanılan nicel değişken ile çarpım halindedir. Dolayısıyla kukla değişkenin etkisi nicel değişkenle birlikte görülecektir²¹.

20 Bakınız Stewart ve Wallis (1981:172-3); Kelejian ve Oates (1981:170-1) ve Stewart (1979:111-3).

21 Bakınız Stewart ve Wallis (1981:174-5); Stewart (1979:113) ve Kmenta (1971:420-1).

Kukla değişkenlerin birlikte kullanım kuralı: Regresyon modellerinde kukla değişkenlerin bu üçüncü kullanım kuralında, yukarıdaki her iki kuralın aynı regresyon denkleminde birarada kullanılması ve dolayısıyla hem kesme, hem de eğim katsayılarında kukla değişkenlerin etkilerinin görülmesine yol açacaktır. Diğer bir ifadeyle, bu kullanımda modeldeki kukla değişken hem toplama kuralına göre alt-grup denklemlerin hepsinde kesme terimlerinin birbirinden farklı olmasına neden olacak, hem de çarpma kuralına göre kukla değişken nicel değişkenle beraber modelde yer alarak eğim katsayısının alt-grup denklemlerinde farklı olmasına neden olacaktır²².

Geometrik olarak bu üç durumu düşünecek olursak şu farklılıklar karşımıza çıkacaktır: Toplama kuralında regresyon doğrusu eğimi değişmeden aşağı veya yukarıya doğru kaymaktadır değişen yalnızca kesme teriminin büyüklüğüdür. Çarpma kuralına göre kukla değişkenler regresyon doğrusunun kesme terimi üzerinde herhangi bir etkisi olmadığından yalnızca doğrunun bu kez eğimi değişmektedir. Üçüncü durumda, yani kukla değişkenlerin hem toplama, hem de çarpma kuralına göre regresyon denkleminde birarada kullanılması sırasında regresyon doğrusunun hem kesme terimleri, hem de eğimi değişmektedir. Bu durumu aşağıdaki örnek yardımıyla incelemeye çalışalım²³. Yukarıda sıkça üzerinde durduğumuz öğretmenlerin yıllık kazançları ile ilgili regresyona tekrar dönüp, doktoralı ve doktorsuz öğretmenlerin maaş regresyonlarını ayrı ayrı ele almaya çalışalım.

Doktorsuz bir öğretmenin maaş regresyonu

$$Y_i = \phi_0 + \phi_1 X_i + u_i \quad i = 1, 2, 3, \dots, N_1 \quad (8.1)$$

ile ve doktoralı bir öğretmenin maaş regresyonunu ise

$$Y_i = \theta_0 + \theta_1 X_i + u_i \quad i = 1, 2, 3, \dots, N_2 \quad (8.2)$$

ile verilsin. Bu her iki grup regresyonda N_1 ve N_2 gözlem sayıları eşit olmayabilir. Şimdi bu iki regresyonu şu dört varsayım altında incelemeye çalışalım:

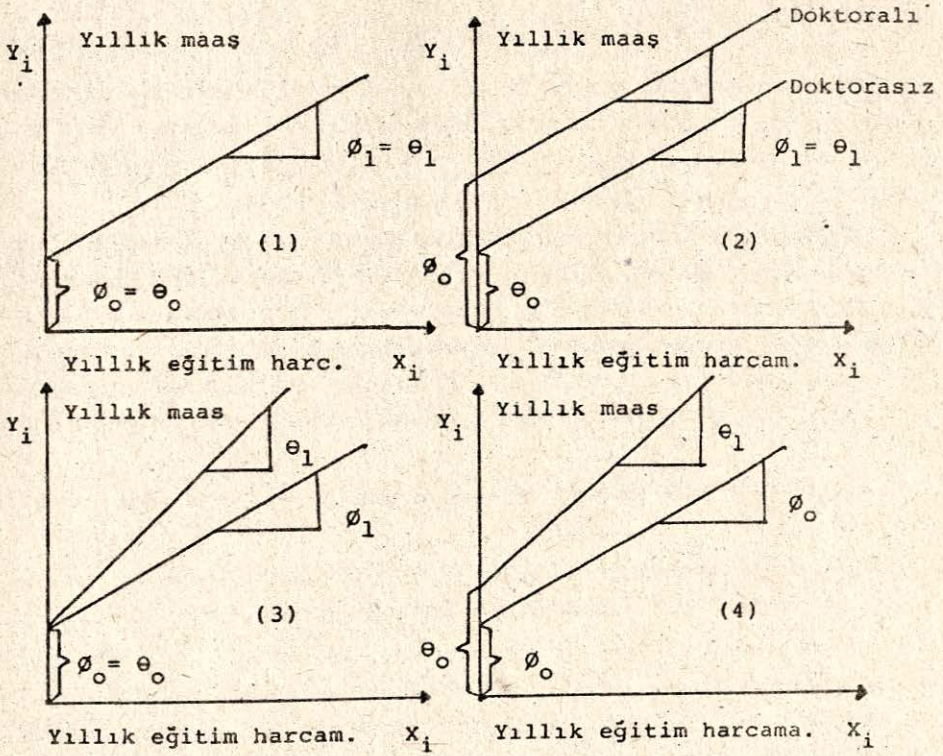
1. $\phi_0 = \theta_0$ ve $\phi_1 = \theta_1$ ' dir, yani her iki regresyonun hem kesme terimleri, hem de eğim katsayıları birbirine eşittir.
2. $\phi_0 \neq \theta_0$ ve $\phi_1 = \theta_1$ ' dir, yani her iki regresyonun kesme terimleri birbirinden farklıdır fakat eğim katsayıları birbirine eşittir.
3. $\phi_0 = \theta_0$ ve $\phi_1 \neq \theta_1$ ' dir, yani her iki regresyonun kesme terimleri birbirine eşittir fakat eğim katsayıları birbirinden farklıdır.

22 Bakınız Stewart ve Wallis (1981:175-8).

23 Daha fazla bilgi için bakınız Gujarati (1979:295-7); Kmenta (1971); Stewart ve Wallis (1981:172-8) ve Maddala (1979:136).

4. $\phi_0 \neq \theta_0$ ve $\phi_1 \neq \theta_1$ 'dir, yani her iki regresyonun hem kesme, hem de eğim katsayıları birbirinden farklıdır.

Yukarıda verilen bu dört olasılığı aşağıdaki gibi farazi dört çizim ile kolaylıkla gösterebiliriz. Şekil 3 doktoralı ve doktorasız bir öğretmenin yıllık maaşları ile eğitim harcamaları arasındaki fonksiyonel ilişkilerini göstermektedir. Dikkat edilirse yukarıda kısaca birer kural olarak açıklamaya çalıştığımız toplama kuralını şekil 3'ün ikinci diyagramında, çarpma kuralını üçüncü diyagramında ve birarada kukla değişkenlerin kullanımı kuralını da dördüncü diyagramında açıkça görmekteyiz.

Şekil: 3

Doktoralı ve doktorasız öğretmenlerin farazi maaş fonksiyonları

Elimizdeki mevcut verileri Denklem (8.1) ve (8.2) için kullanarak uygun istatistik testleri yapabiliriz. Bununla birlikte burada yapabileceğimiz yukarıda ileri sürülen dört olasılık durumu için N_1 ve N_2 gözlemlerini biraraya getirerek aşağıdaki regresyonu test edebiliriz:

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 D_i + \beta_1 X_i + \beta_2 (D_i X_i) + u_i \quad (8.3)$$

burada Y_i ve X_i daha önce tanımlandığı gibidir,

$D_i = 1$ öğretmen eğer doktoralı ise

$= 0$ diğer durumlar (yani dokorasız ise).

Burada sunulan model daha önce (4.1) ile verilen modelden farklıdır. Model (8.3)'de ilave ($D_i X_i$) değişkeni mevcuttur. Modelde yer alan kalıntı terimi u_i 'nin klasik doğrusal regresyon modeli için ileri sürülen varsayımları sağladığını kabul ettiğimizde Y_i için beklenen değerler şöyle olacaktır:

$$E(Y_i | D_i = 0, X_i) = \alpha_0 + \beta_1 X_i \quad (8.4)$$

$$E(Y_i | D_i = 1, X_i) = (\alpha_0 + \alpha_1) + (\beta_1 + \beta_2) X_i \quad (8.5)$$

Bu denklemler sırasıyla, dokorasız ve doktoralı öğretmenlerin ortalama yıllık maaş fonksiyonlarını vermektedir. (8.1) ve (8.2) de olduğu gibi $\phi_0 = \alpha_0$, $\phi_1 = \alpha_1$, $\theta_0 = (\alpha_0 + \alpha_1)$ ve $\phi_1 = (\beta_1 + \beta_2)$ eşitlikleri çıkarılabilir. Dolayısıyla tahmin edilen (8.3) iki bireysel maaş fonksiyonu ile özdeştir.

Model (8.3)'deki α_1 diferansiyel kesme terimidir. β_2 ise diferansiyel eğim katsayısıdır. β_2 aynı zamanda doktoralı bir öğretmenin maaş fonksiyonunun eğim katsayısının, dokorasız bir öğretmenin eğim katsayısından ne kadar farklı olduğunu gösterir. Çarpım formundaki D_i 'nin sunumu (X_i ile D_i 'nin çarpımı) iki grubun eğim katsayıları arasındaki farklılığı ortaya koyar. Toplama formundaki X_i ile D_i 'nin sunumunda ise iki grubun kesmeleri arasındaki ayırım ortaya konur.

Model (8.3)'ün, Model (8.1) ve (8.2)'ye göre avantajlı birkaç yönü vardır. Bunları kısaca şöyle sıralayabiliriz²⁴:

1. Bireysel regresyonlar Denklem (8.4) ve (8.5)'deki gibi sonuçlanabilir, oysa (8.3)'deki gibi tek bir denklem elde etmek mümkündür.

2. (8.3) ile elde edilen tekli regresyonu kolaylıkla hipotez testlerinin uygulanmasında kullanabiliriz. Örneğin diferansiyel kesme katsayısı $\hat{\alpha}_1$ istatistik olarak anlamlı ise, iki regresyonun genel bir kesme terimine veya benzer biçimde diferansiyel eğim katsayısı $\hat{\beta}_2$ istatistiki olarak anlamlı ise, iki regresyonun genel bir eğim katsayısına sahip olduğuna karar verebiliriz.

3. Serbestlik derecesindeki artıştan ötürü, tahmin edilen parametrelerin nispi doğrulukları daha da artabilecektir.

24 Bakınız Gujarati (1979:297-8).

9. SONUÇ

Kukla değişken tekniği çok yönlü bir alet olmasına rağmen dikkatli bir biçimde ele alınıp kullanılması gerekir. Bu amaçla regresyon modellerinde kukla değişkenlerden yararlanılmak isteniyorsa şu noktalara uymakta yarar vardır: Birincisi, eğer regresyon modeli bir sabit terim içeriyorsa, kukla değişkenlerin sayısı modele katılan herbir nitel değişkenin sahip olduğu kategori (nitelik, sınıf ve vassıf) sayısından bir eksiği olmalıdır. İkincisi, kukla değişkenlere bağlı katsayılar daima temel-bas kategorilere dayanarak yorumlanmalıdır ki bas kategori sıfır değerinin verildiği kategoridir. Üçüncü olarak, eğer model birkaç kategorili ve birkaç nitel değişkeni birlikte içeriyorsa, kukla değişkenlerin sunumunda büyük sayıda serbestlik derecesi kaybı sözkonusu olabilir. Bundan ötürü, herhangi bir model ile ilgili çalışmada eldeki mevcut verilerin toplam sayısına bakarak, modele katılacak kukla değişkenlerin sayısına karar verilmelidir.

Bu çalışmamız daha çok kukla değişkenleri birer açıklayıcı değişken olarak alan varyans ve kovaryans analizi modelleri üzerinde yoğunlaştırdık. Nitel bağımlı değişkenlerin yer aldığı veya kullanıldığı olasılık modelleri üzerinde durmadık. Nitel bağımlı değişkenlerin yer aldığı ve kukla değişkenlerin diğer kullanımları ile ilgili modelleri bir başka çalışmaya bırakarak yalnızca açıklayıcı değişken olarak kukla değişkenlerin kullanımı ile sınırlandırmamıştır.

KAYNAKLAR

- Common, M.S. (1976), *Basic Econometrics: An Introductory for Economists*: London: Longman.
- Daniel, B.S. (1957), "Use of the Dummy Variables in Regression Equations", *Journal of the American Statistical Association*, Dec. 52(280), s. 548-51.
- Draper, N.R. ve H. Smith (1966), *Applied Regression Analysis*, New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Dutta, M. (1975), *Econometric Methods*, Cincinnati: South-Western Publ. Comp.
- Ferber, R. ve P.J. Verdoorn (1962), *Research Methods in Economics and Business*, New York: The Macmillian Comp.
- Gujarati, D. (1979), *Basic Econometrics*, London: International Student Edition.
- İşyar, Y. (1989), *Ekonometrik Modeller I-II*, Bursa: (Basılmamış Ders Notları).
- Intriligator, M.D. (1978), *Econometric Models, Techniques and Applications*, Amsterdam: North-Holland Publ. Comp.
- Johnston, J. (1981), *Ekonometrik Metodlar*, Çev. Y. İşyar ve E. Kip, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Kelejian, H.H., ve W.E. Oates (1981),** *Introduction to Econometrics*, Second Edit., New York: Harper International Edit.
- Kennedy, P. (1979),** *A Guide to Econometrics*, Oxford: Martin Robertson and Comp. Ltd.
- Kılıçbay, A. (1980),** *Ekonometrinin Temelleri*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 454.
- Kmenta, J. (1971),** *Elements of Econometrics*, New York: The Macmillian Comp.
- Koutsoyannis, A. (1977),** *Theory of Econometrics: An Introductory Exposition of Econometric Methods*, Hong-Kong: The Macmillian Press., Ltd.
- Maddala, G.S. (1979),** *Econometrics*, London: McGraw-hill International Book Comp.
- Pindyck, R.S. ve D.L. Rubinfeld (1981),** *Econometric Models and Economic Forecasts*, London: McGraw-Hill International Book Comp.
- Sevüktekin, M. (1988),** "Ekonometrik Araştırmalarda Verilerin Kullanılması-I", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Mart-Kasım, IX(1-2), s. 219-28.
- Stewart, J. (1979),** *Understanding Econometrics*, London: Hutchinson and Comp. Ltd.
- Stewart, M.B. ve K.F. Wallis (1981),** *Introductory Econometrics*, Oxford: Billing and Sons Ltd.

EŞANLI EKONOMETRİK YÖNTEMLERDE SAPMASIZLIK VE BİR UYGULAMA

Şenay ÜÇDOĞRUK*

ÖZET

Bu çalışmada eşanlı ekonometrik denklem modellerine en küçük kareler yöntemi (EKKY) uygulandığında yapısal parametre tahminlerinin sapmalı sonuçlar verebileceği; buna karşın tek denklem yöntemi olan İki Aşamalı En Küçük Kareler (2AEKK) ve bir sistem yöntemi olan Üç Aşamalı En Küçük Kareler (3AEKK) uygulandığında ise sapmasız sonuçlar verebileceği ortaya çıkarılmaktadır.

SUMMARY

The Unbiadness of Simultaneous Equation Systems and Application

Since the application of ordinary least squares to an equation belonging to a system of simultaneous equations yields biased and inconsistent estimates, the obvious solution is to apply other methods of estimation which give better estimates of the parameters. For example, two and three stage least squares (2SLS and 3SLS) estimates are asymptotically unbiased. In this paper, this properties of 2SLS and 3SLS are theoretically established by deriving in formulations.

1. GİRİŞ

Bilindiği üzere, ekonometrik model esas itibariyle bağımlı ve bağımsız değişkenler, bunlar arasında bağlantı kuran parametreler ve hata payları ile ta-

* Araş. Gör. Dr.; D.E.Ü. İ.İ.B.F. Ekonometri Bölümü.

nımlanmaktadır. Tek denklemlı bir modelde bağımsız değişken niteliğini taşıyan X değişkenleri, bağımlı değişken Y'nin değerlerini belirlemektedir.

Bir tek denklemlı modele EKKY'nin uygulanması ile bağımsız değişkenlerin gerçekten açıklayıcı bir nitelik taşıdığı bir başka deyişle X bağımsız değişkeni ile Y bağımlı değişkeni arasında tek yönlü sebep-sonuç ilişkisinin bulunduğu varsayılmaktadır (Kennedy, 1979, s. 106). Oysa ekonometride iki değişken arasındaki bağımlılık nadiren tek yönlü olup, birçok ilişki geniş bir sistemin içinde yer almaktadır (Surrey, 1974, s. 63). Bir fonksiyonda $Y = f(X)$ iken $X = f(Y)$ ise; Y ve X arasındaki ilişkiyi tek denklemlle göstermek mümkün olamaz. Bu nedenle eşanlı denklem sisteminin kullanılması gerekmektedir. Bu esastan hareketle, bu çalışmada eşanlı modelin tek denklemline EKKY'nin uygulanması sonucunda parametre tahminlerinin sapmalı; 2 AEKKY ve 3AEKKY uygulandığında ise sapmasız olabileceği teorik ve uygulamalı olarak kanıtlanacaktır.

2. YAPISAL PARAMETRELER TAHMİN EDİCİSİNDEKİ SAPMA

Bu durumu kanıtlamak için aşığıdaki denklem ele alınabilir (Intriligator, 1978, s. 375-377; Dhrymes, 1978, s. 287-289; Judge vd., 1985, s. 570-571):

$$y = Y_1b_1 + X_1\gamma_1 + u_1 \quad (1)$$

y bağımlı değişken,

Y_1 içsel değişken,

X_1 dışsal değişken,

u_1 hata terimini ifade etmektedir.

$$Z_1 = (Y_1 \ X_1) \text{ ve } \delta_1 = \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \gamma_1 \end{pmatrix}$$

ile ifade edilirse model basit doğrusal denklem haline dönüştürülür ve

$$y = Z_1\delta_1 + u_1 \quad (2)$$

bulunur.

Bu modelin $\hat{\delta}_1$ EKKY parametre tahmini ise

$$\hat{\delta}_1 = (Z_1'Z_1)^{-1} Z_1'y \quad (3)$$

dir. EKKY tahmin edicileri, tek denklemlı modellerde hem sapmasızlık ve hem de tutarlılık çatısı altında dışsal değişkenlerin sabit ve hata teriminden istatistiksel olarak bağımsız olduğu varsayımını sağlarken; eşanlı modellerde yukarıda sözü edilen durum gerçekleşmez. Denklem 1'de Y_1 içsel değişkeni hata teriminden bağımsız değildir. EKKY tahmin edicilerininin sapmalı ve tutarsız değerlerini elde etmek için (3) nolu denklemde y'nin yerine esas değerini koymak mümkündür:

$$\begin{aligned}
\hat{\delta}_1 &= (Z_1'Z_1)^{-1} Z_1(Z_1\delta_1 + u_1) \\
&= (Z_1Z_1')^{-1} Z_1'Z_1\delta_1 + (Z_1Z_1')^{-1} Z_1'u_1 \\
&= \delta_1 + (Z_1'Z_1)^{-1} Z_1'u_1
\end{aligned} \tag{4}$$

$Z_1'u_1$ iki elemandan meydana gelir:

$$\begin{aligned}
Z_1'u_1 &= [Y_1 \ X_1]' u_1 \\
&= [Y_1' u_1 \quad X_1' u_1] \\
&= 0 \quad = 0
\end{aligned}$$

4 nolu denklemin her iki tarafının beklenen değerini almak suretiyle;

$$\begin{aligned}
E(\hat{\delta}_1) &= E(\delta_1) + E[(Z_1'Z_1)^{-1} Z_1'u_1] \\
&= \delta_1 + E[(Z_1'Z_1)^{-1} Z_1'u_1]
\end{aligned}$$

$$E(\hat{\delta}_1) - \delta_1 = E[(Z_1'Z_1)^{-1} Z_1'u_1]$$

$$E(\hat{\delta}_1) = \delta_1$$

elde edilir. Bu sapma $t \rightarrow \infty$ 'a giderken olasılık limitinde bile yok olmaz ve EK-KY tahmin edicileri sapmalı olur.

$$plim(\hat{\delta}_1) = \delta_1 + plim\left(\frac{1}{t} Z_1'Z_1\right)^{-1} \left(\frac{1}{t} Z_1'u_1\right) \neq \delta_1 \tag{5}$$

$\hat{\delta}_1$ yerine $\begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix}$ tahmin edicilerini koymak suretiyle sapmayı aşağıdaki

matris notasyonu ile de göstermek mümkündür:

$$\delta_1 = \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = [(Y_1X_1)' (Y_1X_1)]^{-1} (Y_1X_1)y \tag{6}$$

$$\delta_1 = \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = \begin{bmatrix} Y_1'Y_1 & Y_1'X_1 \\ X_1'Y_1 & X_1'X_1 \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} Y_1y \\ X_1y \end{bmatrix} \tag{7}$$

Orjinal parametreler ve EKKY tahmin edicileri itibariyle

$$E \left\{ \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = E \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \gamma_1 \end{pmatrix} \right\} + E \left\{ \begin{bmatrix} Y_1'Y_1 & Y_1'X_1 \\ X_1'Y_1 & X_1'X_1 \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} Y_1 \\ X_1 \end{bmatrix} u_1 \right\} \tag{8}$$

$$E \left\{ \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \gamma_1 \end{pmatrix} \right\} + E \left\{ \begin{bmatrix} Y_1'Y_1 & Y_1'X_1 \\ X_1'Y_1 & X_1'X_1 \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} Y_1 \\ X_1 \end{bmatrix} u_1 \right\}$$

$$E \left\{ \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \gamma_1 \end{pmatrix} \right\} = E \left\{ \begin{bmatrix} Y_1'Y_1 & Y_1'X_1 \\ X_1'Y_1 & X_1'X_1 \end{bmatrix}^{-1} \begin{bmatrix} Y_1 \\ X_1 \end{bmatrix} u_1 \right\} \tag{9}$$

elde edilir. Sapmanın bozulmadığı orjinal parametreler itibariyle matris notasyonu ile de gösterilmiş olur.

3. 2 AEKKY ve 3AEKKY'NİN SAPMASIZLIĞI

2AEKKY parametre tahmin edicisinin sapmasız olabilmesi için denklemin belirlenmiş olması gerekir. Bu durum ise aşağıdaki şekilde kanıtlanabilir (Dhrymes, 1974, s. 176-179; Intriligator, 1978, s. 389-391):

Yapısal denklem

$$\hat{Z}_1 = [\hat{Y}_1 \quad X_1] \quad \text{ve} \quad \delta_1 = \begin{pmatrix} \beta_1 \\ \gamma_1 \end{pmatrix} \quad (10)$$

$$y_1 = \hat{Z}_1 \delta_1 + (u_1 + \hat{y}_1 \beta_1) \quad (11)$$

dir. Yapısal denklemin parametreleri ise

$$\begin{aligned} \hat{\delta}_1 &= \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = \hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 y_1 \text{ dir. } y_1 \text{ yerine denklem (11) deki eşiti yazılırsa:} \\ &= (\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 \{ \hat{Z}'_1 \delta_1 + (u_1 + \hat{v}_1 \beta_1) \} \\ &= (\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 \hat{Z}_1 \delta_1 + (\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 (u_1 + \hat{v}_1 \beta_1) \\ \hat{\delta}_1 &= \begin{pmatrix} \hat{\beta}_1 \\ \hat{\gamma}_1 \end{pmatrix} = \delta_1 + (\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 (u_1 + \hat{v}_1 \beta_1) \end{aligned}$$

elde edilir. Her iki tarafın beklenen değeri alındığında

$$E(\hat{\delta}_1) = E(\delta_1) + E((\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 (u_1 + \hat{v}_1 \beta_1))$$

$$E(\hat{\delta}_1) = \delta_1 + E((\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 (u_1 + \hat{v}_1 \beta_1))$$

$$E(\hat{\delta}_1) = \delta_1 + E((\hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 u_1)$$

bulunur. Her iki tarafın olasılık limiti alındığında

$$\text{plim } E(\hat{\delta}_1) = \delta_1 + \text{plim} \left(\frac{1}{t} \hat{Z}'_1 \hat{Z}_1)^{-1} \hat{Z}'_1 u_1 \right) \quad (12)$$

elde edilir.

$$\hat{Z}'_1 u_1 = 0 \text{ olduğundan}$$

$$E(\hat{\delta}_1) = \delta_1 \quad (13)$$

kanıtlanmış olur.

3AEKKY parametre tahmin edicisinin sapmasızlığı ise

$$X'y = X'Z\alpha + X'u \quad (14)$$

denklemden yola çıkarak 3AEKKY parametre tahmin edicisi aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$\hat{\alpha} = \{ Z'X [\text{cov}(X'u)]^{-1} X'Z \}^{-1} Z'X [\text{cov}(X'u)]^{-1} X'y \quad (15)$$

Bu yöntemde de parametre tahmin edicisinin sapmasızlığını kanıtlayabilmek için (15) nolu denklemde $X'y$ yerine eşiti olan 14 nolu denklem yerine konursa

$$\hat{\alpha} = \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1}] (X'Z\alpha + X'u)$$

$$\hat{\alpha} = \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1}] (X'Z\alpha + \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1}] (X'u)$$

$$\hat{\alpha} = \alpha + \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1}] X'u$$

elde edilir. Her iki tarafın olasılık limiti alındığında

$$\text{plim } \hat{\alpha} = \alpha + \text{plim} \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1}] X'u$$

$$= \alpha + \{ [\text{plim } T^{-1} Z'X] [\text{plim} (S^{-1} \otimes T (X'X)^{-1})] \cdot$$

$$\text{plim } T^{-1} X'Z \}^{-1} \cdot [\text{plim } T^{-1} Z'X] \cdot$$

$$[\text{plim} (S^{-1} \otimes T (X'X)^{-1})] \cdot [\text{plim } T^{-1} X'u]$$

bulunur.

$\text{plim} (T^{-1} X'u) = 0$ 'dır. Matris notasyonu ile de yazılırsa:

$$\text{plim } \hat{\alpha} = \alpha + \{ Z' [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] Z \}^{-1} [S^{-1} \otimes X (X'X)^{-1} X'] \cdot 0$$

$$\hat{\alpha} = \alpha$$

sonucu elde edilir. Böylece 3AEKKY tahmin edicisinin sapmasızlığı da kanıtlanmış olur (Judge vd., 1988, s. 649-650; Dhrymes, 1974, s. 211-212; Intriligator, 1978, s. 409).

4. UYGULAMA

Uygulamanın amacı eşanlı denklem sistemine EKKY uygulandığında parametre tahminlerinin sapmalı ve tutarsız; 2 ve 3AEKKY uygulandığında ise sapmasız sonuçlar verebileceğini ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle Türkiye Çimento Sanayiinde 1971-1986 yılları esas alınarak çimento talep-üretimi ile ilgili model denemesi yapılmıştır. Bu denemeyi yaparken çimento talep ve üretimiyle karşılıklı ilişki içinde bulunabilecek değişkenler belirlenmiştir. Bu değişkenler aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

Üretim	Çimento Üretim Miktarı (ton)
Çimfiy	Çimento fiyatı
Fgsmh	Fert Başına Gayri Safi Milli Hasıla (TL)
İnruh	İnşaat Ruhsatnameleri (yüzölçümü m ²)

İhr	Çimento İhracat Miktarı (ton)
Demfiy	Demir Fiyatı
Yat	Sabit Sermayeye Yapılan Gayri Safi İlaveler
Zaman	Yıl

Yukarıda tanımlanan değişkenlerle ilgili veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo: 1
Değişkenlere Ait Tablo Listesi

Yıllar	Çimento Üretimi (ton) (*)	Çimento Fiyatı (1963 = 100)	Demir Fiyatı (1963 = 100)	Çimento İhr. (bin ton) (*)
1971	7553.0	165.9	168.0	1129.0
1972	8425.0	183.4	172.7	1446.0
1973	8946.0	183.4	172.7	980.0
1974	9040.0	262.2	292.2	408.0
1975	10850.0	279.0	295.4	921.6
1976	12391.7	325.0	291.0	881.2
1977	13831.7	412.2	338.3	1240.4
1978	15344.0	565.0	547.1	1240.5
1979	13811.8	888.5	967.4	1077.4
1980	12874.9	2621.5	2063.1	788.1
1981	15043.2	3493.8	2604.2	3441.0
1982	15777.7	4434.8	3641.8	4162.8
1983	13594.9	5951.0	4575.6	2330.8
1984	15737.0	8212.4	6685.5	1998.0
1985	17581.0	12563.3	9747.8	1853.0
1986	20004.0	19855.3	11956.9	1129.0

(*) Kaynak: DPT., 1973-1986 Yıllık Programları
Kaynak: DİE., 1971-1987 İstatistik Yıllıkları

Yıllar	Fert Başına Gayri Safi Milli Hasıla (Milyon TL.)	İnşaat Ruhsatnameleri (m ²)	Yatırım (*) (Milyon TL)
1971	5318.293	16909510	240
1972	6485.214	19230934	364
1973	8137.975	24494968	614
1974	10956.476	20347550	1001
1975	13368.206	23337452	1654
1976	16376.341	29618659	2021
1977	20898.630	28972560	3022
1978	30270.239	32237307	2116
1979	50528.830	34080006	2721
1980	99749.291	28422401	3689
1981	143907.465	19884344	4959
1982	187094.199	21728271	7154
1983	241290.080	25554984	12422
1984	374461.789	28887793	36934
1985	552407.565	37251360	112600
1986	760301.090	55624440	89380

(*) Kaynak: DİE., 1971-1986 İmalat Sanayii Yıllıkları
Kaynak: DİE., 1971-1987 İstatistik Yıllıkları

Araştırmada, çimento talebi (üretimi); çimento fiyatı, fert başına gayri safi milli hasıla, inşaat ruhsatnameleri, ihracat miktarı ile açıklanırken; çimento üretimi çimento fiyatı, demir fiyatı, yatırım ve zaman ile açıklanmaktadır.

Şimdi modeli aşağıdaki gibi tanımlayalımmmmm:

Talep = f (Çimfiy, Fgsmh, İnrüh, İhr)

Üretim = f (Çimfiy, Demfiy, Yat, Zaman)

$Q_T = Q_U$

Tablo: 2

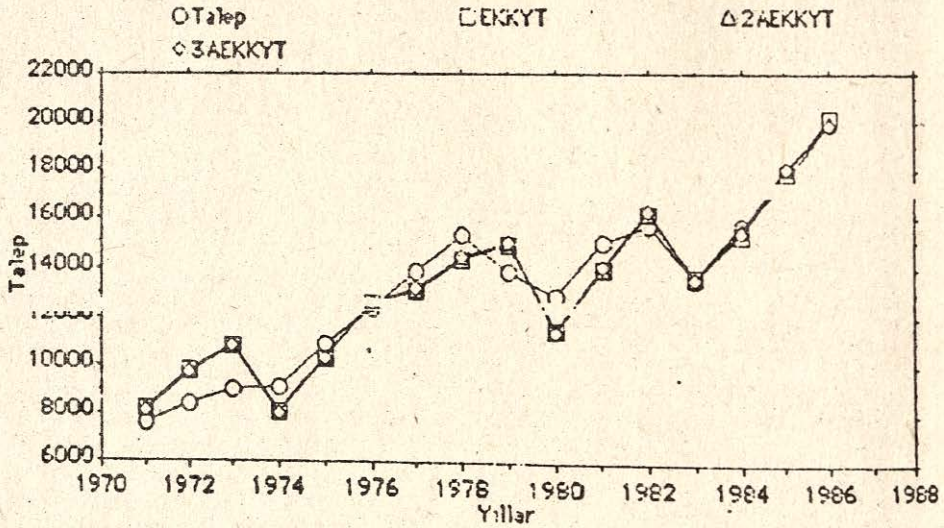
Çimento Talep Denklemine Ait İstatistik Özetleri ve Tahmin Değerleri

Değişken	EKKY		2AEKKY		3AEKKY	
	Parametre	t-İstat	Parametre	t-İstat	Parametre	t-İstat
C	-289.3700	-0.1634	-467.9000	-0.2586	-626.9800	-0.4192
Çimfiy	-1.2663	-2.0099	-1.5431	-1.9884	-1.5120	-2.3509
Fgsmh	0.0299	1.9486	0.0365	1.9422	0.0356	2.2838
İnrüh	0.0003	6.1401	0.0003	6.1024	0.0003	7.4344
İhr	2.0448	5.6517	2.0372	5.5787	2.1080	7.0052
R^2	0.9282		0.9269		0.9954	
DW	1.8244		1.9323		1.9888	
Sy	1095.0700		1104.6400		915.9730	

Yıllar	Gerçek	Tahmin Değerleri		
	Çimento Talebi	EKKYT	2AEKKYT	3AEKKYT
1971	7553.0000	8227.1368	8142.0399	8110.2692
1972	8425.0000	9747.3369	9678.2081	9674.8143
1973	8946.0000	10792.3569	10772.8039	10749.5562
1974	9040.0000	8072.1558	8026.3118	7950.8174
1975	10850.0000	10279.9236	10261.4831	10228.9668
1976	12391.7002	12553.9996	12584.9642	12565.7339
1977	13831.7002	13074.2188	13104.1343	13107.0297
1978	15344.0000	14369.7415	14441.5003	14449.5211
1979	13811.7998	14914.7699	15045.4078	15038.1856
1980	12874.9004	11507.2591	11450.5328	11415.0839
1981	15043.2002	13988.1584	13907.0855	14021.6089
1982	15777.7002	16247.1211	16199.9896	16359.7527
1983	13594.9004	13619.0568	13512.5437	13589.9152
1984	15737.0000	15292.9461	15512.1039	15481.3326
1985	17581.0000	17906.6368	18163.2911	18115.0055
1986	20004.0000	20213.0772	19963.5104	19948.3083

Çimento fiyatına ait katsayının negatif, diğerlerinin ise pozitif işaretli olması beklenen sonucu vermektedir. % 5 önem seviyesinde ($t_{0.05,11} = 2.201$) çimento fiyatı ve fgsmh'nın t istatistikleri EKK ve 2AEKK yöntemlerinde tablo değerinin altında iken; 3AEKKY'de tablo değerinin üstüne çıkarak anlamlı duru-

ma gelmişlerdir. Çoklu determinasyon katsayısı (R^2) % 92-99 arasında çıkmıştır ki bu durum çimento fiyatı, fgsmh, inşaat ruhsatnameleri ve ihracat değişkenlerinin çimento talebini önemli oranda açıkladıklarının bir göstergesi olmaktadır. Ayrıca EKK ve 2AEKK yöntemlerinde otokorelasyon kararsızlık bölgesinde iken; 3AEKKY'de otokorelasyon sorunu yoktur. Regresyonların standart hatası ise en az 3AEKKY'dedir. Değişkenlere ait katsayılara gelince diğer değişkenler sabit kalmak kaydıyla, çimento fiyatındaki bir birim değişme çimento talebinde 2 AEKKY ve 3AEKKY de 1.51-1.54 birim arasında bir azalışa sebep olurken (EKKY de 1.26 birim olduğundan sapmalı); fgsmh'da bir birim artış 2 AEKKY ve 3AEKKY de 0.03 birim bir artışa (EKKY'de sapmalı) yol açmaktadır. Yukarıdaki açıklamalara göre 3AEKK'in daha iyi çözüm sağladığı sonucuna varılmaktadır.

Şekil: 1
Çimento Talebine Ait Gerçek ve Tahmin Değerleri

Demir fiyatına ait katsayının negatif, diğerlerinin ise pozitif yönde olması beklendiği gibidir. % 5 önem seviyesinde ($t_{0.05,11} = 2.201$) t istatistikleri tüm yöntemlerde anlamlıdır. Değişkenlere ait katsayı değerleri özellikle 2 AEKK ve 3AEKK yöntemlerinde birbirine yakın değerlidir. Şöyle ki: Diğer değişkenler sabit kalmak şartıyla çimento fiyatının katsayı değerinin EKK'de 1.15 iken 2 AEKK ve 3AEKK yöntemlerinde 1.40 ile 1.43 değerine yükselmesi (çimento fiyatındaki bir birim artış çimento üretiminin 1.40-1.43 birim artmasına), demir fiyatının katsayı değeri EKK'de 2.65 iken 2 AEKK ve 3AEKK yöntemlerinde 3.14 ile 3.23 değerine yükselmesi (demir fiyatındaki bir birim artış çimento üreti-

Tablo: 3

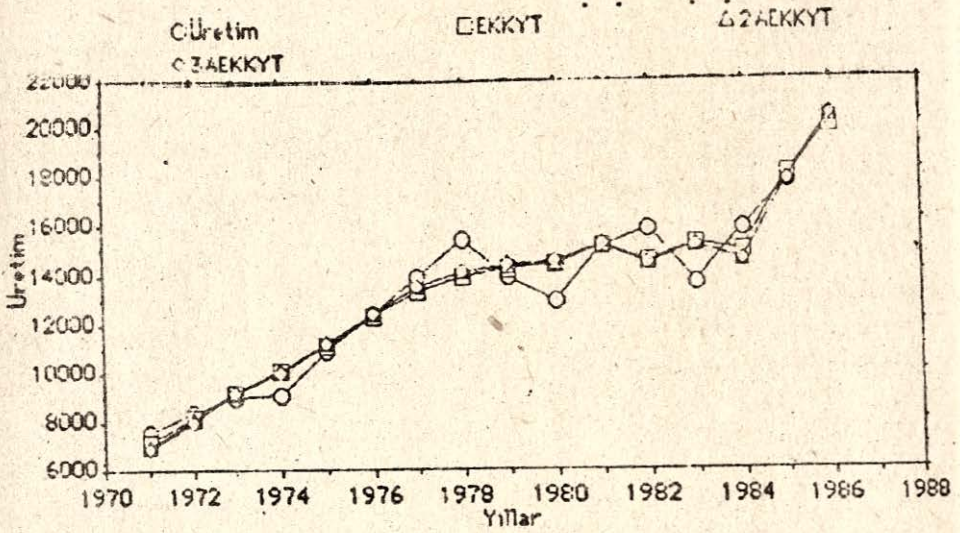
Çimento Üretim Denklemine Ait İstatistik Özetleri ve Tahmin Değerleri

Değişken	EKKY		2AEKKY		3AEKKY	
	Parametre	t-İstat	Parametre	t-İstat	Parametre	t-İstat
C	6387.1000	8.9908	6235.6000	8.5243	6094.9000	10.0770
Çımfıy	1.1505	3.2838	1.4047	3.6729	1.4387	4.5435
Demfiy	- 2.6548	- 3.6010	- 3.1476	- 3.9473	- 3.2360	- 4.9064
Yat	0.0683	2.8238	0.0750	2.9997	0.0758	3.6677
Zaman	1015.5000	7.2560	1067.9000	7.3216	1096.8000	9.0946
R ²	0.9394		0.9365		0.9959	
DW	2.3936		2.4298		2.4139	
Sy	1006.3800		1030.1800		861.3910	

Yıllar	Gerçek Çimento Üretimi	Tahmin Değerleri		
		EKKYT	2AEKKYT	3AEKKYT
1971	7553.0000	7163.9531	7025.7974	6904.9876
1972	8425.0000	8195.6255	8112.8295	8021.1794
1973	8946.0000	9228.2553	9199.5337	9136.9546
1974	9040.0000	10043.6633	10031.0719	9989.7786
1975	10850.0000	11114.6761	11161.5610	11149.9181
1976	12391.7002	12219.9080	12335.5154	12354.9817
1977	13831.7002	13278.6297	13452.2131	13500.0772
1978	15344.0000	13853.7101	14009.5329	14072.3719
1979	13811.7998	14166.9887	14254.3593	14320.3729
1980	12874.9004	14333.6640	14380.4438	14438.1334
1981	15043.2002	15003.0970	15065.8623	15135.1966
1982	15777.7002	14496.7046	14354.4338	14394.5232
1983	13594.9004	15137.7193	15008.4391	15050.2467
1984	15737.0000	14829.3558	14452.1845	14430.9780
1985	17581.0000	17893.5303	17674.0148	17613.6075
1986	20004.0000	19846.4204	20228.1087	20292.5942

minin - 3.14 ile - 3.23 birim azalmasına), yatırım katsayısının değeri EKK'de 0.06 iken 2 AEKK ve 3AEKK yöntemlerinde 0.075 değerine çıkması (yatırımdaki bir birim artış çimento üretiminin 0.075 birim artmasına) ve nihayet zamanın katsayı değeri EKK'de 1015.5 iken 2 AEKK ve 3AEKK yöntemlerinde 1067.9 ile 1096.8 değerine çıkması (zamandaki bir birim artış çimento üretiminin 1067.9 ile 1096.8 birim artmasına) EKKY'nın sapmalı olduğunun bir göstergesidir. Nitekim 2 ve 3AEKK yöntemleri hem regresyon katsayıları ve hem de anlamlılıkları itibariyle etkin sonuç vermektedir. Çoklu determinasyon katsayıları EKK ve 2AEKK yöntemlerinde % 93, 3AEKKY'de % 99'dur. Yani; çimento üretimindeki değişmelerin % 93-99'u çimento fiyatı, demir fiyatı, yatırım ve zaman değişkenlerinden meydana gelmektedir. Regresyonların standart hataları yöntemler itibariyle karşılaştırıldığında 3AEKK'in daha düşük değerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Otokorelasyon ise üç yöntemde de kararsızlık bölgesinde bulunmaktadır. Bu a-

çıkılmalarına bağlı olarak 3AEKKY'nin daha etkin sonuç verdiği ortaya çıkmaktadır.

Şekil: 2

5. SONUÇ

Birçok ekonomik olay çok sayıda değişkenler arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Bu yüzden değişkenler setinin bağımlı değişkendeki değişimleri açıklaması etkisi ile diğer çeşitli ilişkileri düzenleyen modeli kurmak temel bir sorun olmaktadır. Söz konusu sorunlar üç grupta toplanabilir: Bunlardan ilki modelin matematiksel biçimini tam olarak oluşturulması, ikincisi modelin parametre tahminlerinin belirlenmesi ve üçüncüsü de parametrelerin istatistiksel analizidir. Bir ve ikinci şart açık ve belirgindir. Bunun nedeni belirlenmemiş bir denkleme sapmasız ve tutarlı parametre tahminleri elde etmenin imkansızlığıdır. Üçüncüsünde ise; hangi tekniğin kullanılacağını önemsemeden EKK veya diğer bazı tahmin teknikleri ile parametre tahminleri her zaman elde edilebilir. Ancak tahmin sonuçlarının sapmalı olabileceği göz ardı edilmemelidir. İşte bu çalışmada da, eşanlı ekonometrik yöntemlerden 2AEKKY ve 3AEKKY'nin uygulanmasıyla da sapmasız olabileceği teorik ve uygulamalı olarak kanıtlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Dhrymes, P.J. (1974); *Econometrics Statistical Foundations and Applications*, Second Edition, Springer Verlag, New York.

Dhrymes, P.J. (1978); *Introductory Econometrics*, Springer Verlag, New York.

DİE (1971-1987); Türkiye İstatistik Yılları, Ankara.

DİE (1971-1987); Türkiye Yıllık İmalat Sanayii Yıllıkları, Ankara.

DPT (1973-1986); Yıllık Programları, Ankara.

Intriligator, M.D. (1978); Econometrics Models, Techniques and Applications, Englewood Cliffs, New Jersey.

Judge, G.G. vd. (1988); The Theory and Practice of Econometrics, Second Edition, John Wiley Sons, New York.

Judge, G.G. vd. (1985); Introduction to The Theory and Practice of Econometrics, Second Edition, John Wiley Sons, New York.

Kennedy, P. (1979); A Guide to Econometrics, First Published, Martin Robertson and Company Ltd., Cambridge.

Surrey, M.J.C. (1972); An Introduction to Econometrics Lectures in Economics. Gray-Mills Publishing Ltd., Chicago.

İKTİSATÇILAR VE İNSANLAR

"Bir Yöntem Çalışması"

Ayşe BUĞRA

Remzi Kitabevi, 1989, 236 s.

Ercan EREN*

Ayşe Buğra, son yıllarda gelişme iktisadi, düşünce tarihi ve yöntem konularındaki çalışmaları ile dikkati çeken bir iktisatçı. Kısaca 'yayın tanıtma-yayın eleştiri'de bulunacağımız yapıtı da iktisadi düşünce tarihi, iktisadi-siyasi ahlâk ve metodoloji yaklaşımlarının bir araya getirilmesinden oluşmuş. Bir anlamda "pür" iktisadın dışına çıkarak düne ve bugüne bir gezinti yapıyoruz. Bu yönüyle "klasik" iktisat kitaplarından oldukça farklı.

Yapıtı tanıtmadan bir noktayı belirtmek istiyoruz. Kitapta "notlar" ve "kaynakça" bölümleri arasında bazı uyumsuzluklar dikkati çekmektedir. Notlarda yer alan bazı kaynaklar, kaynakçada yer almamaktadır. Aynı durum tersi açısından da geçerlidir.

"İktisatçılar ve İnsanlar" altı ana bölümden oluşmuş. Bölümler kendi içlerinde ve kendi aralarında bazen birbirinden ayırmış izlenimi veriyor. Bir bakıma her bölüm kendi içinde bağımsız. Ama ara bağlantılarla ilişki kurmaya çalışılıyor. Bir başka ifade ile kitap hem açıklayıcı hem de betimleyici özelliklere sahip. Bir taraftan olup bitenleri gözönüne sererken, aynı zamanda Ayşe Buğra bize onlar hakkında kendi yaklaşımını ısrarla belirtiyor. Bu açıdan yer yer derinliğe girmeyen değerlendirmelerde bulunurken, zaman zaman gerçekten derin tahliller yakalamak olanaklı.

Kitapta "Giriş" ve "Sonuç" ayrıca bölümlenmeye tabi tutulmamış. "Giriş"te doğal olarak elimizdeki kitabın nasıl ortaya çıktığı, ne anlatmak istediği belirtilmiş. Girişte, diğer bölümlerde de dikkati çeken, sık sık gündeme gelen birkaç

* Doç. Dr.; U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

noktadan sözetmek istiyoruz. Bunlardan ilki 1970'lerden bu yana yaşanmakta olan iktisadi kriz ve yöntem konularına artan ilgi. Gerçekten iktisadi düşünce tarihinin bakıldığında bunu yalın olarak görebiliriz. Benzer durum 1870, 1930'larda da gözleniyor. Kriz dönemleri, yöntem sorunlarının artması, "yeni iktisatlar"ın ortaya çıkmasının koşullarını yaratıyor. Veya tarihin "çöplüğüne" terk edilmiş iktisatlar tekrar gündeme gelebiliyor.

Girişte, niçin iktisadın değişim ilişkilerine indirgendiğinin sorgulanmak istendiği belirtiliyor. Bu konuda yazar diğer çalışmalarında da gözlendiği üzere en çok K. Polanyi'nin etkisinde. Yapıtta her zaman dikkati çeken bir diğer nokta, "Giriş"te de özellikle vurgulandığı üzere, yöntemsel bireyselcilik ve toptancılık (Buğra, yöntemsel bireycilik ve yöntemsel holizm ifadelerini tercih ediyor) ilişkisidir. Çalışma boyunca yazar ikisinin bir sentezini yapma, ikisiyle de bir arada olma endişesinde görünüyor. Ne birini, ne de diğerini kullanıyor veya savunuyor. Aynı şekilde yöntemsel teklik ve ikilik (monizm ve dualizm, yazarın kullandığı ifadeler) tartışmalarıyla ilgileniyor. Buğra, yöntemsel ikiliğe yatkın. Ama doğal bilimlerin de öyle sanıldığı gibi nesnel olmadığına işaret ediyor. Bir anlamda doğal bilimlerin de toplumsal bilim haline geldiği savunuluyor. Bu konu iktisatta bilimsellik-ekonomiye müdahale etme veya etmeme görüşlerinin siyasi-ahlaki temellerle de bağlantılı şekilde sorgulanması olanağını veriyor.

"İktisatçılar ve İnsanlar" yapıtının birinci bölümü, "Ekonomiler ve Toplumlar" başlığı altında toplanmış. Bu bölümü Buğra, a) Aristo Neden İktisada Önemli Bir Katkıda Bulunmadı?, b) Bireyin Mülkü ve Mülk Sahibi Birey, c) Adam Smith ve Bilimsel İktisadın Doğuşu, d) Marx'da Bireyci Toplum ve Yöntemsel Bireycilik, alt başlıklarında incelemiştir. Birinci alt başlıkta, iktisat, değişim ilişkilerine indirgenmesi çerçevesinde ele alınıyor. Burada K. Polanyi bağlamında Aristo çerçevesinde incelenenler gerçekten önemli. Bu konu ayrıca, Kurumlar ve İktisadi Davranışlar ilişkisini gündeme getiriyor. Buğra, özellikle Neo-klasik iktisadi toplumsal ilişki ve kurumlardan bağımsız olduğu için eleştiriyor. Sorun doğal olarak K. Polanyi varî Kurumsalcı iktisat yanında Kurumsalcı iktisadın kendisini gündeme getiriyor. Buğra'da bu durum fazla ele alınmıyor. Varılan noktada bir konuyu gündeme getirmek gerekiyor. Neo-klasik iktisat, kurumsal koşulları dikkate almıyor mu? Avusturya Okulunu incelerken sorunun kurumsal yönüne değinmiyor ve özellikle K. Menger'in hakkını veriyor. Mises ve Hayek'i eleştirirken Neo-Avusturya okulunda tekrar kurumsal koşulların öne çıktığını belirtiyor. Fakat bu konuya örneğin K. Polanyi'ye verilen önem kadar yer verilmiyor. Ayrıca incelenmiyor. Avusturya Okulundaki kurumların evrimi yaklaşımı, zannediyorum böyle bir çalışmada ayrıca incelenmesi gerekirdi. Örneğin R.N. Langlois'in dediği "Economics as a Process 'Essays in the New Institutional Economics'de" değinilen Kurumsalcılık, bu konuda farklı yorumlara olanak sağlayacak niteliktedir.

Birinci bölüm ikinci alt başlıkta "Bireyin Mülkü ve Mülk Sahibi Birey" inceleniyor. Özellikle vurgulanan piyasa ekonomisinin de insanlar tarafından kurulmuş bir düzen olduğudur. Yani piyasa ekonomisi, doğal bir süreç değildir. Bu alt bölüm, yapının gerçekten çok ilgi çekici bölümlerinden bir tanesidir. Evrensellik sorunlarını gündeme getirmektedir. Üçüncü alt başlıkta "Adam Smith ve Bilimsel İktisadın Doğuşu" inceleniyor. Özellikle değinilen Smith'le birlikte doğal yasa felsefesinin, faydacı felsefe biçiminde iktisadı etkilemesi süreci.

Birinci bölümde son alt başlık "Marx'da Bireyci Toplum ve Yöntemsel Bireycilik". Buğra'da Marx iki bağlamda inceleniyor. Bu şöyle vurgulanıyor (s. 53), "Marx, hayranlık verici bir tarih bilinciyle topluma ve insana doğa olguları özellikleri atfeden yaklaşımları çok güçlü bir biçimde eleştirdikten sonra, piyasa toplumunun temelindeki bireysel davranış biçimleriyle birlikte özgün bir yapı oluşturduğu sonucuna varacak yerde, bütün diğer toplumların açıklanmasında kullanılabilecek ilkelerin kaynağı olarak piyasa toplumuna dönüyor". Bir anlamda Marx, Kurumsal, toplumsal yapıdan soyutlamadan somut bireyden hareket ederken, aynı zamanda A. Smith ve izleyicilerindeki yaklaşıma, insan iradesinden bağımsız olmaya dönüyor. Bu yönüyle pozitivismi savunuyor.

Buğra, ikinci bölümde "İktisadın İlk Yüzyılı"nı inceliyor. Özellikle 19. yy'daki gelişmelere ağırlık veriliyor. Bölümün girişinde Malthus'un K. Menger, F. Knight ve J.M. Keynes'in öncüsü olarak önemine değiniliyor. Tam bilgi varsayımının eleştirisi bağlamında ekonomik müdahale ilişkilerine işaret ediliyor. İkinci bölümün birinci alt başlığı "Mantık Sistemi"nden "Siyasal İktisadın Tanımı"na. Bu bölümde Descartes, Bacon, D. Hume, Kant, J.S. Mill, Senior, Carines'in özellikle incelendiği görülüyor. Tümevarım, tümdengelim, sentetik ifade gibi tartışmalara yer veriliyor. İkinci alt başlıkta "Siyasal İktisat Bilimi ve Bilimin Sınırları" incelenmektedir. Özellikle Mill ve J.N. Keynes bağlamında siyasal iktisattan bilimin sınırlarına giden süreç değerlendiriliyor. İkinci bölümün diğer bir alt başlığı "İktisadın İlk Krizi"dir. Bu çerçevede Menger-Schomeller tartışmasına girilmekte. İngiltere'de Tarihçi Okulun yükselişine değinilmektedir. Ayrıca, Marshall'ın tavrı ayrıntılı olarak incelenmektedir. İkinci bölümün son alt başlığı "Zenginlik Biliminden Seçim Kuramına Doğru"dur. Buğda bu konuda Jevons ve Walras'dan ziyade Menger'i öne çıkartmaktadır.

Buğra, Menger'i incelemesinde ona karşı bir tavır takınmakla birlikte, Menger'in somut toplumu kucaklama endişesinde olduğunu belirterek iktisadın zenginlik biliminden seçim kuramına indirgenmemesinde Mises ve Hayek'e yüklenmektedir. İncelemede kurumların yaratılması ve belirsizlik Menger merkezli olarak ele alınmaktadır.

Mises ve Hayek konusunda çoğu noktada Buğra'yla aynı görüşleri paylaşamıyoruz. Bize göre seçim kuramı iktisadı zenginlikten tercihe, değişime indirgeme yanında zenginliği de içerebilir. Örneğin Keynes'de rasyonelliğin eleştirisi

si çerçevesinde gündeme gelen sınırlı (doğal) rasyonellik "seçim" üzerine kuruludur. Çünkü belirsizlik sorunları aynı tarzda hareket etmeyi değil, belirsizlik ortamında, bir anlamda Hayekçi bir yaklaşımla durumun mantığına göre, hareket etmeyi getirmektedir. Bir farkla Hayek'de daha çok eksik bilgi ve fırsatları yakalama ön planda iken, Keynes'de bunların yanında Neo-Avusturyanlarda olduğu gibi yaratıcılık ve sezgi de önemlidir. Buğra'da seçim kuramının Keynesçi yönüne değinilmemektedir.

Bir başka nokta, Mises ve Hayek, Menger'i dar çerçevede ele almakla eleştirilmektedir. Bu arada aynı Okula dahil edilebilecek Knight bir sonraki bölümde olumlu bir şekilde değerlendirilmektedir. Hayek için aynı şeyleri söylemeyeceğim ama yazarın notlarında ve kaynakçada Mises'in hiç bir yapıtının yer almaması eksikliklerdir. Zannediyorum bu yapıt incelendiğinde Mises'le Knight arasındaki ayrımın sanıldığı kadar fazla olmadığı görülecektir.

Bir başka nokta Menger'de olduğu iddia edilen amprik-gerçekçi yaklaşımla ilgilidir. Mises için gerçekten birşey söylemek zor ama çeşitli defalar vurgulandığı gibi Hayek piyasa sürecinin amprik yönüne önem vermiştir. Popper'in etkisiyle, T.W. Hutchison'un belirttiği gibi, 1937 öncesi ve sonrası olmak üzere Hayek 1 ve 2 vardır. A priorist ve A posteriorist Hayek ayrımına dikkat etmek gerekir.

Bir başka nokta kurumların amaçlı insan faaliyetlerinin niyet edilmeyen sonuçları olmasıyla ilgilidir. Bu konu biraz eksik anlaşılmaktadır. Mises ve Hayek'de öne çıkan piyasa, din gibi kurumlardır. Zannediyorum Merkez Bankası, IMF gibi kurumların amaçlı insan faaliyetleri sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmadığını belirtmeyecek bir durum yoktur. Ama bunların yaratılması gerekliliği konusunda kuşkuluları vardır.

Bir diğer nokta, denge-müdahale çıkarsaması ile ilgilidir. Mises ve Hayek'de bu kabul edilemez. Denge nedeniyle müdahaleye karşı değildirlir. Tam tersine "dengesizlik" nedeniyle müdahaleye karşıdırlar. Avusturya Okulu dengesizliği savunduğu için müdahale taraftarı değildir. Belirsizlik-müdahale ilişkisi Keynes'de vardır. Buğra'nın çok eleştirdiği seçim kuramı nedeniyle, Mises ve Hayek'de belirsizlik öznel olan fırsatları yakalamaya olanak sağlar. Denge ise ancak ve ancak iktisadi ajanın kafasındadır, düşüncesindedir. Somutta gerçeklemez.

Üçüncü bölüm, "Korkulu Yıllarda Yöntem Tartışmaları" adı altında toplanmış. Bu bölümde, özellikle 1930'lu yıllardaki yöntem tartışmalarına giriliyor. Birinci alt başlık "Mantıksal Pozitivizm ve Yöntemsel Monizm Tartışmaları". Mantıksal Pozitivizm, ortaya çıkışı ve görüşleri temelinde inceleniyor. İkinci alt başlık, "Hayek ve Bilimselciliğin Eleştirisi". Bu alt bölümde Hayek'in doğal bilimler yönteminin toplumsal bilimlere uyarlanması konusundaki görüşleri değeri-

diriliyor. Aynı zamanda, yöntemsel bireycilik ve toptancılık tartışmalarına giriliyor. Tekrar ikinci kuşak Avusturya iktisatçıları Mises ve Hayek eleştiriliyor. Amprik gerçekçilik sorununa değinilerek aynı konu piyasa-müdahale ilişkileri bağlamında ele alınmaktadır. Varılan nokta, Buğra'yı Avusturya Okulu ve Popper arasındaki ilişkileri incelemeye götürüyor. Buğra, B. Magee vari bir yorumlama ile bir anlamda sosyal demokrasi bağlamında değerlendirerek Popper'deki "Sosyal Mühendislik" görüşünü ekonomiye müdahale çerçevesinde ele alarak Mises ve Hayek'i eleştiriyor. Buğra'nın değerlendirilmesi kanımızca sorunun bir yönünü ele almaktadır. Ayrım iktisat politikası ve sosyal mühendislik açısından da düşünülmelidir. Mises ve Hayek'in müdahale olarak eleştirdiği iktisat politikasıdır. İktisat politikalarının şu veya bu biçimde "genel"i etkilemesi, kurumları yönlendirmesi, insan davranışlarını "şekillendirmesi" söz konusudur. Popper'de savunulan şudur; Popper'de müdahale konusunda bir değer yansızlığı vardır. En son ve acil sorunlar çözümlenmelidir. Böyle bir yaklaşımın Mises ve Hayek tarafından bütünüyle terkedildiğini söylemek bizce hatalıdır. Onlarda karşı çıkılan iktisat politikasıdır. Örneğin tekeller konusunda takındıkları tavır pekala sosyal mühendisliğe örnek verilebilir.

Buğra, üçüncü bölüm son alt başlıkta "Popper, Yöntemsel Monizm ve Sosyal Bilimin İşlevini" inceliyor. Bu alt başlıkta Magee vari bir Popper değerlendirmesine rastlıyoruz. Ayrıca dikkat çekenler şunlar. Popper'in tümevarım sorununu çözdüğü iddiasında bulunmaktadır. Buğra iyimser, Popper tümevarım sorununu çözmüştür. Yazarın da belirttiği gibi Lakatos'un Popper'i Conventionalizmin tümevarım veya hakikat sorunu çözdüğü tartışmalıdır. Buğra, sorunun derinliğine inmekten ziyade çözdüğü görüşünü belirtmektedir. Böyle bir görüşe katılmak zordur. Bu noktada belki de mutlak, görel ve olası hakikat sorunları incelenmelidir. Kanımızca olası hakikat yaklaşımı daha tatmin edicidir.

Bir başka tartışma konusu Popper'in psikolojizmi reddettiği savıdır. Bir anlamda durumun mantığına göre hareket edildiği belirtilmektedir. Bu durum gerçekte Hayek'de (ve Keynes'de) vardır. İktisatta belirsizlik yaklaşımları zorunlu olarak bu konuyu gündeme getirmektedir. Kanımızca Buğra psikolojizm konusunda kestirmeci davranmaktadır. Ama Buğra'nın Popper bağlamında psikolojizmi gündeme getirmesi çok yerindedir. Çünkü dolaylı olarak psikolojizm Neoklasik iktisattaki rasyonellik varsayımını gündeme getirecektir.

Dördüncü bölümün başlığı "Homo Economicus'a Karşı Üç Liberal: Hutchison, Knight ve Keynes". Buğra bu bölümde ilk önce "Hutchison ve Knight: Bir polemğin Gizlediği Benzerlikler"i inceliyor. Hutchison yöntem tartışmalarında Popper'in iktisatta "gerçek" temsilcisi olarak önemli bir yere sahiptir. Buğra, aralarında tartışmalara yer vererek iki karşıt "radikal amprist" Hutchison "öznelci" Knight'ın aslında ne kadar yakın olduklarını belirtiyor. Buğra'nın Knight'a özel bir sempatisi var. Bu Knight'ın iktisatın toplumsal bilim yönüne ağırlık verme-

siyle, ahlâk sorunlarını gündeme getirmesiyle yakından bağlantılı. Ayrıca pratik sorunlara verdiği önem bir başka sempati konusu. "Pür" bilim yapmıyor. Ayrıca belirsizlik konusunu ilk öne çıkartan iktisatçı. Bu nokta Buğra'nın da özellikle vurguladığı gibi çok önemli. Bir anlamda iktisatın insandan koparılması, şeyleşmesi tartışmasıyla ilgili.

Dördüncü bölümde diğer bir alt başlık "Keynesgil Makro İktisadın Mikro Temelleri". Buğra, burada Keynes'de bireyselliğin önemini vurguluyor. Belirsizlik, tarihsel zaman ve paranın önemini belirtiyor. Özellikle ikna olayına dikkati ilgi çekici. Ama kanımızca üretim ve yatırıma yeteri kadar yer verilmiyor. Yatırımların sosyalizasyonu kavramı oldukça ilginç. Bir anlamda Buğra'da doğrudan sözedilmemekle birlikte Popper'deki sosyal mühendisliğe karşılık gelecek anlama sahip.

Beşinci bölümde "Keynes Sonrasında Ekonomik Rasyonalite" incelenmektedir. Birinci alt başlık "Friedman'a Göre Pozitif İktisadın Yöntemi". Buğra'nın da belirttiği gibi Friedman ayrıntılı olarak incelememektedir. Biraz yüzeysel bir değerlendirme ile Friedman enstrümantalizm bağlamında yorumlanmaktadır. Yer alması beklenen enstrümantalizmin sorgulanmasına girilmemektedir. Örneğin, J. Dewey bağlamındaki Friedman enstrümantalizminin tartışmasına yer verilmemiştir. İkinci alt başlık "Meslektaşlarını Korkutan İki İktisatçı: Leibenstein ve Simon". Burada Leibenstein tarafından ileri sürülen etkinliği ve davranışsal ekonominin kurucusu olarak adlandırılan H. Simon'un görüşleri özetlenmektedir. Simon'daki "sınırlı" rasyonellik incelenmektedir.

Son bölüm "Kriz ve Krize Tepkiler". İlkönce "Kuhn'un Katkısı" özellikle subjektivist yönüne ağırlık verilerek inceleniyor. Kanımızca Kuhn değerlendirilmesinde biraz Popperci-Lakatoscu yorumlara fazla ağırlık verilmektedir. Örneğin pekala bilimsel devrim ölçütü olarak amprik içeriği daha fazla olan yeni bir normal bilim görüşü de Kuhn'cu bir yorum olabilirdi ve büyük yorumlar vardı. Yani devrime rağmen amprik içerik bilimsel ilerleme ölçüsü olabilir. Ayrıca Kuhn'un bilimsel ilerlemeye inandığını belirtmesi böyle bir yorumlamaya olanak sağlamaktadır. İkinci alt başlıkta Lakatos'un "Bilimsel Araştırma Programı" inceleniyor. Burada Lakatos'daki BAP sunulmakta ve özellikle Feyerabend'den hareketle kısa bir eleştirisi yapılmaktadır. Diğer bir alt başlıkta "Feyerabend ve Anarşizmin Gerekliliği". Feyerabend, insan özgürlüğü bağlamında sunulmaktadır. Bu bölümde iktisatta Feyerabend'in yaklaşımını benimseyen fazla bir iktisatçı olmadığı belirtilmektedir. İstisna olarak D.W. McCloskey'den söz edilmektedir. Bize bir isim ilave edelim, B.J. Caldwell. Caldwell, McCloskey kadar olmasa da Feyerabend'e yakındır. Buğra, dördüncü alt başlıkta "İktisadın Son Krizi"ni inceliyor. 1970'lerde ortaya çıkan iktisadi krizin iktisada etkileri çeşitli açılardan irdeleyeniyor. Tamamlayan bir diğer alt başlık "Restorasyon". Burada özellikle Yeni-klasik iktisada ağırlık verilmektedir. Ekonometri konusu, beşeri sermaye teorisi,

aile ekonomisi gibi gelişmeler sorgulanmaktadır. Son alt başlık "Restorasyon Ötesinde Yeni Arayışlar". Burada özellikle McCloskey'in iktisadi retoriği incelenmektedir. Devamla iktisadın kendi içine kapanması, tündengeline matematiksel bir bilim olmasına karşı görüşler değerlendirilerek inceleniyor. İktisadın sorgulanması daha "kurumsal" hale getirilmesi gerekliliği vurgulanıyor.

Mises ve Hayek tekrar sorgulanarak üçüncü kuşak Avusturya Okulu iktisatçılarına değiniliyor. Örneğin çok tartışmalı olan "anlama" bağlamında Weber Avusturya Okulu ilişkilerine giriliyor.

Buğra, yapıtını sonuç koymadan, "Sonuç Yerine Yeniden Ekonomiler ve Toplumlar"la bitiriyor. Doğal olarak bu bölüm bir değerlendirme. Somut durumlardan hareketle iktisattaki gelişmeler sorgulanıyor. Yöntemsel bireycilik ve top-tancılığın birlikteliği vurgulanıyor.